

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Studijní program: Filologie

Studijní obor: Český jazyk

Disertační práce

Petr Nejedlý

Periferní jednotky staročeského lexikálního systému: jednotky

ustupující

Peripheral Units of the Old Czech Lexical System: Retreating

Units

Školitel: prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

Praha 2016

Tato práce má celkový rozsah (včetně poznámek pod čarou, avšak bez Dodatku k seznamu literatury) 285264 znaků, tj. 158 normostran. Použitý font Times New Roman je výjimečně (pro vyznačení praslovanského zadního vokálu s nazálním komponentem *ǫ*) nahrazen fontem Tahoma.

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a odbornou literaturu. Řada pasáží však vychází z prací, které jsem už publikoval dříve (jsou uvedeny v seznamu literatury), a přejímá z nich i dílčí formulace, mají tedy povahu autocitací – v takových případech pro lepší přehlednost textu nevyznačuji každé přejaté slovní spojení či části odstavců uvozovkami, ale na příslušné studie a články odkazuji v poznámkách pod čarou („podrobněji viz ...“, „blíže viz ...“ apod.). – Tato práce nebyla předložena jako výsledek plnění studijní povinnosti v rámci jiného studia ani předložena k obhajobě v rámci jiného vysokoškolského studia, popř. k získání jiného nebo stejného titulu.

poděkování

V první řadě upřímně děkuji profesoru Univerzity Karlovy v Praze PhDr. Karlu Kučerovi, CSc., za vedení práce i odborné připomínky a v neposlední řadě za vlídný a shovívavý přístup k peripetiím, za nichž práce vznikala.

S nemenší vděčností vzpomínám na veškeré podněty, kterými mne kdy při zasvěcování do slovníkářské práce obohatil a často přímo nasměroval PhDr. Igor Němec, DrSc. (1924–2005), zakladatelská osobnost české diachronní lexikologie a lexikografie, učitel nejméně tří generací pracovníků akademického Staročeského slovníku.

Nemohu pominout, že zájem o (nejen lexikální) sémantiku u mne vzbudil a posléze podporoval svým osobitým přísně materiálovým přístupem k jazyku dlouholetý přítel a kolega PhDr. Karel Oliva, CSc. (1927–2005).

Mnohé postřehy jsem si odnesl z činnosti svých kolegů ze staročeského oddělení (dnes oddělení vývoje jazyka) Ústavu pro jazyk český ČSAV / AV ČR; mrzelo by mne, kdybych někoho z nich nedopatřením opominul, proto je připomínám takto souhrnně (krom toho při kolektivní slovníkářské práci se někdy obtížně určuje autorský podíl na té či oné myšlence).

Za pomoc s obstaráváním odborné literatury děkuji Mgr. Evě Hrachové, za překlad abstraktu PhDr. Janě Papcunové.

Nejvíce však za trpělivost a pochopení děkuji své rodině, zejména pak manželce Aleně.

Obsah

prohlášení o původnosti práce	2
poděkování	3
Obsah	4
0. Abstrakt, klíčová slova	5
1. Cíl práce	6
2. Teoretická východiska	9
3. Dosavadní stav zkoumání	16
4. Výzkum ustupujících lexikálních jednotek a jeho konsekvence	19
5. Metodologická východiska – charakter materiálové základny a jeho odraz v koncepci a rozvržení práce.....	21
6. Staročeský lexikální systém	27
7. Typy periferizace lexikální jednotky	32
8. Faktory ovlivňující periferizaci lexikální jednotky	63
9. Periferizace jako důsledek vývojových změn jazykového systému	107
10. Závěr	119
Literatura	122
Dodatek k seznamu literatury	137

0. Abstrakt:

Práce se zabývá staročeskými lexikálními jednotkami, které ustupují z centra na periferii lexikálního systému. Zkoumá předpoklady takového procesu – ztrátu systémových vazeb lexikální jednotky – a popisuje jeho jednotlivé formy (krajním případem je zánik lexikální jednotky). Podává přehled jazykových a mimojazykových faktorů, které vycházejí z vývoje lexikální jednotky a její ústup na periferii ovlivňují. Všímá si systémových změn v jazyce, které pozměňují vnitřní poměry uvnitř lexikálního systému a vedou rovněž k ztrátě centrálního postavení některých lexikálních jednotek.

Abstract:

The thesis deals with Old Czech lexical units retreating from the centre to the periphery of the lexical system. It examines prerequisites of the process, i.e. loss of systemic relations of the lexical unit, and describes its individual forms (the extinction of a lexical unit in the last resort). The work submits an overview of both (intra)linguistic and extra-linguistic factors which are based on development of the lexical unit and influence its retreat to the periphery. Attention is paid to systemic changes in the language which modify internal relationships within the lexical system and also lead to the loss of central position of some lexical units.

klíčová slova: stará čeština; lexikální systém; vývoj slovní zásoby; centrum a periferie; ustupující lexikální jednotky

keywords: Old Czech; lexical system; development of the lexicon; centre and periphery; retreating lexical units

1. Cíl práce

1.1 Cílem práce je postižení systémových rysů, které ovlivňují ústup stč.¹ lexikálních jednotek z centra na periferii, popř. jejich zánik. Ústup lexikálních jednotek je výsledkem vývoje lexikálního systému (některé jeho složky, některého subsystému) a vyvolávají jej jazykové, psychické a mimojazykové faktory (viz Němec, 1968a, s. 40).

1.1.1 Ústup postihuje jak lexikální jednotky v daném okamžiku plně zapojené do systému, tak jednotky, které se do něj teprve zařazují (lexikální jednotky v pozici neologismů, lexikální jednotky nově přeжатé z jiných jazyků atd.).

1.1.2 Obecně platí, že časově omezené zapojení lexikální jednotky do systému (bez ohledu na délku tohoto omezení) je dáno časově omezenou komunikační potřebou. Příčiny této dočasnosti mohou být mimojazykové, srov. dobově aktuální expresivní okazionalismus v písňovém pamfletu z 50. let 15. století: *k ... jich [husitů] necti Bóh ráčil dopustiti ty jich konprdáty ČČM 26/3, 1852, s. 48*² (jeho sémantická varianta byla zachycena ještě na počátku 30. let 16. století v *Kronice pražské* Bartoše písaře: *o vopaktáta jednati začínají BartošKron 2,3; že ten kardinál chce jim i ta vopaktáta ... potvrditi t.*)³

1.1.3 Ústup však může být vyvolán i změnami jazykového systému, popř. oběma faktory zároveň: s prvními překladovými zprávami o zámořských plavbách se do češtiny dostala potřeba nově zavést pojmenování některých zeměpisných pojmů. Jedním z nich bylo substantivum *hlava* ‚mys‘ (*k hoře, kteráž ... nyní ... jmenuje se Hlava zelená VespAmer 5*). To samozřejmě vzniklo při překladu Vespucciho relace kalkováním výrazů z románských

¹ Soubor užívaných (převážně adjektivních) zkratk je minimální a jistě nepřesahuje okruh těch v diachronní lingvistice obecně známých (viz *stč., psl., ie., stsl., nč., sthn., střhn., lat., střlat.* a vůbec zkratky pro jednotlivé jazyky, dále zkratky pro gramatické kategorie – *gen., pl., ...* – apod., obecné zkratky – *srov., s., t. = tamtéž*); výjimkou z této obecné známosti snad je nanejvýš zkratka pro odkazy na slovníková hesla *s. v. = sub verbo / sub voce* a zejména zkratka *střdč.* (*středněčeský*) pro jevy češtiny doby střední (viz též terminologickou pozn. č. 35).

² Připomíná Oberpfalcer, 1928, s. 124.

³ Zkratky staročeských památek uvádíme podle StčS, 1968, s. 55–118; také doklady z těchto památek uvádíme v zásadě podle úzu tohoto slovníku, pouze nezachováváme paleografickou (transliterovanou) podobu heslového slova – z tohoto úzu rovněž vyplývá mírně odlišné kladení interpunkce a mezer u vícenásobné pasportizace dokladu (paginace/foliace + datace apod.). Doklady z památek středněčeských uvádíme, je-li to možné, podle Nejedlý a kol., 2012.

předloh (především lat. *caput*, popř. italské *capo*). Metaforičnost vycházející z osobní zkušenosti s tímto terénním útvarem (hlavu připomínající pevninský výběžek čnící nad mořskou hladinou a vybíhající do ní) byla pochopitelná u přímořských národů, ale ne u vnitrozemských Čechů, proto také se tento význam bohatě polysémního, tj. významově velmi vytíženého substantiva (srov. 11 významů evidovaných ve staré češtině – viz ESSČ, s. v.) pocíťoval jako cizí: kromě trsu významů motivovaných jednak částí lidského těla (např. ‚mysl; život‘), jednak metonymicky člověkem (např. ‚vražda‘) ty zbývající označovaly předeek (‚čelo zástupu‘) nebo horní část něčeho vertikálně orientovaného (‚hlavice sloupu‘ apod.). Nastupující významový komponent ‚(pevninský útvar) vybíhající z (pobřežní) linie‘ se tedy do souboru distinktivních rysů nezapořil (nehledě na to, že po počátečním zářmu ztratily zeměpisné popisy dlouhých plaveb na aktuálnosti) a význam po přibližně padesáti letech zanikl.⁴

1.2 Stranou necháváme ústup, popř. zánik lexikální jednotky vyvolaný mimosystémovými vnějšími příčinami nezaloženými na kontinuálním vývoji lexikálního systému. Máme na mysli zejména mocenské zákazy slova nebo autorovu obavu z možného postihu za užití takového slova. Na takovéto cenzurní a precenzurní (autocenzurní) zásahy lexikální systém sice obvykle samovolně reaguje (např. poměrně rychlým obsazením uvolněného místa v lexikálním systému lexikální jednotkou novou či formálně a/nebo obsahově pozměněnou – viz Nejedlý, 2015, s. 8), ale tento proces se již netýká tématu naší práce – ustupujících lexikálních jednotek. Kromě toho tyto zásahy obecně nebývají úspěšné a ve zkoumané době nepřicházejí v úvahu, protože mocenský systém ani jeho výkonný aparát nebyly do té míry propracované, aby podobné pokyny dokázaly účinně vymáhat (viz o poměrech v Itálii r. 1347 Macek, 1990, s. 9); alespoň podobné procesy však – s úspěchem spíše dočasným – probíhaly v každé době – viz např. Hock, 1991, s. 295).

---

⁴ Podrobněji viz Nejedlý, 2008b.

1.3 Naopak lexikální změny vzniklé vlivem jazykového tabu hodnotíme jako relevantní, neboť tabu (ať už magicko-náboženské, nebo sociální)⁵ v protikladu k mocenským zákazům vychází z určitého sociálního a v důsledku pak dorozumivacího konsensu a tvoří součást společenské kultury včetně jazykové komunikace. V celkovém souboru ustupujících jednotek však ony tabuově pozměněné hrají roli okrajovou.

1.4 Ústup lexikálních jednotek sledujeme – v souladu s názvem práce – na stč. lexikálním materiálu (držíme se obvyklého vymezení dobou od počátků češtiny po rok 1500); ten je poměrně spolehlivě systematicky zachycen.⁶ Protože však jde o jev povahy procesuální, nahlížený z pohledu diachronního, nepovažujeme ve svých příkladech i výkladech toto časové vymezení za nepřekročitelné, a je-li to užitečné, všímáme si i slovní zásoby raněnovověké, tj. lexika tzv. češtiny doby střední, a vzácně i poměrů v nové češtině.

---

⁵ Dvě základní skupiny jazykového tabu bývají nazývány různě, ale podstata věci (na jedné straně důvody pověrečné, apotropajní, na straně druhé důvody zdvořilostní, komunikační) se nemění – viz Nejedlý 2012b, s. 219.

⁶ Viz StčS (*na – při*), ESSČ (posud *A – K, přib- – Ž*), MSS.

2. Teoretická východiska

2.1 Vycházíme ze strukturního pojetí lexikálního systému, jaké pro lexikologii rozpracovali Josef Filipec, 1985, Igor Němec, 1968a a 1980, Vincent Blanár, 1984 a 1993 aj.). To vychází z obecnějšího pojmu jazykový systém, jehož vymezení zůstává v intencích pražské větve strukturní jazykovědy⁷ (srov. *Teze Pražského lingvistického kroužku*: „jazyk [je] systémem účelných výrazových prostředků“ – viz Vachek, 1970, s. 35). Sama lexikální složka tohoto systému zaujímá postavení krajního pólu na škále jazykových prostředků, jejíž druhý konec tvoří gramatika (Čermák, 2010, s. 11). Tento pohled zůstává v intencích Saussurovy představy „vzájemného prostupování“ obou rovin (srov. Saussure, 1989, s. 134–136 a zejména s. 164–165) – viz též níže sub 2.7.

2.2 Lexikální systém tvoří lexikální jednotky a vztahy mezi nimi. Samu lexikální jednotku chápeme jako jedinečnou kombinaci obou konstituent jazykového znaku, formálně-významovou jazykovou jednotku vyšší než morfém a nižší než syntagma, která má hodnotu paradigmatickou a syntagmatickou (viz Filipec, 1985, s. 31–34 a 240,⁸ a Němec, 1968a, s. 10). Z hlediska změn uvnitř lexikálního systému je pro nás dále ještě klíčové Němcovo konstatování, že „základní znakovou lexikální jednotkou ... je lexikální vyjádření lexikálního významu“ (Němec, 1980, s. 16), neboť to představuje nejmenší lexikální subsystém.

2.3 Protože jazyk je znakový systém binární povahy, účastní se konstituování jednotlivých subsystémů jak forma znaku, tak jeho obsah, funkce. V případě slovní zásoby je formou jazykového znaku utvářenost lexikální jednotky paradigmatická (podílí se na ní slovtvorná struktura: stč. *tanc-ov-ník* × všečeské⁹ *taneč-ník*; etymologicky dané hláskové složení jednotlivých slovtvorných formantů: *tanec* × *kan-ec*, *kranec* [< střhn. *kranz*], *pan-ec* ‚pán‘,

⁷ Tradičně se označuje jako pražská škola.

⁸ Filipec, l. c., rozlišuje lexikální znak (sémiotickou entitu na úrovni jazyka), lexém (konkrétní systémovou reprezentaci jazykového znaku) a lexikální jednotku (symetrickou a asymetrickou – jazykově ztvárněný lexém monosémní či polysémní), vedle toho hovoří ještě o slovu; pro naše potřeby stačí, budeme-li pracovat s pojmem lexikální jednotka.

⁹ Míneňo chronologicky, tj. slovo začleněné do českého lexikálního systému od počátků češtiny až posud.

ssan-ec; bi-tel ‚kdo bije‘ × *bi-dlo, by-tel* ‚bytel, Kochia L.‘; morfologická příslušnost: *píščěl* f. – *při každé píštěli Lékařaz 65 × píščěl* m.¹⁰ – *s piešťaly* BiblPraž Ex 15,20 *cum choris*) i syntagmatická (*býti komu k čemu* ‚sloužit‘ × *býti k čemu komu* ‚hodit se‘; *býti o čem* [pokrmu] ‚žít, být živ z něčeho‘ × *býti o čem* [informaci, sdělení] ‚týkat se něčeho, mít jako obsah něco‘). Obsahem, funkcí tohoto znaku je lexikální význam, tj. „jazykově ztvárněný odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů jazyka“ (Němec, 1968a, s. 16;¹¹ existují i další definice takto pojatého významu – viz Filipec 1985, s. 240, nebo ESČ, 2002, s. 545). Jako je forma lexikálního znaku tvořena jednotlivými složkami – formanty, stejně je uspořádán lexikální význam: v jeho případě jsou složkami jednotlivé sémy, sémantické komponenty. Ty jsou projevem zapojení lexikální jednotky do systému a reflektují jednotlivé konstitutivní faktory lexikálního významu (Němec, 1995, s. 183–188).

2.4 Pro systém v pojetí pražské školy (zejména té poválečné) jsou klíčové opozitní pojmy centra a periferie, určené hustotou vztahů, které lexikální jednotka navazuje s jednotkami ostatními.¹² Jejich úlohu v lexikálním systému teoreticky propracoval Josef Filipec, 1966. V praxi však nacházíme uplatněn zřetel k centrálnosti/perifernosti lexikálních jednotek v diachronní lexikologii již dříve, srov. např. Němec, 1960 (rekonstrukce domnělého zápisu *obuož* MamUKF 87a jako stč. pojmenování pouta *obnož*, mj. na základě existence centrálního slovotvorného subsystému shodně přefigovaných substantiv odvozených od částí lidského těla – *ohlav, obruč*, ...), byť samy termíny *centrum* a *periferie* autor ještě neuzívá.¹³

2.5 Sledujeme-li ustupující lexikální jednotky, soustředíme se na vývojové procesy uvnitř lexikálního systému, tj. zkoumáme systémové změny probíhající v čase. Rozložení

¹⁰ StčS, s. v., tuto maskulinní podobu v záhlaví heslové stati *verbis expressis* neuvádí (?).

¹¹ Základ tohoto vymezení můžeme najít už u Filipce, 1962, s. 276.

¹² Trochu zjednodušené je tvrzení Marka Nekuly, že „u slovní zásoby mohou o postavení jednotek (a jejich variant) v centru a na periférii slovníku informovat frekvenční slovníky“ (ESČ, 2002, s. 55) – frekvence je jen jedním z projevů systémového zapojení lexikální jednotky (viz též níže sub 8.1.3.3). Podobně jako Nekula soudí i František Čermák, podle něhož je při rozlišování centra a periferie frekvenční distinkce „zásadní“ (Čermák, 2014, s. 139).

¹³ Příznačné pro kontinuální vývoj lingvistického myšlení je, že Němec sám za upozornění na některé – dnes bychom řekli systémové – souvislosti (vztah předpon *po-* a *ob-*) v článku (s. 94) děkuje Františku Ryšánkovi (ten jej upozornil na výklad Zubatého, 1945, s. 216).

lexikálních jednotek v systému podél osy centrum – periferie totiž není neměnné a trvalé; mění se sice pozvolna, ale ustavičně: některé jednotky se přesouvají směrem k centru, jiné směrem opačným. Dynamický charakter strukturních vztahů naznačil ještě před Pražským lingvistickým kroužkem a nezávisle na Saussurovi Vilém Mathesius, 1911, s. 23 („statické kolísání“ [tj. synchronní variabilita] vede k tomu, že řeč „individuální je vždy nově tvořena ..., a tak v řeči ... vidíme neustálé a nekonečné měnění“) a jeho uznání je při diachronním studiu nezbytností. Protože přesun na ose centrum – periferie je plynulý, neprobíhá skokově, nejsou ani hranice mezi jednotkami příslušnými k opačným pólům této osy nijak ostré a binarita systému (viz výše sub 2.3) není absolutní (v systému je řada „fuzzy“ pozic, které způsobují jeho momentální asymetrii (s odvoláním na Hocketta uvádí již Vachek, 1966, s. 32).

2.6 Vývojové procesy uvnitř slovní zásoby mají rozličný charakter. Jejich výsledkem je její obohacení, její redukce nebo prostá restrukturační změna stavu bez nějakého kvantitativního posunu (ke kvalitativnímu dochází vždycky). Obohacování slovní zásoby (ať už formální, nebo obsahové) je projevem individuální kreativity – zamýšlené či nezamýšlené. Ta je výchozím bodem tohoto procesu. Patří sem jak (původně) okazionální *pábení* či na význam omezené *odklonit* [majetek], tak neologické *rozhlas* nebo na význam omezené *tunelování* ‚pokoutní odčerpávání peněz z ekonomického subjektu‘, popř. *harašení* ‚sexuální obtěžování‘. Kreativita sama by však nestačila, druhou fází obohacovacího procesu je kolektivní verifikace této kreativity na základě míry funkčnosti. Kreativita se setkává s reálnou potřebou nociónální (*rozhlas*) nebo pragmatickou – pak se projevuje v oblasti expresivity (*harašení*).

2.6.1 O něco složitější je proces opačný – redukování slovní zásoby. Redukce může být totální (lexikální jednotka mizí jako celek) nebo parciální (mizí jen forma nebo jen obsah, tedy význam lexikální jednotky). Zde se skutečná jazyková kreativita neuplatňuje, protože prostě nemůže existovat se záporným znaménkem jako jazyková destruktivita. Její roli může

někdy zaujmout náhoda, která aktuálně upřednostní některou lexikální jednotku (srov. zaměnitelné částice při vyjádření neochotného souhlasu s proneseným požadavkem *A tak jo!* – *No tak jo!* – *Ale tak jo!*). Jako se však kreativita přetavovala v systémově využitou nocialitu nebo expresivitu, jako ji prověřoval lexikální systém, tak týž systém nepochybně také zde prověřuje náhodu, nahodilost. Základním kritériem je opět komunikační potřebnost: tu lexikální jednotka ztrácí, vytrácí-li se reálie (*palcát*), vytrácí-li se pojem (*ujec* – reálie zůstává, jen mentální zpracování se mění), vytrácí-li se pragmatické tertium comparationis (oslovení *plantážníci* jako součást určitého sociolektu, protože mizí společenská aktualita či čtenářská zkušenost s Foglarovými Rychlými šípy). Vedle těchto vnějších, extralingválních podnětů však existují i podněty intralingvální, vnitrojazykové. Jedno mají společné: vývojem lexikálního systému došlo k zmnožení některé systémové pozice, tj. na daném místě systému, který jinak vykazuje tendenci k ekonomičnosti, vzniká přetlak z redundance. Zdůvodnění, proč z nadměrně obsazeného místa v systému ustoupila právě ta či ona jednotka, není vždy zcela zřejmé. Obecně však platí, že ustupuje ta, která nabízela nejméně předpokladů pro vybudování co nejhustší sítě strukturních vztahů, tj. která ve své struktuře vykazuje oproti svým konkurentům slabá místa – která prošla procesem systémového „vykotvení“ (Němec, 1980a, s. 13): celosvětově rozšířené kolektivní sporty fotbal, basketbal, volejbal si zachovaly (s dílčí fonetickou adaptací) svá výchozí anglická pojmenování a na periferii odsunuly domácí názvy poznamenané shodně nevýhodou příznakové formy (substantivizovaná femininní adjektiva), která komplikuje další derivaci (0/*košík-ář/odbíjen-kář*¹⁴ × *-ista*; nemožnost tvoření vztahových adjektiv od názvu sportu – *hřiště/míč na kopanou / košíkář-ský / odbíjenkář-ský* × *-ový* atd.) a která oslabuje vzájemné systémové vztahy různou sémickou vázaností slovotvorné motivace (*kopat* – hra předepsanou částí těla, *košík* – cíl hry, *odbíjet* – způsob dotyku s míčem); naproti tomu *házená* jako domácí ekvivalent *handballu* byla obecně

---

¹⁴ Nepočítáme expresivní *kopálista*.

srozumitelná, protože slovtvorný význam daný jejími formanty nebyl vzdálen od významu lexikálního, a zároveň vzhledem k menšímu světovému rozšíření daného sportu ve srovnání s někdejší výraznou popularitou jeho domácí varianty (srov. *československá/česká/národní házená*) nebyl tlak cizojazyčné předlohy tak silný.

2.7 Strukturní metoda a systémový přístup jsou svým způsobem „univerzální“: zkoumají týmiž nástroji napříč celým lexikálním systémem jak konkrétní lexikální jednotky, tak jejich nadřazené složky tvořící dílčí subsystémy, zkoumají jak formu jazykového znaku, tak jeho obsah, berou v potaz jak aproximativní „synchronní“ stabilitu (kteréhokoli sub)systému, tak jeho potenciální i reálnou „diachronní“ dynamičnost, do svých úvah zahrnují jak pojmenovávanou realitu, tak její pojmové zpracování i užití jazykové prostředky.

2.7.1 Plná stabilita jazykového systému je pro daný okamžik možná pouze teoreticky, v komunikační praxi kteréhokoli živého jazyka však není kvůli rozmanitosti jazykových prostředků, množství individuálních idiolektů reálných komunikantů a neustálému průběžnému vznikání nekonečného (a nezachytitelného) množství spontánních komunikátů uskutečnitelná. Konstatoval to už Saussure: „Jazyk je od základu neschopný se bránit proti faktorům, které vztah mezi označovaným a označujícím z jednoho okamžiku do druhého posunou. Je to jeden z důsledků arbitrárnosti znaku. [...] Čas mění vše a není důvodu, proč by se jazyk měl tomuto univerzálnímu zákonu vymykat“ (Saussure, 1989, s. 104–105).

2.7.2 Diachronní jazykověda sice nepracuje s jedinečnými uživateli, tj. její možnosti zkoumání pragmatické složky jsou omezené (byť nikoli nulové), ale to vzhledem k povaze dochovaného historického materiálu ani nelze požadovat. Naopak vzhledem k jeho kusosti, ba někdy fragmentárnosti strukturní metoda umožňuje využívat rekonstrukčních postupů založených na poznacích, které jsme získali na prokazatelně existujících souvztažných jednotkách (viz Němec, 1980); oprávnění k tomu dává skutečnost, že – slovy Tullia de Maura – „hodnota jazykové entity je relační a založená na opozici“ (Saussure, 1989, s. 269).

2.8 Slovní zásoba, její místo v jazyce, její vývoj atd. jsou samozřejmě objektem i jiných lingvistických škol a přístupů – kognitivní metody, prototypové teorie apod. Se strukturalismem se někdy překrývají (často už proto, že ze strukturalismu původně vyšly), naopak původní strukturalismus (rozvíjený dalšími generacemi lingvistů) leccos z těchto směrů převzal. Jakkoli se jednotlivé pojmy nekryjí, můžeme shledávat souvislosti mezi Saussurovým „distinktivním charakterem“ (*caractèr*) sanskrtského absolutního genitivu (Saussure, 1989, s. 269), popř. z něho odvozenými „traits distinctifs“ Saussurových následovníků a mezi distinktivními rysy („distinctive features“), s nimiž pracuje v 30. letech Bloomfield (o jejich uplatnění u fonému viz Bloomfield, 1956, s. 78–79, o „semantic features“ v případě významu viz tamtéž, s. 141) a v 2. polovině 60. let Chomsky (uvádí Černý, 1996, s. 226). Souvislosti najdeme i např. s Hjelmslevovými komponenty (Hjelmslev, 1972, s. 33–37), s Martinetovou vnitrojazykovou funkční diferenciací (uvádí Černý, 1996, s. 187–189), svým způsobem i s Proppovými „funkcemi jednajících osob“ (Propp, s. 34–37) apod.¹⁵ Proto jsme přesvědčeni o „bazálním“ postavení strukturního pojetí.

2.9 Protože slovní zásobu zkoumáme samostatně, považujeme lexikální rovinu za jednu z jazykových rovin, která je rovnocenná rovinám ostatním. Nemáme potřebu do tohoto vztahu vnášet jakoukoli hierarchii – nepředpokládáme příkrou dichotomii slovníku a gramatiky (srov. např. počáteční Chomského absolutizování gramatiky, v němž není místa pro lexikální význam – viz Chomsky, 1966, s. 18 a 91),¹⁶ neustavujeme dominanci té či oné roviny (srov.

¹⁵ Konečně i pražská větev strukturní jazykovědy Saussurův výchozí vklad rozpracovávala dále: není náhodou, že mnohé příspěvky v TCLP 2 věnované problematice centra a periferie soustředí značnou část své pozornosti na překračování hranic „čirého“ (??), „původního“ (??) strukturalismu: F. Daneš i J. Vachek (oba 1966) upozorňují, že ve vztahu centra a periferie vždy zůstává zachováno přechodové pásmo a že v jazykovém systému je vždy asymetrie (viz též výše sub 2.5); J. V. Neustupný, 1966, zkoumá jazykovou vágnost, tj. nejistotu o možnosti užít jazykovou jednotku a základy této vágnosti spatřuje už v Mathesiově potenciálnosti a Bloomfieldových „hraničních případech“; K. Hausenblas, 1966, uvažuje o „významu“ textu a o kvazisémantikách – typ *panenské jablíčko* – a B. Havránek, 1966, zkoumá inherenci cizích jazykových rysů – „Sprachmischung“ – do jazykového systému). Obecně můžeme říci, že všechny jmenované studie spojuje zkoumání dynamičnosti jazykového systému.

¹⁶ Je ale spravedlivé přiznat, že Chomsky zde odmítá význam pouze jako „základnu“ (s. 98) pro sestavování gramatiky a více se jím nezabývá a že v pozdějším období zapracovává do své generativní mluvnice v podobě hloubkové struktury i (lexikální) význam.

např. dominanci roviny syntaktické při generativním popisu apod. nebo roviny textové, k čemuž tihne textová lingvistika, pragma(lingvis)tika, stylistika atd.). Lexikální rovina je samozřejmě – vzhledem k tématu práce – ústřední, ale protože jazyk má povahu dialektickou (dichotomie opozic, dynamika systému, korespondence jazyka a reality), přiměřeně tomu bude proto třeba brát ohled i na jazykové prostředky z ostatních rovin.

2.10 Klíčové pro zkoumání vývojových procesů jsou obecné faktory ovlivňující vývoj lexikálního systému i jednotlivých lexikálních jednotek (viz Němec, 1968a). Ty vycházejí z Němcova širokého pojetí lexikálního významu (naopak jeho – lexikograficky vhodné (!) – pojetí lexikální jednotky je poměrně úzké,¹⁷ ale pro naše potřeby to nehraje zásadní roli): význam podle Němce zahrnuje i komponenty spojitelnostní a zohledňuje i textovou složku, kontext (Němec, *passim*).

---

¹⁷ Srov. Františkem Čermákem, 2010, s. 18 – nad „rámec“ slova – užívaný širší, v parole zakotvený pojem *nominace*, zahrnující i pojmenování pojmu vzniklé aktuálně v rovině řečové bez ohledu na jeho lexikální reprezentaci (typ *ten chlap ve třetí řadě vlevo vedle tý mladý holky v takovém červeném svetru*; totéž pojetí má – pravda, v souvislosti s přivlastňovacím „saským“ genitivem – už Bloomfield, 1956, s. 178–179: *the man I saw yesterday*).

3. Dosavadní stav zkoumání

3.1 Bez ohledu na českou lexikologickou tradici není diachronní studium slovní zásoby zcela v centru pozornosti moderní jazykovědy.¹⁸ Objevuje se spíše jako součást různých konceptů jazyka, nejčastěji těch kognitivních, které si však nekladou za cíl přinášet primárně nové poznatky o slovní zásobě z diachronního hlediska (např. Vaňková a kol., 2005, méně už Vaňková, 2007, popř. Nagy 2013 a 2014). V nich se slovní zásoba představuje spíše jako nosič informace o ryze myšlenkových konceptech,¹⁹ nikoli jako svébytná jazyková entita, ba někdy (srov. Nagy, 2014) je její plnohodnotná existence (zahrnující lexikální význam) zpochybňována. Svým způsobem takový postoj koresponduje s tezí, že jazykověda dnes usilovně hledá samu sebe (Černý, 1996, s. 462–464). Z našeho pohledu se při takovém hledání občas ztrácí ze zřetele sám jazykový materiál jako historicky daný, zavedený a uspořádaný organismus, z jehož povahy jednotného kódu (uspořádanosti, ustálenosti, všeobecné známosti a všeobecné přijatelnosti) se sytí veškerá komunikace; proto v této práci bude skutečný, „živý“ jazykový materiál (nikoli ad hoc vytvořené příkladové věty apod.) tím prvotním a vlastně jediným.

3.2 Periferním lexikálním jednotkám jako takovým věnují badatelé pozornost často a samotný přehled literatury by vystačil na rozsáhlý bibliografický příspěvek. Příznakové prvky na okraji nějakého organismu jsou pochopitelně nápadné, často dokonce atraktivní a u jazyka a slovní zásoby zvláště nerozhoduje, zda jde o periferii temporální (archaismy nebo naopak neologismy), teritoriální (dialektismy), sociální (slangy apod.), stylovou (termíny apod.), komunikační (okazionalismy), celojazykovou (xenismy) atd.²⁰ Teoretický základ na

¹⁸ Není to ostatně nic překvapivého; do obdobné situace se leckdy dostává i sám význam: už Charles C. Fries aforisticky konstatoval, že „for many linguistic students the word *meaning* itself has almost become anathema“ (Fries, 1954, s. 58); podobně Hausenblas, 1971, s. 218–219 (zvl. pozn. 2), uvažuje o sémantickém charakteru tematicko-rematických posloupností, ale poznamenává, že specialisté na tento jev (přímo jmenuje F. Daneše) tomu nejsou nakloněni, a navrhuje proto rozlišovat pro tyto účely sémantiku věcně obsahovou a „pomocnou“.

¹⁹ Podobným způsobem lze však slovní zásobu uchopit i při přístupu strukturním, viz např. Němec, 1978.

²⁰ Josef Filipec, 1995, s. 40–42, mluví v souvislosti s příznakovostí lexikální jednotky v systému o diachronním (!), diatopickém, diastratickém, diatextovém, diafrekvenčním, mezijazykovém, dianormativním a diamediálním rozčlenění slovní zásoby – poslední dvě kritéria opřená o protiklad (ne)noremnosti a psanosti/mluvenosti se

bázi strukturní jazykovědy těmto pracím určil už Josef Filipec, 1966, a pro historickou češtinu jej v rámci svých vývojových postupů popsal Igor Němec, 1968a.

3.3 Samy ustupující lexikální jednotky však nebývají vlastním předmětem zkoumání, většinou jsou jen jedním z výsledků synchronně prováděných analýz. Z tohoto hlediska jsou evidovány nejčastěji archaismy: najdeme nespočet prací charakterizujících nějaký jazykový projev (konkrétní text či texty, často literární) nebo jazykový útvar (popř. celý jazyk, zvl. dobově výrazně ohraničený určitými společenskohistorickými předěly), v nichž je jedním z výsledků konstatování, že v lexiku daného textu/jazyka se v té či oné míře uplatňují (v míře hodné badatelova pozoru) archaismy, popř. v nichž je archaismů užito jako argumentu dokazujícího ten či onen stylistický rozměr textu.²¹

3.4 Ani obecněji zaměřené práce lexikologické nevěnují ustupujícím jednotkám mnoho prostoru – při charakteristice slovní zásoby se většinou omezují na konstatování, že k příznakovým lexikálním jednotkám se mj. řadí ty, které ze slovní zásoby ustupují; systémová příčina jejich ústupu se uvádí převážně jen u historismů (kde jí je, jak známo, zánik příslušné dobové realie), jinak se tento proces bere jako prostý fakt.²² Výjimkou jsou práce etymologické a historickolexikologické, popř. dialektologické či onomastické, v nichž má příznak archaičnosti při rekonstrukcích nebo při výkladech vývoje konkrétních lexikálních jednotek významnou vypovídací hodnotu: osvětluje další formální a významový vývoj lexikální jednotky.²³ S obecněji pojatým ústupem jazykového prvku se setkáváme nejčastěji

---

v kontextu staré češtiny výrazně neuplatní, odmyslíme-li si Husovy kritické poznámky (HusVýklB 58a) na *rendlík* a *knedlík*.

²¹ Výběrově z poslední doby: Povejšil, 1992, Kvítková, 1993, Hostovská-Castiellová, 1995, Kučera, 1995, Šlosar, 1998, Hora, 1998, Hoffmannová, 2000, Chmelíková – Chýlová, 2000, Pelán, 2000, Betsch, 2004, Soukup, 2005, Adam, 2006, Fischer, 2006, Schmiedtová, 2006, Krzywicka-Ustrzycka, 2007, Heiderová, 2008, Komárek, 2011 a 2012, Lederbuchová, 2011.

²² Např. Balhar, 1994, Kapusch, 1996, Skladaná, 2000, Lišková, 2014.

²³ Např. Jančák, 1994, Ribarova, 1995, Varbot, 2000, Vondrová – Blažek, 2001, Bauerová, 2001, Vykypěl, 2003, Voleková, 2012.

až v krajním případě zanikajícího jazyka, nářečí apod., což je proces překračující hranice systémových vnitrojazykových změn, jimiž se zabýváme v této práci.²⁴

3.5 K otázce stč. ustupujících lexikálních jednotek, k systémovým faktorům tohoto procesu se obecněji vyslovoval především Němec, 1968a (popř. jeho další práce, viz zvl. Němec, 1968b, 1970, 1980ab a 1995), částečně např. Nejedlý, 1990a a 2011, nebo Vajdlová, 2014.

3.6 Přímo zániku slov („lexikální mortalitě“) věnuje v současnosti pozornost spíše zahraniční diachronní lingvistika (bibliografické přehledy uvádějí např. práce Roberta Colemana, Xaviera Dekeysera nebo Luca Pauwelse); u nás tuto problematiku ve vztahu k jazykové typologii (stavbě slova v souvislosti s ústupem flektivnosti, která provází „degermanizaci“ střední angličtiny) sledují např. anglisté (viz Jan Čermák, 2013 nebo Jan Čermák – Ondřej Tichý, 2015).²⁵

---

²⁴ Srov. Crystal, 2000, Zajícová, 2003, 2005, 2007 a 2010, Mikeš, 2007, Savà – Mauro, 2007, Hannan, 2007, Jankowiak, 2013, Sloboda, 2013. – V těchto situacích se setkáváme také s procesem opačným – uměle vyvolávanou revitalizací (srov. např. Kapusch, 1996, Berger, 2008, Kosta, 2010). – Pozn.: Tituly uvedené v poznámkách 21–24 se netýkají vlastního tématu disertace a práce také s jejich poznatky nepracuje, proto jsou uvedeny pouze separátně – v dodatku k seznamu literatury až na konci práce.

²⁵ Autorovi přednášky Janu Čermákovi děkuji za laskavé poskytnutí powerpointové prezentace.

4. Výzkum ustupujících lexikálních jednotek a jeho konsekvence

4.1 Výše (sub 3.3) jsme konstatovali, že ustupující lexikální jednotky nebývají častým předmětem zkoumání. Přitom proces ústupu lexikálních jednotek na periferii je protipólem k procesu jejich centralizace; zánik lexikálních jednotek (lexikální mortalita) je protipólem neologizace. Tyto vývojové procesy opačného směru jsou v jazykovědě zkoumány mnohem častěji,²⁶ protože jsou z hlediska jazykové komunikace aktuálnější – bezprostředněji a také viditelněji reflektují vyjadřovací potřebu;²⁷ viditelněji také narušují aktuální uspořádání lexikálního systému. Naopak mluvíme-li o ústupu lexikálních jednotek, nepochybně máme co do činění s méně nápadnou vyjadřovací „nepotřebou“, systémovou redundancí. Tato nepotřebnost, nadbytečnost může mít řadu podob i řadu příčin.

4.2 Při jejich zkoumání uplatňujeme strukturní pojetí (uspořádanost [lexikálních] jednotek podle určitých parametrů), systémový přístup (ohled na trvalou aktivní koexistenci jednotlivých systémových prvků) a diachronní metodu (vědomí systémově podmíněné proměnlivosti jednotek v čase). Jejich zohlednění vede k poznání kteréhokoli synchronně nahlíženého stavu lexika nabytého studiem předchozího vývoje. Zřetel k vnitřní dynamice stč. lexikálního systému také dovoluje vyhodnocovat ty vývojové procesy a jejich výsledky, které počínají v období předpísemném: při uplatnění principu dynamické synchronie dostaneme jako výsledek systémového popisu synchronního stavu v několika časových rovinách (průřezech) podklady pro rekonstrukci stavu (a systému) předchozího,²⁸ materiálově pouze naznačeného, popř. podklady pro jeho potvrzení, přesnější a úplnější poznání, do té doby jen tušené za vzácně dochovanými doklady.

4.3 Analýza ustupujících lexikálních jednotek má – vedle obvyklého gnoseologického přínosu, totiž hlubšího poznání jazykověhistorických faktů – také užitek metodologický:

²⁶ Viz např. celou vydanou bibliografii prací neologicky a neograficky zaměřených (Martincová a kol., 1996).

²⁷ Na tento nepoměr upozorňuje Čermák, 2014, s. 139.

²⁸ Teprve po analýzách synchronních „bude čas se ptát, jak dlouho jev potenciální α můžeme ještě považovati za týž v základě jev α ... a odedky musíme již mluvíti o novém jevu β , jenž z jevu povstal“ (Mathesius, 1911, s. 24).

nabízí současné jazykové kultuře, lexikologii a také aplikovaným disciplínám, zvl. jazykové politice, etnolingvistice, etolingvistice apod. jako podskupinám sociolingvistiky, postup, jak v zárodku posuzovat jevy a procesy charakteristické aktuálním oslabováním (centrálního) postavení libovolné lexikální jednotky, neboť obdobné procesy ústupu jazykového prvku (nejen lexikální jednotky) z centra na periferii probíhají i v současnosti. Např. u expresiv je variabilita takřka „povinnou“ součástí způsobu, jak pro daný pojem zachovat výrazně příznakové pojmenování (srov. chronologické škály pojmenování pro nedostatečnou školní známku *sardel – kule – bajle* atd., pro bujařejší zábavu *mejdan/mejdlo – pařba*²⁹ – *kalba* atd.). Vnitrosystémové přesuny se týkají i lexikálních jednotek stylisticky nepříznakových: např. původně centrální a funkčně jedinečné *odvolávat se na něco* je nyní stále častěji nahrazováno původně periferním *odkazovat se na něco*, kde slovtvorná struktura a sémantická kvalita kořene upřednostňují významově průhlednější, kognitivně přímočařejší sém UKAZOVÁNÍ (kořen *kaz-* spojovaný s gestickým kontaktem)³⁰ oproti staršímu sému VOLÁNÍ (kořen *vol-* spojovaný s akustickým kontaktem), jehož motivaci spatřujeme v „prováděcí praxi“ ekvivalentního latinského juristického pojmu *appellare* (*slýchal sem, že...pan Mikeš z Potnštajna za císaře Karla na říské volenci se otvolal* DubA 10b–11a; *neb se k císaři otvolávám* ComestS 405a *appello*).³¹

²⁹ Mj. příklad vývoje lexikální jednotky v rámci expresivního parasystému: po opuštění významu ‚mejdan‘ toto substantivum plynule nabylo významu ‚intenzivní hra s počítačem / na počítači‘.

³⁰ Nahlíženo synchronně, nikoli etymologicky, neboť o výchozím obecném významu psl. (a také ie.) kořene není mezi etymology jednoty (viz ESJS, s. v. *kazati*); někdy se předpokládá ‚optický vjem‘ (viz Rejzek, 2015, s. v. *kázat*), jindy ‚verbální pokyn‘ (Machek, 1971, s. v. *kazati*). – Významové komponenty, sémy jsou pro lepší orientaci a často i pro snazší syntaktickou přehlednost vět uváděny kapitálkami.

³¹ Srov. též poměrně výrazný významový rozdíl mezi slovesy *otvolati* a *otvolati se* (StčS, s. vv.).

5. Metodologická východiska – charakter materiálové základny a jeho odraz v koncepci a rozvržení práce

5.1 Základní materiál k stanovenému zkoumání v dostatečné míře poskytuje historické období staré češtiny (1300–1500), které umožňuje jak analýzy (dynamicko)synchronní (srov. práce typu *Pojem vlasti v češtině 14. století*,³² *Český spisovný jazyk v době Karlově*³³ aj.), tak vlastní diachronní (*K vývoji české slovní zásoby v době Karlově*).³⁴ Pramenem jsou jednak lexikální sbírky *Staročeského slovníku*, zejména ty jejich části, které již byly zpracovány standardní lexikografickou metodou (část abecedy *na – při*) nebo lexikologicky zkoumány ve studiích historiků jazyka (a také odborníků z pomezí disciplín) Janem Gebauerem počínaje a současnou generací badatelů konče, jednak komparační materiál obsažený zejména v historických slovnících staroslověnštiny a staré ruštiny, popř. v slovnících etymologických. Práci usnadňují prameny elektronizované, usnadňující srovnávání a vyhledávání podle některých kritérií: zčásti to jsou prameny sekundárně vzniklé digitalizací – např. sešity *Staročeského slovníku* nebo jeho lístková kartotéka stejně jako Gebauerův *Slovník staročeský* a jeho lístková kartotéka, zčásti prameny primárně vzniklé pro začlenění do veřejné informační sítě – např. *Elektronický slovník staré češtiny* (kde ovšem chybí to podstatné, totiž konkrétní doklady), dále (nepříliš obsáhlá) složka *Českého národního korpusu* Diakorp (kde zase – jako ve všech českých korpusech – chybí významy) apod. V případě potřeby lze přihlížet jako ke srovnávacímu materiálu k slovní zásobě středněčeské,³⁵ která je nejvíce zachycena v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* (v ní jsou obsaženy i podstatné výpisky z Jungmannova slovníku), částečně ve vydaných nebo digitalizovaných

---

³² Kolektiv, 1981.

³³ Michálek, 1984.

³⁴ Michálek, 1978.

³⁵ Pro odlišení od teritoriálního členění, při němž se v dialektologii standardně užívá termín *středočeský*, jsme již v roce 2005 při vzniku *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý a kol., 2012) zavedli pro označení příslušnosti jazykového prvku do tzv. doby střední termín *středněčeský* (zkráceně *střdč.*) a toto rozlišení dodržujeme i nadále (včetně této práce). V odborné literatuře se však v této funkci můžeme setkat i s adjektivem *středočeský*, protože autoři nepochybně kalkulují – z našeho pohledu poněkud riskantně a neprozíravě – s kontextem, který tomuto adjektivu zaručí jednoznačný význam ...

dobových slovnících (Veslavín, Rosa, Jungmann, ...) – u lexikálních jednotek doložených jen z takových slovníků je vždy (s výjimkou právě Jungmannova slovníku) ovšem riziko autorské exkluzivity a toto riziko až do dob Jungmannových stoupá přibližně úměrně spolu se zvyšujícím se letopočtem a se stoupajícím vlivem osvícenského myšlení karteziánského rázu (Václav Jan Rosa, Jan František Josef Ryvola, Jan Václav Pohl, Maxmilián Šimek aj.).³⁶

5.1.1 Jistou nesnáz působí nevyrovnaná úroveň těchto pramenů jednak vnitřní (např. v ESSČ jsou rozdíly ve zpracování zřetelné při porovnání slovníkových hesel začínajících různými písmeny i při porovnání hesel zpracovaných různými autory), jednak vzájemná (např. StčS provádí důkladněji než slovníky ostatní celkovou vnitroslovníkovou, mikrostrukturní revizi hesla – grafematickou, kontextově-dokladovou, pramennou, která bere ohled na další slovníková hesla, na metajazyk slovníku atd.). Tato nevyrovnanost postihuje nejvíce sémantickou analýzu: v materiálových sbírkách není provedena vůbec,³⁷ ve slovnících pak vykazuje různou míru spolehlivosti a lexikologické preciznosti. Proto jsme mnoho uváděných lexikálních jednotek pro potřeby této práce po stránce významové revidovali, popř. přímo samostatně formulovali; výjimky z toho jsou nepočtené a týkají se jednak lexikálních jednotek opřených o jednotně sémanticky zredigovaný a doklady opatřený StčS (jakkoli i v něm vzácně nacházíme taková dílčí zpracování, o jejichž korektnosti nemůžeme být plně přesvědčeni), jednak těch lexikálních jednotek, jejichž dobový význam je z pohledu diachronního bohemisty (ba každého jen trochu poučeného čtenáře) nepochybný – viz níže např. substantiva *tkadlec*, *umrlec*; u nich proto význam *verbis expressis* vůbec neuvádíme.

5.2 Povaha zkoumaného materiálu, především jeho už zmíněná kusost, do značné míry určuje způsob zpracování tématu a také strukturu práce. Vzhledem k nízkým absolutním

³⁶ Stejnou situaci však známe také ze staré češtiny, kde skutečnou životnost řady lexikálních jednotek musíme hodnotit velmi zdrženlivě, známe-li je pouze ze středověkých latinsko-českých slovníků konstruovaných v duchu scholastického myšlení v tom smyslu, že podstatu věci určuje její jméno (zvl. Klaret, SlovOstř, SlovKlem, VodňLact – jejich vyčerpávající přehled, místy možná až příliš popisný, viz Voleková, 2015).

³⁷ Nahodile pořizovaná významová vymezení na kartotéčních lístečích z pera excerptorů bývají lexikologicky nepoučená a věcně nepřesná.

počtům výskytů analyzovaných lexikálních jednotek (přinejmenším v porovnání se současnými lexikálními sbírkami) je třeba klást o to větší důraz na jejich systémové vztahy; naopak velmi obezřetně je třeba zacházet s kritériem frekventovanosti (kapitola 6).³⁸ Vlastní ústup lexikálních jednotek proto sledujeme ze tří úhlů.

5.2.1 Vývoj lexikální jednotky a její přesun směrem na periferii lexikálního systému nahlížený jako součást systémové dynamiky není (nemusí být) přímočarý a může končit s rozličným výsledkem (kapitola 7). Na tomto vývoji se podílejí (mohou podílet) různé faktory. Ty je třeba zachytit soustavně a uspořádané v lingvisticky nastavené hierarchii – nejprve faktory jazykové (lingvální) uspořádané podle jejich zakotvení v jednotlivých jazykových rovinách i podle jejich působnosti na ně a dále faktory extralingvální (kapitola 8).³⁹ Přehled faktorů je třeba doplnit přehledem subsystémů, systémových prvků a jevů, jejichž vývoj vede pod vlivem vnitrojazykových zákonitostí a rozporů k periferizaci některé lexikální jednotky (kapitola 9).

5.2.2 Systémové vazby lexikální jednotky (tj. vztahy k jiným lexikálním jednotkám), které působí napětí mezi ní a daným subsystémem (popř. více subsystémy), a subsystémy působící ve svém vývoji periferizaci některých lexikálních jednotek tvoří dvě strany téže mince (jde o vztah jedinečného a obecného, specifického a univerzálního), proto se i uváděné příklady mohou prolínat či opakovat.

5.3 Ústup lexikálních jednotek lze zkoumat na plně strukturovaných lexikálních jednotkách (jak monosémních, tak polysémních, jak na slovech, tak – samozřejmě řidčeji – na frazémeh) a v případě potřeby také na tzv. základních lexikálních jednotkách (lexiích, monosémních lexikálních útvarech).⁴⁰ Jsme si vědomi toho, že koncept základní lexikální jednotky není v lexikologii běžně užíván, mnozí jej přímo odmítají, ale pro diachronní studium je nepochybně dobře upotřebitelný (ostatně iniciátorem jeho zavedení do české

³⁸ Viz též pozn. 12.

³⁹ V tomto bodě se stačí (s malou výjimkou – viz níže sub 8.4) přidržet Němcova třídění (Němec, 1968a).

⁴⁰ Viz Filipec, 1985, s. 28.

lexikologie byl podle F. Čermáka právě I. Němec, který jeho potřebnost postuloval pro diachronní studium).⁴¹ Umožňuje totiž budovat lexikální subsystémy na nižší úrovni, než je úroveň sice „komplexní“, leč asymetrické polysémní lexikální jednotky.⁴² Tento rozdíl pozorujeme např. při vymezení terminologických subsystémů, k nimž patří vždy jen jeden význam dané lexikální jednotky: srov. stč. mineralogické pojmenování *nehtek 2* ‚onyx‘ (*eliotropium ... nehetcí* GlosMV 93a), které je souřadné s *nehčík*, a naproti tomu stč. botanický termín *nehtek 3* ‚měsíček lékařský‘ (*solsequia herba nehetcí* GlosMV 324b) souřadný s *nehtec*; týž případ je anatomický výraz *oko 6* ‚čěška‘ (*oko kolena neb čěška* LékSalM 791), který je na rozdíl od předchozích pěti významů souřadný s *čěcha*, *čieška*. Při absenci pojmu základní lexikální jednotka (lexie) by tento proces ústící v průnik různých lexikálních subsystémů uvnitř téže lexikální jednotky byl mnohem hůře postižitelný.

5.4 Marginálním typem jsou periferní lexikální jednotky (už ne subsystémy), které se – soudě z dostupných dokladů – nejspíše udržely v nepatrných zbytcích, popř. v odvozeninách, pokud vůbec (!), ale které byly později oživeny, zvl. v obrození (srov. stč. *cestovati*⁴³ nebo *jesen*⁴⁴). V tomto případě je třeba jejich ústup hodnotit jako skončený, protože jejich další existence je projevem vývojové diskontinuity jazyka, při němž při tvorbě nového pojmenování dochází z rozmanitých důvodů k využití týchž slovtvorných prostředků jako v minulosti, ovšem pro lexikální význam s jinou sémickou strukturou.⁴⁵

5.4.1 Nepočítáme ani s nevědomou renesancí zaniklé lexikální jednotky, kdy mezi oběma lexikálními jednotkami není jakákoliv významová souvislost. Jako samostatné jednotky českého lexikálního systému hodnotíme např. stč. periferní životné substantivum *počítač* (viz StčS, s. v.), které představuje jednak umělé, výhradně pro potřeby středověkých slovníků

⁴¹ Srov. „*lexie* ... výmysl jednoho Francouze, který se zalíbil I. Němcovi a po něm i J. Filipcovi, jinak ho málokdo užívá, stará polysémie ani lexém se vytlačit takto nedají“ (Čermák, 2015, s. 145).

⁴² Nedochozí zde k plné korespondenci jedinečné formy a jedinečného významu.

⁴³ Viz Nejedlý, 1996.

⁴⁴ Ve významu ‚podzim‘ doloženo jen v SlovoOstřR 2a za lat. *autum(p)nus*; poněkud hojněji je doložen prefixát *podjesen* a odvozené adjektivum *podjesenný*. – Koncept čtvera ročních období je ve slovanských jazycích poměrně mladý.

⁴⁵ Více k této diskontinuitě viz Nejedlý, 2010a.

vytvořené synonymum k *početnář* a *početník* (vytvořeny jako ekvivalenty latinského *computista* ‚kdo se zabývá výpočty, zvl. astronomickými‘), jednak okazionální pojmenování vzniklé při adaptaci německého městského práva ‚kdo asistuje při hazardní hře, bankéř (?)‘ (*všeliký poczitacz jhráčóv a písar, přihledač... v túž pokutu upadnú PrávJihlA 133b*),⁴⁶ a proti němu nč. mnohem centrálnější neživotné substantivum *počítač*, ekvivalent anglického termínu *computer*.

5.4.2 Speciálním případem je pak vlastní umělé oživení, revitalizace pojmenování, při níž je řízeně navozena dříve přerušovaná kontinuita, obvykle s úmyslem vybudovat tuto kontinuitu také ve společenském vědomí a pojmosloví (srov. nč. revitalizovaná pojmenování *starosta*, *radnice*, *hejtman*, *magistrát* atd.).

5.4.3 Z pojetí dynamického systému jazyka vyplývá otevřenost tohoto systému obsahujícího přechodné fáze či přechodová pásma (viz výše sub 2.5). Některé vývojové procesy jsou pak na hranici našeho tématu. Např. stč. deminutivum *poklopec* ‚zavírací zařízení‘ (tři výhradně slovníkové doklady vycházející z Klareta nedovolují jednoznačně určit, zda to je poklop, záklopka nebo třeba vikýř) mizí v době střední, to již s jednoznačnějším významem ‚poklop; víko‘ (*jednu dlouhou notu nikam hlasem netoče [kantor] i zvede konec finálu nahoru co nějaký poklopec BlahMuz 44, srdce naše tvůj poklopec, tvoje báně MichnaMarS 77*).⁴⁷ V době střední se objevuje význam ‚(myslivecký, ptáčnický) sklopec‘, který v nové češtině postupně mizí i z mysliveckého slangu. Konečně *poklopec* jako pojmenování součásti oděvu, která se objevila již ve 14. století,⁴⁸ poprvé nacházíme teprve v Jungmannově slovníku (JgSlov, s. v. *poklop*).⁴⁹ Netroufáme si jednoznačně rozhodnout, zda můžeme tento stav hodnotit jako souvislý proces vývoje polysémní struktury, nebo zda jde o projev vývojové

⁴⁶ StčS považuje tuto lexikální jednotku za monosémní.

⁴⁷ Zbytky dokladů nacházíme vzácně v 19. století – u Klicpery, Jiráka, ...

⁴⁸ V dnešní podobě označuje ‚přední zapínací rozparek v pase pánských kalhot‘; původně opravdu našitý ‚poklop‘ na kalhotách zavazovaný tkanicemi.

⁴⁹ V renesanci je tento denotát je doložen r. 1518 pod pojmenováním *krytie* (LetPal 424 – viz níže sub 7.0) nebo r. 1764 jako *lácek* za německé (*Hosen*)*latz* (RohnSlov 4,268).

diskontinuity, kdy můžeme hovořit o ústupu lexikální jednotky hraničící s jejím úplným zánikem a o jejím novém, a to odlišném zapojení do systému.

5.5 Při zkoumání se zaměřujeme na starou češtinu s přesahy do češtiny doby střední, těžíme tedy z těch epoch dějin češtiny, které můžeme považovat již delší dobu za uzavřené; také procesy, které v nich proběhly, pokládáme za uzavřené a nevratné (vyloučíme-li ovšem zmíněnou revitalizaci). Pro jejich pochopení je však také někdy třeba čerpat ze znalosti fází předhistorických – v případě staré češtiny proto, je-li to nutné, přihlížíme k jazykovému stavu předčeskému, tj. k období (pra)slovanské jazykové jednoty nebo k pračeskému období (cca 9.–12. století) rekonstruovanému víceméně bez opory přímých písemných dokladů (popř. k jeho staroslověnským nebo církevněslovanským paralelám).

6. Staročeský lexikální systém

6.1 Stč. lexikální systém se vyvinul ze systému pračeského, který můžeme velmi částečně rekonstruovat jednak z archaických místních či osobních jmen a řídkých glos, jednak ze (starých fází) příbuzných jazyků, zejména staroslověnštiny, ruštiny a jihoslovanských jazyků. Není proto snadné jednoznačně stanovit, která lexikální jednotka dospěla na periferii předchozím vývojem až v období staročeském, která naopak své místo na periferii zaujala již od okamžiku, kdy vstoupila do lexikálního systému, a kdy tento okamžik vlastně vůbec nastal. Naproti tomu sám fakt výrazného ústupu, popř. úplného zániku lexikální jednotky během stč. období můžeme vcelku spolehlivě konstatovat porovnáním se středněčeskou, popř. novočeskou slovní zásobou.

6.2 U stč. lexikálních jednotek proto musíme rozlišovat mezi ustupující jednotkou, která s pravděpodobností, jež téměř hraničí s jistotou, zaujímala ve své minulosti místo v centru, neboť na to usuzujeme z výskytu jejích paralel v příbuzných jazycích (srov. níže sub 6.2.1), a mezi jednotkou, o níž můžeme jen stěží doložit, že by tuto pozici někdy dříve zaujímala, neboť nám chybí vhodný srovnávací materiál; u takové jednotky tedy předpokládáme absenci centrální pozice v kterémkoli dřívějším okamžiku a tuto charakteristiku považujeme za prokázanou, dokud se neobjeví nový jazykový materiál, který tento závěr zpochybní nebo přímo popře (srov. níže sub 6.2.2). Samo místo na periferii systému (stejně jako v jeho centru) totiž vymezujeme pouze jako jednu z celého spektra pozic, která se více či méně přibližuje (ideální) pozici krajní, nikoli jako tuto krajní pozici samu, zcela opačnou vůči jediné pozici protikladné (viz též výše sub 2.5). Míra periferní pozice lexikální jednotky, resp. míra jejího posunu na periferii je dána souběžným působením řady systémových faktorů, počínaje paradigmatickými činiteli slovnědruhovými (srov. slabou substantivní pozici lexikalizovaného adjektivního feminina *kopaná*), gramatickými (srov. nesklonná adjektiva *komorníč*, *páň*), hláskoslovnými (srov. vzácné prastaré substantivní zakončení *-ogъ > -oh* –

batoh, raroh, tvaroh atd.) a slovotvornými (srov. jediný a zároveň alternací oslabený systémový vztah *strúček < struk*)⁵⁰ přes činitele syntagmatické (srov. odlišně se vyvinuvší nedějové genitivní vazby: periferní *účastník koho – z nesmírné dobroty své chtěl býti účastník lidu svého* VýklŠal 121b – a centrální *společník koho*) a konče činiteli obsahovými, významotvornými v užším smyslu (srov. pokles kořene *s-* v prefix – *sdoxa, sčestie, sbožie, smrt*).

6.2.1 Příkladem lexikální jednotky, u níž (na periférii) doznívá vývoj dřívější, „předstaročeský“, je sloveso *pomilovati*: ojedinělé (*Hospodine,*) *pomiluj (ny)* PísHospA je vlastně paleoslovenismem ze stsl. *pomilui* ‚miserere, eleison‘. Zároveň ve staré češtině vzniká výrazný subsystém kolem sloves obsahujících týž kořen: *milovati – otmilovati* ‚oplácet lásku‘ – *pomilovati* ‚věnovat nakrátko lásku‘ – *přemilovati* ‚nadměrně milovat‘ (všechna tři prefigovaná slovesa viz StčS, s. vv.) – ojed. *přimilovati* ‚zamilovat si‘ (*kteřúz [pannu] přimiloval kniežě Olibrius SekvUKA 29a adamavit*) – *rozmilovati* ‚zamilovat si‘ (*člověk rozmiluje některú věc, tak po nie túží, ústavně o ní myslí, že nemalú chvíli nemož jie popustiti s myslí PříbrZamP 151a*) – *rozmilovati se* ‚přestat milovat‘ (*nedržeti viery slibu svého rozmilujíc se i řeći, ež ... chce v manželstvo ŠtítSvátA 13b*) – *smilovati (se)* ‚smilovat se, slitovat se‘ – ojed. *vymilovati* ‚milováním získat‘ (*co sobě na hříechu vymiluješ, zvieš tudiež RokMakMuz 377b*) – *zamilovati* ‚zamilovat si, oblíbit si‘ (*pomniec ... na Jozefa, jehož byla zamilovala [Putifarova žena] ŠtítSvátA 104a; zamiloval [svatý Hermolaus] mládence toho milováním velikým a láskú duchovní PasKal N7b*) – *zmilovati* ‚dát najevo lásku, polaskat, pomazlit se‘ (*nehněvá se [matka na dítě], než zlíbá je, zmiluje RokLukA 194b*).⁵¹ Tento systém buduje vlastní pevné centrum kolem výchozího nepředponového slovesa, jehož genus proximum vymezíme MILOVAT, AMARE (převážně ve smyslu duševním): *abychom jej [Krista]*

⁵⁰ Izolace tohoto deminutiva vedla k vybudování nového slovotvorného motivačního vztahu *strúček/strouček* → *stroužek < strouhati*.

⁵¹ Po r. 1500 přistupuje ještě *umilovati* ‚intenzivně polaskat‘ (*když je [dítě matka] umiluje, ulíbá RokPostO 127 (ed.); matka věrná ... umiluje, ulíbá děťátko RokPostP 137a; v mladistvém věku nás [manželky] ručičkami umilují, hubičkami ulíbají VodňanZrc 98b*).

as a zasě odmilovali..., *abychom as a takú odplatu jeho milování učinili* ŠtítVyš 43b; *by tě [Boha] všemi milostmi miloval, nemohl by tebe přemilovati* ModlMil 176b. Slitovný význam ‚misereri‘ zůstává vlivem synonymního *sľutovati (sě)* a jeho bohaté čeledi (*sľutovanie, sľutovaný, sľutovávatí sě, sľutovný, sľutující*) omezen na předponu *s-* s tím, že u něj dochází změnou diateze k sémantickému posunu: jde o akt zaměřený především na agenta (vyjádřeného zvratným *sě*) a objekt vyjádřený původně prostým akuzativem (*pomiluj ny*) ustupuje do pozadí – ocitá se v pozici jakéhosi nepřímého objektu vyjádřeného předložkovým pádem *nad kým, na koho* apod. *Pomilovati* proto s využitím předponového významu ‚malá míra‘ setrvává u centrálního významu duchovní lásky, ale právě kombinace sému pozitivního citového postoje se sémem malé míry (výsledný význam ‚věnovat nakrátko svou lásku‘: *ani boha [jsem] spravdivě pomiloval, ani sám sebe* AlbRájM 100a) odsuzuje sloveso s tímto významem k ústupu. Ve střední češtině se proto vzácně objevuje s významy ‚polaskat‘ (*bych jeho rty ... pomiloval* KadlZdor 109; *Marii Františku i maloučký bratříčky ode mne pomiluj* HolicKor 19; u Václava Budovce v ironickém užití *aby ... česká země vás [jezuity] ... lahodně jako předky vaše v čas Žižky ... nepomilovala* VýbBratrPol 280); význam ‚smilovat se‘ je užíván ojedinele a spíše jako ustrnulé archaické spojení (*Pán Bůh ho pomiluj* BlahPřísl 39). Také reflexivum *pomilovati se* se vyskytuje (zřídka) s neduchovním významem ‚pomazlit se‘ (*vylez na jednu hrušku a a tam se s jedním mládencem poobjímaj a pomiluj* AlbínBaj 256).⁵²

6.2.1.1 Lexikální jednotka může v rámci svého vývoje měnit formu: stsl. *gramota* ‚listina‘, doložené pouze v *Ust'uzském/Rumjancevském nomokánónu* (a později v mnoha csl. textech – viz Srezněvskij, 1893, s. v.), se v češtině realizovalo pouze v odvozenině *hramotina* ‚vzdělanost v písmu, učenost‘ (*nepoznal sem hramotiny* ŽaltKap 70,15 *litteraturam: písma* ŽaltWittb, *učenie* ~Klem), v evidentní adaptaci paleoslovenistické výpůjčky, u níž změna *g > h* způsobila úplnou slovotvornou neprůhlednost a slovněčeleďovou nezakotvenost.

⁵² Nč. *pomilovat (se)* je aktualizace významu ‚polaskat‘ (krátkost naznačuje pseudomilostný vztah, omezený na tělesný styk).

6.2.2 Lexikální jednotka, která nikdy nepřestala být periferní, je buď v postavení individuálního užití, ba přímo okazionalismu (6.2.2.1), nebo v postavení systémového prvku, který se o udržení v systému snažil delší dobu (6.2.2.2).

6.2.2.1. K okazionalismům patří např. maskulinum *náruk* ‚rámě, paže‘, jehož všechny čtyři doklady pocházejí z *Žaltáře kapitulního*: srov. *rámě jich nespase jich, ale pravice tvá a náruk tvój* ŽaltKap 43,4 *brachium* – ostatní bible překládají tento výraz jako *loket* (ŽaltWittb, ~Pod, BiblDrážd) nebo *rámě* (ŽaltKlem, BiblOl, ~Pad, ~Praž). Nemáme je doloženo ze starších fází jiných slovanských jazyků ani z doby pozdější a musíme je tedy s maximální pravděpodobností připsat překladateli tohoto žaltáře jako jeho individuální překladatelský počin.

6.2.2.2. Mezi lexikálními jednotkami, jež nikdy nepřekročily hranice periferie, je celá řada těch, které se dochovaly pouze ve středověkých latinsko-českých slovnících a které mají s velkou pravděpodobností (viz Voleková, 2015, s. 32–33) původ v Klaretově díle (srov. např. *náraza* SlovVeleš 104b, SlovWies 10a / *narážka* KlarGlosA 354 ‚hráz nebo vlnolam‘;⁵³ *děloha* KlarGlosA 1306; *kostrava* KlarGlosA 817;⁵⁴ *obrna letargus* KlarGlosA 1691; *poklopec afforia* KlarGlosA 2076; viz též níže sub 7.4.2). Zvláštním případem jsou periferní výrazy, které v těchto slovnících nesou jiný význam, než který původně měly, jak naznačuje jejich slovtvorná struktura a také pozdější výskyt primárního významu, např. *obáslo* u Klareta (*colofolium obáslo* KlarBohO 835) a v dalších třech slovnících Klareta nepochybně využívajících (SlovVodň 55b, SlovFljš 26a, VodňLact E8a) neslo význam ‚stuha ovazující předivo na kuželi přeslice‘, přičemž původní výchozí význam ‚předivo na přeslici‘ (z původního **ob-váz-slo*) je doložen teprve později (*len okolo kužele obvázaný* VelNomQ

⁵³ Pozdější *narážka* ‚naraženina‘ (JgSlov, s. v. *náražek*) je slovo utvořené znovu od *naraziti se*, tím spíše pak dnešní *narážka* ‚skrytý nebo jemný náznak v řeči‘.

⁵⁴ Michálek, 1989, s. 22, upozorňuje na Klareta jako na možný zdroj obrozenského přejetí této lexikální jednotky do botanické nomenklatury, provedené nejspíše na základě Jungmannova slovníku (viz JgSlov, s. v. – Klaretův slovník uveden pod zkratkou ‚Rozk.‘) – posud přičítáno výhradně vlivu některého slovanského jazyka, nejspíše polskému *kostrzewa* (podle Lindeho – viz Machek, 1971, s. v.).

482; *koudeľ na kuželi* RohnSlov 4,349, podobně VusSlov 193); uvedený význam sekundární vzácně přetrvává v češtině doby střední (*panny koupí mu [lnu] sukničku pozlacenou, totižto obáslo, kteréž mnohokrát na frejřích svých lahodnými řečmi ... vyklamávají* MattHerbHáj 96a; *zas ho [len] roztáhne, obalí kužel, ... pěkné obáslo na něj přilepí* VolLen 302) a posléze zaniká (neuvádí jej už JgSlov, s. v.).

6.3 Zvláštní pozornost si v naší analýze zaslouží typický jev jazyků starších fází, totiž polylexie (kmenoslovná synonymie), srov. stč. vztahová adjektiva *olivový* (*větvie olivové* TrojA 197a), *olivný* (*róžd'ku olivnú* MatHom 45), *oliví* (*dielo olivie* ŽaltWittb183b, tj. Hab 3,17), *olivetí* (*dielo olivetí* ŽaltKlem139b, tj. Hab 3,17), *olivský* (*jako mladost olivská* BiblDrážď Ps 127,3), *olivetský* (*ratolest olivetská* AsenF 249a) nebo *neporušedlný*, *neporušedlný*, *neporušený*, *neporušný*, *nezrušlivý* (vše s významem ‚neporušitelný‘). V ní se odráží dobový překotný dynamický vývoj, kdy vyjadřovací potřeby přesahují ustálenost a systémovou zakotvenost (slovotvorných) jazykových prostředků a možnost jejich „verifikace“ v komunikaci. Polylexie představuje pro ustavování lexikálních subsystémů mimořádný impuls a její evidentní komunikační nevýhodnost je zároveň příčinou následného oslabování takto vzniklých subsystémů (srov. naprostý zánik adjektiv *oliví* a *olivský* a takřka úplný zánik adjektiv *olivní*, *olivný* – viz PSJČ, s. vv.).

6.4 V době historické se řada lexikálních subsystémů předhistorických (a v době předhistorické také výrazněji rozvinutých, centrálnějších) přesouvá na periferii. Zároveň obdobným procesem procházejí některé lexikální jednotky ustavené teprve v stč. období, které však místo v centru (sub)systému nikdy zaujmout nedokázaly. Na procesu periferizace se podílí, jak už bylo naznačeno, složka formální i obsahová. Ze způsobu a výsledku jejich ústupu vychází zvolená klasifikace subsystémů (viz následující kapitola).

7. Typy periferizace lexikální jednotky

7.0 Lexikální jednotka obvykle vstupuje do většího počtu vztahů s jinými lexikálními jednotkami a díky tomu se zapojuje do více lexikálních subsystémů. Místo na periférii lexikálního systému zaujímá z hlediska synchronního tehdy, jestliže její vztahy se souřadnými jednotkami daných subsystémů jsou slabé. Z hlediska diachronního toto oslabení vztahů hodnotíme jako snižující se kontinuitu systémových vztahů jednotlivých výskytů dané lexikální jednotky nebo přesněji z opačného pohledu stupňující se diskontinuitu. Dominuje-li diskontinuita formální (strukturní, zvl. slovtvorná – *arci*,⁵⁵ popř. morfologická – *Páně*⁵⁶ nebo vzácně syntaktická – *medle*⁵⁷), lexikální jednotka se posunuje mezi archaismy.⁵⁸ Dominuje-li diskontinuita obsahová (rozpor mezi lexikálním významem a mimojazykovou skutečností), posunuje se mezi historismy, tj. pojmenování reálií, která vyšla z užívání, neboť „původní denotát neexistuje“ (Čermák, 2010, s. 208).⁵⁹

Někdy (viz ESČ, 2002, s. vv. – autorka hesel O. Martinová) se oproti archaismům zdůrazňuje neexistence neutrálních synonym k historismům, to ale právě vyplývá z jejich rozdílného vztahu ke skutečnosti (netřeba vytvářet pojmenování neexistujícího denotátu) a krom toho to nemusí vždy platit: v historických vědách je možno uměle vytvořit nebo přijmout již existující neutrální pojmenování (leckdy třeba víceslovné) pro historický artefakt, aby nebylo nutno používat stylově zatížené dobové pojmenování: stč. *návuz*, zaniklé pojmenování nápadné neobvyklým kořeným vokálem *u* (< *vázati* < *vězati*),⁶⁰ se běžně interpretuje jako *amulet* (Šmahel, 1990, s. 35); střdč. *krytie* (*roucho mrzké, oplzlé*,

⁵⁵ Depalatalizovaný tvar imperativu k *řéci* a ztráta výpovědní samostatnosti – pokles v částici.

⁵⁶ Zánik druhově přivlastňovacích měkkých adjektiv odvozených od pojmenování osob.

⁵⁷ Artikulační zjednodušení *me* < *mne* a v češtině neuzuální postponované postavení předložky.

⁵⁸ Víceméně jen přehled různých se vymezení ustupujících lexikálních jednotek sestavila – evidentně pro potřeby aktuální lexikografické práce na novém výkladovém slovníku češtiny – Michaela Lišková, 2015.

⁵⁹ Pro diachronní lexikologii nepoužitelný je na synchronní stylistiku zacílený (věcně neúplný a pojmově i kriteriálně nejasný) koncept „zastaralých lexikálních jednotek“ (Homoláč – Mrázková, 2014), který směřuje kritéria komunikační („vycházení z úzu“, užívání starší generací“, „neporozumění při komunikaci“) a systémová („zaniklé skutečnosti“).

⁶⁰ Viz StčS, s. v.

s vycpávaným krytím ... chodí tak co kanci, býkové LetPal 424, 1518) se v dějinách odívání nahrazuje pojmenováním dnešním (*necudné poklopce, zvané krytí*; Kybalová, 2001, s. 212).

7.0.1 Ústup lexikální jednotky na periferii může být výsledkem působení více faktorů. Stč. polysémní substantivum *poběhlec* svou slovotvornou strukturou náleží do subsystému deverbativních substantiv (formálně odvozených od minulého přičestí),⁶¹ která jsou na pomezí činitelských jmen a pojmenování nositelů vlastnosti. Pojmenovávají osobu podle děje, který tato osoba vykonává/vykonávala/vykonala, popř. podle stavu, do něhož se dostala; souřadnými jednotkami téhož stč. subsystému jsou např. *dospělec* ‚zkušený člověk‘, *jězdilec* ‚pocestný‘ (CestMand passim), *nedošlec* ‚nezralý člověk‘ (ComestC 32b), *nedbalec* ‚nedbalec‘ (BlahGramE 328a), *neumělec* ‚neznalec‘ (LyraMat 138b), *ohýralec* ‚otrlec‘ (ŠtítMuz 77a), *opilec* ‚píják opojných nápojů, zvl. opilec‘, *osamělec* (doloženo jen ve slovnících), *ostydlec* ‚hanebník, nestyda‘ (KlarGlosA 1141), *ožralec* ‚obžera nebo opilec‘, *postatelec* ‚stoik‘ (KlarGlosA 1092), *převrhlec* ‚zvrácený člověk‘ (VodňLact L5b), *přilezlec* (expr.) ‚přistěhovalec‘, *přišlec* ‚přistěhovalec‘ (VýklHebrL 208a), *roztrželec* ‚člověk posedlý zlým duchem‘ (KlarGlosB 1150; *vztrž(ě)lec* ~A), *samomrlec* ‚kdo zemřel přirozenou smrtí‘ (BiblGlos Lv 7,24), *sešlec* ‚nebožtík‘ (KlarGlosA 1169), *smělec* ‚opovážlivec‘, *sstaralec* ‚kdo zestárl‘, *umělec* ‚znalec‘, *umrlec*, *visělec*, *vzteklec* ‚zuřivec‘, *zabylec* ‚blázen‘ (BiblOl 4 Rg 9,11), *zameškalec* ‚nedbalec‘ (KlarGlosA 1252), *zchytralec* ‚mudrc n. vychytralec‘, *zmilelec* ‚miláček‘, *zmudralec* ‚mudrc‘ (BřezSnářM 150b), *zúfalec* ‚kdo ztratil naději (a dopouští se proto nepatřičných skutků)‘.

7.0.2 Zřídka jsou týmž slovotvorným prostředkem pojmenovány objekty neosobové, rostliny: *poniklec* nebo *zralec* ‚blíže neurčená rostlina‘ (KlarGlosA 833 za hapaxní lat. *ans*).

⁶¹ Někdy (srov. Dokulil a kol., 1967, s. 294–295) jsou hodnocena jako deadjektiva od participiálních adjektiv zakončených na *-lý*. V případě stč. slovní zásoby, z pohledu diachronního dáváme přednost představě o paradigmatickosti slovotvorných postupů, při nichž je sloveso přímou onomaziologickou bází pro sémantické deriváty dějových pojmenování bez ohledu na případné (víceméně paralelní) deriváty s jinou slovnědruhovou charakteristikou. Ostatně Dokulil sám uvádí (MČ 1, s. 294), že obdobná substantiva zakončená na *-ní*, *-tí* se formálně váží na přičestí trpná, ale že se tvoří i od sloves, která toto přičestí nemají (*stárnutí*, *umění*).

7.0.3 Poměrně velký počet substantiv však je z velké části omezen na slova přinejlepším řídká: prameny v závorce za jednotlivými výše uvedenými lexikálními jednotkami označují slova doložená jen jednou, další z nich se vyskytují jen v latinsko-českých slovnících, které přebírají materiál od sebe navzájem (např. *přílezelec*), některá jsou vázána pouze na biblický text, obvykle jen na určité biblické místo. Samo substantivum *poběhlec* má z nich nejbohatší polysémnní strukturu (StčS, s. v., uvádí čtyři významy: ‚uprchlík; zběh; odpadlík; poběhlík‘).

7.0.4 Posuzujeme-li tedy ze systémového pohledu substantivum *poběhlec*, vidíme, že uvnitř daného subsystému pojmenování osob pomocí formantu *-l-ec* stojí v jeho centru. Přesto se v české slovní zásobě neudrželo a v jejím lexikálním systému jako celku nikdy neopustilo periferní postavení. Důvodem je jednak obsahová (7.0.4.1), jednak formální složka (7.0.4.2).

7.0.4.1 Motivace slovesem *poběhnúti* nebyla tak významově jednoznačná a těsná jako jiné motivační vztahy, neboť předpona *po-* plní řadu rozdílných funkcí a rys vzdalování se, pohybu směrem pryč byl motivován spíše pojetím kořenného komponentu běžení jako ZÁMĚRNÉHO KVPNÉHO OPUŠTĚNÍ DOSAVADNÍ POZICE OBJEKTU (v dokladech nutně nemusí jít o skutečný fyzický běh); z významů slovesa *běžeti* ‚utíkat; uchylovat se; hnát se na někoho; pronásledovat‘ je zřejmé, že klíčovou situací pro ‚rychlý pěší přesun subjektu‘ byl konflikt, jehož jedním možným vyústěním je právě útěk poraženého (u vítěze se akcentuje jiná činnost).

7.0.4.2 Substantivum *poběhlec* obsahuje ve svém paradigmatu ve všech nepřímých pádech singuláru a v celém plurálu (od původu *jerovou*) vokalickou alternaci, která ústí v artikulačně obtížnou konsonantickou skupinu *-hlc-* (s vokativním měkčením *-hlč-*: *rieká králi: poběhlče* BIBLPRAŽ Job 34,18 *apostata*).⁶² Ta oslabuje formální jednotu celého paradigmatu (jak je ostatně charakteristické pro celý formant *-ec*).

⁶² Registrujeme tendenci k omezení pobočných slabik (viz Komárek, 2015, s 101–102) přidáním průvodního vokálu (*poběhelci* MamKapR ad Ez 17,21) nebo redukcí konsonantické skupiny (*poběhcón řeči* RokPřij 295b).

7.0.5 Systémovou perifernost a komunikační nekomfortnost podoby *poběhlec* potvrzuje mladší významově shodné substantivum *odběhlec* ‚uprchlík; zběh‘. Přestože stč. sloveso *otběhnúti* (‚odběhnout někam, během se vzdálit; opustit někoho/něco, utéci od někoho/něčeho; zběhnout; odejít ze vztahu nebo postavení v rozporu s právními závazky‘) bylo pevně zakotveno v dobovém lexikálním systému s velmi kompaktním významovým spektrem a podobnou strukturou má i středněčeské sloveso *odběhnouti* (přesné vymezení jednotlivých významů ponecháváme budoucímu slovníku češtiny doby střední), substantivum *odběhlec* je doloženo málo – jednak ve slovnících (uvádějí je Rešeliovo, posléze Veleslavínovo a nakonec Vusínovo *Dictionarium* a také Rohnův *Nomenclator*), jednak v dílech kladoucích si přece jen vyšší nároky na slovesnou úroveň (jsou to např. překlady Řehoře Hrubého z Jelení, kázání Ondřeje de Waldta, Bridelova poezie, Skálova *Historie* apod.).⁶³ Koncem 18. století proniká do profánní literatury – zachytil je ve hře *Hostinství a chudoba* z r. 1785 Čeněk Zíbrt (Zíbrt, 1911, s. 178): *odběhlec není jiného nic nežli špatný a křivopřísežní*⁶⁴ *chlap*). Není tedy náhodou, že jisté popularitě se toto substantivum těší mezi prvními obrozenci v 20. a 30. letech 19. století a pak pomalu mizí: lexikální kartotéka Ústavu pro jazyk český AV ČR eviduje pouze dva doklady z 40. let (poslední z r. 1843 pochází z díla Jana Erazima Vocela – viz PSJČ, s. v.) a pak už je užívá (s artikulačně pohodlnějším, leč neparadigmatickým genitivem plurálu *odběhelců*) jen archaizující Alois Jirásek (viz PSJČ, s. v.).

7.1 Ustupující lexikální jednotka zcela zaniká.

7.1.1 Zánik lexikální jednotky je znakem její redundance v lexikálním systému, v jejímž důsledku se oslabují, až mizí vztahy s dalšími lexikálními jednotkami, jak uvedeno výše. Nejznámějším typem zanikající lexikální jednotky jsou historismy – mohou to být zbraně (*kron(d)le, dřevce, osnieř, plekno, sábě*), části oděvu (splývavé pruhy látky na rukávech

⁶³ Podrobnosti o jednotlivých středněčeských dokladech i jejich výchozích pramenech viz Nejedlý a kol., 2012.

⁶⁴ Zíbrt v edici důsledně píše *křivopřísežní* ...

pachy, pruh látky k zavazování oděvu *drmlík*), pokrmy (masová nádivka plněná do střívek *sluka*²), předměty denní potřeby (rybářská síť *chvor*, lazebnická pomůcka nebo házecí disk *chytava*, strunný hudební nástroj *rybebka*, písářské náčiní *spón*), příbuzenské vztahy (dvojice pojmenování pro odlišně spřízněné švagrové *jatrušě – zelva*), stupně společenské nebo správní hierarchie (*milostpán, panoš; rychtář, ubrman*). Většinou sice zůstávají zakonzervována v starých textech, které však jsou nadále dostupné a kulturně aktivované (srov. substantivum *palcát* tvořící součást – slovesných i neslovesných – žižkovských diskursů), popř. citátově zapojené v historiografických textech (z libovolných prací dějepisných jsou v tomto směru vydatným pramenem zejména studie věnované hmotné kultuře – rozličné dějiny techniky, dějiny kroje, dějiny zbraní, dějiny hudebních nástrojů apod.), takže se v lexikálním systému uplatňují ve funkci historismů⁶⁵ (v tomto smyslu ta pojmenování, která byla již ve staré češtině periferní, patří do skupiny lexikálních reziduí – viz níže sub 7.2).

7.1.2 I mezi nimi však rozlišujeme jednotky centrální a periferní. Z klaretovských názvů hudebních nástrojů velmi brzy zanikl jak *kobos*, tak *skrovadnicě* nebo *pětistrun*. Přesto mezi nimi spatřujeme rozdíl: *kobos* byl název převzatý ze stříhn. *kobus* (Szydłowska-Cegłova, 1977, s. 53–54) v rámci celkového kulturního exportu zprostředkovaného německým dvorem posledních Přemyslovců. Jednoduchý několikastrunný drnkací nástroj na něm patřil – jak lze soudit i z dobových vyobrazení (srov. např. Buchner, 1971, obr. 71, 83 a 84)⁶⁶ – k základnímu instrumentáři. O jeho popularitě paradoxně svědčí i fakt, že jeho jménem byly označovány různé nástroje: některé byly loutnového typu (na korpus byl napojen krk s hmatníkem), některé citerového či lyrového (jejich společným diferenčním rysem bylo tělo bez samostatně

⁶⁵ Čermák, 2010, s. 208, hovoří o citačních historismech.

⁶⁶ Autor sice vyobrazené nástroje označuje jako loutny a kobos nikde neidentifikuje, ale na uvedených vyobrazeních je patrná absence samostatného hmatníku, což Buchner sám označuje jako rozlišovací znak kobosu (Buchner, 1971, s. 16).

vedeného hmatníku), postupně se měnil i způsob rozeznívání strun (od drnkání k smýkání).⁶⁷ Protože se tento nástroj uplatnil i v lidové hudbě slovanských kmenů a národů (v ní se uplatňoval donedávna),⁶⁸ pojmenování prošlo v češtině doby střední revitalizací a nabylo pod vlivem (valašské) rumunštiny nebo přímočařeji maďarštiny formy *kobza* (Machek, 1971, s. vv. *kobos, kobza*, předpokládá přejetí z ukrajinštiny). Ze středněčeských dokladů je patrné, že bylo v hudebním názvosloví bez ohledu na svou morfologickou neurčitost i na svůj cizí původ pevně zakotveno (srov. k roku 1565: *některí [čekatelé na kněžství] po hospodách s kobzami chodíce se opíjejí* Konsist, 212).

Naproti tomu původem slovanské substantivum *skrovadnicě* ‚bicí nástroj‘ (ekvivalent latinského *cymbalum* užitý v ŽaltWittb a ŽaltPod 150,5,⁶⁹ zaznamenaný ještě v mladším slovníku Muz XIV E 14,485) byl v stč. lexikálním systému morfonologicky zcela izolován (navzdory metatezi původní formy stsl. *skovrada*). Také jeho obsahová stránka (stsl. pojmenování pánve bylo v češtině přeneseno na nástroj mající podobný vzhled jako dnešní činely, koneckonců slangově podnes označované kalkem z itaštiny – *piatti* – jako *talíře*)⁷⁰ nenabízela možnost širšího uplatnění a pevnějšího zakotvení v lexikálním systému: bicí nástroje nebyly v středověkém instrumentáři ani v dobové hudební teorii klíčovou skupinou⁷¹ a komunikační praxe si vystačila s minimem pojmenování (na prvním místě s čeledí slova *buben*). Podobně zanikly neologické semikalky *pětistrun* KlarBohF 967 za lat. *quinternus* a *pětitračec* KlarGlosM 2693 za lat. *quinterna*)⁷² označující kvinternu (malý dvojsborový drnkací nástroj loutnového typu laděný v kvintách).

⁶⁷ Smyčcová varianta přišla až později z jihovýchodní Evropy.

⁶⁸ Zejména na Balkáně; stal se součástí folklorního instrumentáře i přes hranice slovanského osídlení v rumunské lidové hudbě (srov. např. *Rumanian Folk Songs and Dances*, Supraphon, LPM 141, 1953).

⁶⁹ ŽaltKlem překládá v *zvoncích radosti*.

⁷⁰ P. Valčáková (ESJS, s. v. *skovrada*) zbytečně považuje souvislost pojmenování pánve s pojmenováním hudebního nástroje za sémanticky ne zcela jistou – problém je v tom, že autorka pod vlivem latinských předloh (*cymbalum*) považuje za denotát tohoto pojmenování nástroj strunný, nikoli bicí.

⁷¹ Kánón středověké hudby tvoří opozice hry na strunné nástroje (*hudenie*), zejména ve vyšší, duchovně orientované sféře, a hry na dechové nástroje jazyčkové (*piščeba*) ve sféře nižší – viz Nejedlý, 2008a.

⁷² Ani při vědomí tloušťky středověkých strun není Klaretovo přirovnání zdvojené struny k řetízku (*tračec*) nejvýstižnější.

7.1.3 Historismus může za zvláštní společenské konstelace ztratit rys dávnosti a vstoupit znovu do lexikálního systému, nezřídka přímo do jeho centra. Týká se to ovšem obvykle pouze těch pojmenování, která nabývají charakteru termínů a která jsou do jazyka znovu uváděna uměle, administrativním opatřením. Aktuálně toto systémové postavení zaujímá řada substantiv spojených zejména se správou státu (*hejtman, radnice, starosta, magistrát*, částečně i *hasič*, sousloví *vojenský kaplan* atd.) – je to jev obecně známý a netřeba se jím podrobněji zabývat.

7.1.4 K zániku lexikální jednotky dochází také tehdy, když pojmenovávaný jev ztratí místo v pojmové skladbě dobových představ, neboť nový uživatel nechápe pojmenovávanou realitu jako svébytný denotát a jeho psychické zpracování označované skutečnosti je méně podrobné (nebo naopak ještě detailnější, takže pojmenování postavené na dílčím zobecnění není dostatečně funkční).

7.1.4.1 Klaretovo encyklopedické úsilí vedlo ke vzniku řady pojmenování ryze spekulativních, neopřenyých ani o dobový jazyk ani o dobové (hmotné či duchovní) reálie. V jeho slovnících je např. po vzoru latinských předloh uvedena řada pojmenování pro mléčné výrobky (srov. *mléko, syrovátka, tvaroh, ...*), z nichž některé nemůžeme dnes blíže určit, nepředpokládáme-li, že jsou pouze synonymy k lexikálním jednotkám již užitým za jiný latinský ekvivalent. Nicméně některé z nich se dostaly do rozporu s dobovou pojmovou diferenciací skutečnosti,⁷³ a proto časem zanikly (např. *tiščenina* byla po nějaký čas užívána jako synonymum k substantivu *tvaroh* a posléze po polovině 16. století zanikla).⁷⁴

7.1.4.2 Podobně zanikla mnohá pojmenování řemeslníků, která ztratila svoji jedinečnost v závislosti na tom, jak klesala míra řemeslné specializace a naopak stoupala všestrannost. Pověstný je v tomto směru tzv. „katalog řemesel“ v *Trojanské kronice*, kde je vyjmenována bezmála stovka trojských řemeslníků, mezi nimi i takové blízké profese jako *truhláři, stolaři*

⁷³ O pojmové diferenciaci (konkrétně v oblasti terminologie) viz Michálek, 1971.

⁷⁴ Blíže viz Nejedlý, 2016.

a ložináři; kotláři a rendlíkáři; přielbičníci, pancieřníci, brnieři a ostrožníci; šidláři a hrotníci; struhaři, prknáři a plotnáři; provazníci, nevodáři,⁷⁵ sítaři, řešetáři, tenetáři a sietáři; kabátníci a hacníci nebo tobolečníci, měšecníci, uzdaři, púzdrníci, střemenáři, pošváři, podkladníci a sedláři (úplný výčet viz TrojO 10a); srov. též podrobné výčty v administrativních a správních dokumentech: *pilařuom, prknáruom a strhařuom, kteříž tu...ty budy prknářské držíe* ArchČ 14,472 (1457). Obdobný přehled řemeslníků podává také Pavel Žídek (*nápravník ŽidSpráv 228 vedle ojn(ičn)íka,*⁷⁶ *koláře atd.*).⁷⁷

7.1.4.3 Naopak stč. pojmenování *metec* užitě v *Alexandreidě (ot hercón, ot metcón všakých, piesnotvorón všelikakých* AlxB 204) se neujalo, protože pro souhrnné označení převážně „gestických“ bavičů (nikoli primárně slovesných nebo hudebních) byla již ve staré češtině k dispozici substantiva nejširší *jhřec* a poněkud užší *kajklěř* a *skočec* a ve střední češtině ještě také *komediant* (naopak *skočec* se po r. 1500 s jedinou výjimkou – *kejklíři, kteříž po provaze chodí, zápasníci, skočci a jiní* KronTur 427 – vyskytuje už jen ve slovnících). Bližší určení druhu zábavy, s nímž evidentně počítalo dvorské prostředí alexandrovského eposu, nebylo v domácích podmínkách potřebné a fundující sloveso *metati (sě)* bylo pro detailnější určení druhu zábavy vykonávané *metcem* (nejspíše šlo o tanečníka)⁷⁸ nevhodné pro svoji vysokou polysémií – srov. *metati* ‚házet, vrhat‘ (z *prakón k cíli mecíce* ComestC 135b *iacentes; aby naň metali* EvSeit J 8,59 *ut iacerent; učiti ... skutkóm rytieřským – stříeleti, běhati, skákati a kamením metati* GuallCtnostK 205), *metati losy* apod. ‚losovat‘ (*mecíce losy o ňe* [Ježíšovo roucho] ModlLeg 105b; metonymicky též *za šestého hlásného aby metali ponůcku* ArchČ 16,435, 1492), *metati rukama, očima* ‚pohybovat, zejména nekordinovaně‘ (*metáše rukama* ŠtítAlžb 489a; *aby svú očí sem i tam nemetaly* [ženy] Kruml 237), *metati kostky* apod. ‚hrát

⁷⁵ V rkp omylem *medovaři*.

⁷⁶ StčS jeho výskyt u Žídka nezaznamenal, podchytil jen doklady z latinsko-českých slovníků.

⁷⁷ Další příklady viz Dittmann a kol., v tisku.

⁷⁸ Nejistota pramení ze souřadného spojení *nebieše* [P.Maria] ... *ani opilicě ani rozkošná, ne tanečnicě ani metařka ani kratochvilnicě* ZrcSpasK 16 (za lat. *non potatrix, non deliciosa, non chorizatrix, non saltatrix, non jocosa* – viz Lutz – Perdrizet, 1907, s. 16), které zdánlivě rozlišuje mezi tancem a ... (metáním kozelců? akrobacií?).

kostky‘ (*počť s ním* [krčmářem švec] *krychle metati* HradSat 125a), *metati kúli* apod. ‚žonglovat (?)‘ (*by metal i vzchopoval kúli, chvály .. dosiehne ... vedlé zďařenie té hry* BřezSnářM 102b; *když hrají v kúle, tehdy zmietku mecí napřed* HusSvatokup 205a), *metati se* ‚tančit‘ (*když vnide* [Salome] ..., *i metáše se otcu i všem kvašanóm* EvVíd Mc 6,22 *saltasset*). Dnešní podrobnější členění těchto profesí (srov. akrobat, mim, ekvilibrista, vrhač, žonglér, tanečník, baletka, loutkář atd.) je velmi mladé a potřeba jejich pojmenování se do značné míry inspirovala mimo domácí kulturu, jak o tom svědčí řada výrazů vzniklá přejetím z jiných jazyků.

7.1.5 Zřídka taková lexikální jednotka zaniká, ale zřejmě zcela nepomíjí pojmenovací potřeba, protože po čase nastupuje jako pojmenování téhož pojmu lexikální jednotka jiná. Mezi doklady obou lexikálních jednotek může být časová prodleva, novou jednotku máme leckdy doloženu až ze střední, vzácně dokonce z nové češtiny, i když v případě stč. slovní zásoby nemůžeme kvůli její relativní fragmentárnosti a časové omezenosti vždy odpovědně vyloučit dřívější vznik takového nového pojmenování.

7.1.5.1 Nově vzniklá lexikální jednotka může být s lexikální jednotkou zaniklou etymologicky, popř. slovotvorně příbuzná, jestliže obě mají stejný nebo alespoň blízký motivační zdroj. Např. od 30. let 20. století se pro pojmenování organizovaného vyděračství a jeho vykonavatelů ujal počestěný anglicismus *raketýrství* a *raketýr*. Poslední doklady pocházejí z druhé poloviny 60. let. Když v 90. letech začal být tento patologický společenský jev aktuální i u nás, přejali jej novináři bez vědomí dosavadních souvislostí z angličtiny znovu, tentokrát v nesklonné podobě a anglicizované hláskové podobě *reket*.⁷⁹

7.1.5.2 Často se však pojmenovací motivace změní a obě lexikální jednotky jsou pak nepříbuzné. Tento proces je obvyklý zejména u lexikálních jednotek přejatých. V 16. století, v době velkých zámořských objevů, se i pro (některé) české čtenáře staly aktuálními pojmy

⁷⁹ Blíže viz Nejedlý, 1990b.

spojené s mořeplavectvím a geografii. Překladem pojmenování běžného v románských jazycích se na čas objevilo substantivum *hlava* ve významu ‚mys‘. S ústupem pozornosti věnované u nás tomuto tématu vyšlo z užívání a v obrození je nahradilo pojmenování dnešní (viz výše sub 1.1.3).

V 19. století zanikl vojenský povel *fikator/figador* apod. (z německého *Vergatterung*) – poslední doklad byl zaznamenán r. 1861 jako karikující charakteristika židovského mluvčího míšického češtinu s němčinou.⁸⁰ Po zavedení českých povelů do armády výraz pochopitelně zanikl – byl nahrazen povely jinými (*Nástup!* apod.).⁸¹

Podobně v 50. letech 20. století se v souvislosti s rozvojem kulturních kontaktů zemí nově vzniklého socialistického bloku ujalo pro označení rákosové syringy, prastarého vícepříšťalového nástroje, rumunské pojmenování *nai* (viz zdroj uvedený v poznámce 68) – slovo samo je tureckého původu. Po poklesu zájmu o (nejen balkánský) folklor v 70. a 80. letech pojmenování ustoupilo a s jeho „znovuobjevením“ prostřednictvím západoevropských a severo- i jihoamerických hudebníků se do lexikálního systému zařadilo slovní spojení *Panova flétna* (nepochybně překladem anglického *pan flute, panflute*).

7.1.6 Vedle toho zanikají i lexikální jednotky bez vazby na měnící se reálie, jejichž ztrátu systémové pozice ovlivnily ryze vnitrojazykové vztahy. Příkladem je již uvedený *poběhlec*, v němž jsou příčinou nesouladu stručně řečeno slovtvorné poměry a významy jednotlivých formantů (viz výše 7.0.1). Nesoulad však může zahrnovat také samu lexikální jednotku a její kolokace: sloveso *připuditi* vedle základního významu (‚přinutit‘) existovalo i ve významu opačném, kdy předložková vazba *ot někoho* je sémanticky přímo protikladná struktuře samotného slovesa s předponou *při-*: *aby ta sama* [dobrota] *od sebe připudila vuoli zlu* ChelčSíť 68a. V konkurenci vnitřně významově koherentních předponových sloves *otpuđiti, zapuđiti, vypuđiti* nemohlo vnitřně rozporné sloveso *připuditi ot koho* v daném významu

⁸⁰ Viz Ferdinand Fingerhut [Náprstek], *Hlasy Slovákův*. Praha: Kateřina Jeřábková, 1861, s. 78.

⁸¹ Více viz Nejedlý, 1985.

udržet systémovou pozici (to nic nevyovídá o jiných významech téže lexikální jednotky – viz výše sub 5.3 argumenty o užitečnosti pojmu lexie).

7.1.6.1 Na zániku periferní lexikální jednotky se podílí její slovotvorná či etymologická neprůhlednost stejně jako míra jejího dosavadního zdomácnění. Proto např. zaniká slovotvorně neprůhledná *lanitva*, která svými (ne)systémovými vlastnostmi (strukturně izolovaná přejímka ze sthn. *antv-lite,⁸² nepravý neproduktivní formant *-tva* a nezařaditelný „kořen“ *lan-*) nemohla vytlačit starší, deriváty obdařenou a frekventovanější slovanskou *čel'ust*.

7.1.6.2 Za obdobných podmínek může zánik postihnout i jednotlivý význam lexikální jednotky, která je jinak z hlediska strukturního zapojení i z hlediska frekvence dostatečně pevně zakotvena v (centru) systému, u níž se však v daném významu nepochybné množství systémových vztahů paradigmatických dostává do protikladu s jejich sémanticko-syntagmatickou koncentrací, s těsností těchto vztahů. Tento protiklad postřehl Němec (Němec, 1995, s. 198; východiskem mu byla Pečírková, 1979) na poměru substantiv *napsánje* a *nápis*, u nichž centrální dějový význam, resp. významy (*napsánje 3: to ohlášenie [kletby] činí kněz neb jiný prelát napsáním, voláním, svéc hašením, zvoněním potvorným a jinými nálezky HusBludM 206b; napsánje 4: po napsání lista přišel mi [Husovi] list HusKorD 68a*) obsahuje pouze prvá z obou lexikálních jednotek, protože je „formálně těsněji integrovaná k centru systému“, kdežto sémanticky bohatší *nápis* (9 významů oproti 6 významům u substantiva *napsánje*) obsahuje významy „speciálnější“. Němcovo stručné konstatování „speciálnosti“ můžeme upřesnit jako zapojení do jiných subsystémů na základě vztahů s dominancí obsahové složky. Např. pro význam ‚fylakterium, modlitební řemínky nesoucí pouzdra s biblickými citáty‘ (*nápis 4*) je rozhodující pojmové zpracování exotické, totiž biblické reálie: *všecky skutky své činie [farizeové], aby byli viděni, a rozširují své nápisy*

⁸² ESJS, s. v. *lanita*, tento Machkův výklad odmítá – možná ne zcela právem (viz Kluge, 2011, s. v. *Antlitz*).

a veliké podolky BiblLit Mt 23,5 (napsaný zákon EvZimn, podrahy ~Víd, filaterie, to slovú koruny, ješto Židie na hlavě nosiechu BiblOl, filaktěre Mat) *phylacteria*. Obdobně význam ‚pamětní sloup nebo kámen‘ (*nápis* 6) je výsledkem snahy o nalezení ekvivalentu k latinskému (opět užitému v bibli, tentokrát však bez exkluzivní vazby na biblické prostředí) substantivu *titulus*: *vyzdvihl je [Jákob] nápis z kamene na místě, na kterémž byl mluvil jemu buoh* BiblPraž Gn 35,14 (kámen znamenitý ~Card, znamenie kamenité ~Pad) *titulum lapideum*. *Nápis* 8 ‚opis, přepis textu‘ je pak projevem individuálního autorského jazyka, neboť je omezen na jediný text – biblický slovník, tentokrát však bez přímé vazby na některou reálii nebo na unikátní cizojazyčný ekvivalent: *exemplum nápis* VýklKruml 211b (1 Mach 12,5 *exemplum: přepis* BiblMuzSZ); *rescriptum ... výpis ... vel nápis ...*, *scilicet list* VýklKruml 211b (1 Mach 12,7: *přepis* BiblPad). Lexikální jednotka *nápis* je přitom ve stč. lexikální kartotéce Ústavu pro jazyk český AV ČR doložena trojnásobně častěji než lexikální jednotka *napsanie*. Je však do lexikálního systému strukturně zapojena pomocí slovotvorně staršího, aktuálně neproduktivního nulového formantu – morfologické charakteristiky. Tento pozůstatek psl. jerů,⁸³ resp. ie. maskulinních *o/yo* kmenů označuje jméno děje, ale už v praindoevropštině vyjadřoval často také jeho konkretizaci, tj. výsledek děje (viz Večerka, 2006, s. 123). Po zániku jerů se tento formant stal slovotvorně neprůhledným, protože nesignalizoval derivovanost jím utvořené lexikální jednotky. *Nápis* se tak formou blížil primárním substantivům, čímž vznikl systémový rozpor mezi jeho skutečnou formální a obsahovou integrovaností v slovotvorném subsystému s centrální jednotkou slovesnou.

7.1.7 Zvláštní případ zdánlivě částečného zániku a následné renesance lexikální jednotky (např. *počítač*) viz také níže sub 7.7.

7.2 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému bez obsahové proměny.

⁸³ Samo **narpьsь/*narpisь* však není ve stsl. vůbec doloženo (viz SJS).

7.2.1 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému a přetrvává bez obsahové i formální proměny jako lexikální reziduum.

7.2.1.1 Jak uvedeno výše, nejcharakterističtějším typem lexikálních reziduí jsou archaismy (*arci, medle*) a zvláště historismy (*milostpán* – další viz výše sub 7.1.1).

7.2.1.2 Na periférii však může zůstat i výraz nenesoucí rysy zřejmého archaismu. Sloveso *podmazati*, které svou slovotvornou strukturou vykazuje známky jak formální paradigmatickosti (srov. strukturně korespondující slovesa *podčiniti* ‚podsunout‘, *podchytiti*, *podkrojiti* ‚ukrojit zespodu‘, *podlomiti* ‚vylámat zespodu‘, *podložiti*, *podnožiti* ‚vtlačit pod nohy‘, *podfazovati* ‚podkládat‘, *podstaviti* ‚umístit vespod‘, *podstrčiti*, *podšiti* ‚příšít na spodek‘, *podtlačiti* ‚vyvinout tlak vespod‘, *podvoditi* ‚vést spodem‘ apod.), tak sémantické průhlednosti (obecný slovotvorný význam: vyvinout činnost vyjádřenou základovým slovesem na spodní straně objektu) zůstalo dochováno pouze ve frazému *podmazati palec* ‚podplatit‘ (Michálek, 1981). StČS, s. v. *podmazati*, soudí na základě Michálkovy interpretace nikoli neprávem na expresivní charakter této frazeologické jednotky: dva ze tří dokladů pocházejí z textů zaměřených polemicky, totiž jednak z husitské časové písně o kněžích svatokupcích (*svieci krásnú knězi dala* [šestinedělka], *palec podmazala* PísHusit 126), jednak z *Postily* břitkého kritika a vášnivého kazatele Jana Rokycany (*palec jim* [kněžím] *podmaží* RokPostB 255). Třetí doklad pak se objevuje přímo ve stylistické příručce *Dialogi Bohemarii* (DialBohK 18a) jako ekvivalent latinského nemetaforického *marsupium suffarcinare* ‚naplnit měšec‘. Přesto nelze popřít silnou primární metaforičnost (potření břicha palce křížmem), pro niž byla dobovému uživateli nepochybně průhledná výchozí motivace. Navzdory těmto vlastnostem, které jako by lexikální jednotku předurčovaly k centrálnější pozici v lexikálním systému, zůstala v historické době na periférii, omezena na uvedený frazém. V době střední tuto pozici situovanou mezi periferními jednotkami tvořícími parasystém⁸⁴ expresiv

---

⁸⁴ Viz Šlosar, 1994.

neopustila, i když postupně začala ztrácet na obraznosti ve prospěch prosté lexikalizace,⁸⁵ v první fázi vypuštěním akuzativního objektu a posléze změnou dativu adresáta na synekdochický akuzativ *podmazati palec – podmazati koho: podmaž ... soudci palček* RešSir 156a; *podmaž jim palček, hned všeho dovedeš, neb kdo maže, ten jede* ŠtelcČar D1a; *do Ejipta donášejí olej* BiblKral Oz 12,1 s komentářem překladatelů *nemíní [Bible] samých mastí, ale dary jakéžkoli – jako by řekl: podmazují Ejiptskému; rychtáře dary zkoušeti, podmazati ... iudicis fidei ... attentare* RešSlovB; *largitionibus corrumpere dary neb šenkováním ochlácholiti, porušiti, podmazati* RešSlovA Oo1b. V nové češtině se tento proces dovršil: přenesený význam se již plně lexikalizoval a výchozí frazém⁸⁶ se omezil na prosté sloveso s akuzativní vazbou *někoho*, zřídka bez přímého předmětu⁸⁷ s významem ‚podplatit, dát úplatek‘ (nejstarší doklad nacházíme v 16. století u Tomáše Rešela – viz výše).

Nepřenesený význam zachycujeme teprve druhotně v nové češtině: nejprve jej s významem ‚mazati vespod‘ uvádí JgSlov, s. v.; neuvádí sice žádné doklady, pouze obecnou exemplifikaci („např. kola, vůz“), ale potvrzení přináší z Jungmannovy doby text Jiřího Palkoviče z oboru včelařství: *přehradil sem ten klát destičkou ... a dobře všudy blátem podmazal* Týdeník, aneb Císařské královské národní noviny, 1812, s. 501). Slovníkově je zachycen teprve doklad z r. 1847 *máslem podmaž [kýtu] a hled', aby se pěkně upekla* (PSJČ, s. v.). Sám fakt, že nepřenesený primární význam je doložen mnohem později, však nemá smysl jakkoli přeceňovat a nemá smysl cokoli z něj vyvozovat, protože vzhledem k předpokládané dosavadní neúplnosti historického materiálu⁸⁸ se mohlo konkrétní užití

⁸⁵ To je jev známý i ze současnosti, srov. *zavěsit / položit sluchátko > zavěsit / položit to*.

⁸⁶ Uvědomujeme si, že v širokém pojetí F. Čermáka zůstává i toto zredukované vyjádření frazémem, přesněji idiomem (srov. např. *zahýbat někomu – Čermák, 1985, s. 212, být odejit – Čermák, 2010, s. 227, nebo najít – Čermák, 2011, s. 211*).

⁸⁷ Srov. *matka by byla ráda něco podmazala, jen aby ... chlapec do šatlavy nemusel* (J. K. Tyl, *Vojta, chudý čeledín*. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1849, s. 59).

⁸⁸ B. Havránek předpokládal pro lexikální kartotéku Staročeského slovníku asi sedmdesátiprocentní doloženost stč. slovní zásoby (viz Němec, 1968a, s. 8), minimálně ve stejné míře počítáme s heslářovou nenaplněností v případě lexikálního materiálu soustředěného pro češtinu doby střední.

(mazání něčeho na spodní straně) obsahově míjet s podchycenými žánry humanistické a barokní literatury.

7.2.2 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periferii systému a přetrvává bez obsahové proměny jako sémantické reziduum, pouze mění formu.

Takové případy jsou způsobeny běžným jazykovým, především hláskovým vývojem, který obvykle vyvolala proměna aktuální slovtvorné motivace (resémantizace).⁸⁹ Nepočítáme sem tedy konkrétní základní systémové hláskoslovné jevy, které jsou projevem vývojové dynamiky (*miesto* > *město*, *viera* > *víra*), ale změny obecné, jakou je např. zjednodušování hláskových skupin či naopak jejich rozšiřování vkladným elementem apod. Substantivum *sřěž* je okrajovou součástí subsystému slovanských pojmenování dřevěných nádob (*báně*, *bečka*, *butně*, *čbán*, *čber*, *diežě*, *jistvicě*, *kád'*, *kupa*, *láka*, *mísa*, *okřín*, *opálačka*, *orudie*, *osob*, *osud*, *ošitka*, *pastena*, *prosticě*, *putna*, *rudnicě*, *rěpicě*, *sud*, *šál*, *škopek*, *vědro*, *vrhlicě* a řada dalších). Jeho výchozí pojmenovací motivace *sřezati* > *sřěž* motivovaná vzhledem (otevřený tvar) nebyla tak individualizující, proto mohlo dojít jednak k rozšíření souhláskové skupiny vkladným *-t-*, jednak k znělostní asimilaci *zdřez* (*zdřezy*, *co do něho droždí teče* RohnSlov 4,239) a posléze opět ke zjednodušení souhláskové skupiny na *dřez* asociující v nové češtině (bez ohledu na koncové *-z*) nanejvýš dření, drhnutí nádobí.

7.2.3 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periferii systému a přetrvává – zdánlivě bez proměny – jako textové reziduum (frazém).

7.2.3.1 Frazologizace lexikální jednotky s sebou samozřejmě vždy přináší významový posun. Ten může být způsoben např. změnami mimojazykové skutečnosti. V dobách ručního tkaní zcela významově průhledné slovanské *brdo* (< **bъrdo*) ztratilo s nástupem průmyslové textilní výroby své široké komunikační zázemí a sémantická motivace frazému *na jedno brdo* zanikla stejně jako táž motivace stejnojmenného označení přírodního útvaru (nahrazeno

⁸⁹ Viz Rejzek, 2009, s. 75.

průhlednějším, byť nepřesnějším,⁹⁰ méně diferencovaným pojmenováním *hřeben* pro jakýkoli celistvý – oproti staré češtině zalesněný i nezalesněný – pás horských vrcholů).

7.2.3.2 Jedním z významů polysémního desubstantivního slovesa *chybiti (se)*⁹¹ bylo ‚odchýlit se od něčeho náležitého, dát se po něčem nesprávném‘ (*ač cestú úzkú k životu pójdete, na rozcestí chybiece se široké cesty ŠtítBarlB 79a*). Ten se integrací valenčního sému STANOVENÁ TRASA N. CÍL modifikoval na ‚minout při cestě něco, nenamířit k něčemu‘ (*kdyby od Bavorova šly [zamýšlené trasy silnic] k Vodňanuom, tehdy by Piesku chybyly ArchPís 110 (1489); chybiti cesty VelSilva 365; že když hovado mostu chybilo BřezPetr 60; srov. též vazbu se substantivem že by těch dvou artikuluov chyba nebyla ArchČ 4,507, 1484*). Tento význam systémově korespondoval s významy slovesných spojení *zajíti s cesty (nepomní [naše vůle], k čemu by táhnúti jměla, a snadno zajde jak s cesty, ano se jí jiné skytú líbostné věci ŠtítSvátA 56a), sjíti s cesty (prokletie [předkládám vám] ..., sejdete li s cesty, jižto já nyní ukazují vám, a budete li choditi po boziech cizích BiblOl Dt 11,28 recesseritis)*.⁹² Ve staré a střední češtině je tento význam nejčastěji doložen přeneseně v kontextu nábožensko-mravním (*vida, ano svatý Petr pohýrenie chybiti nemohl KristA 97a; když bychme se pravdy chybili ... AktaBratr 1,89a; přímé cesty pravdy chybiti CassHist 561*),⁹³ to je dáno žánrovou skladbou dochovaných pramenů. Jak postupně stoupal počet budovaných komunikací („cest“), klesal zároveň jejich singulativní (nikoli souhrnný!) význam jako životně důležitých spojujících, organizujících a orientačních krajinných bodů. O to snáze se daný konkrétní význam uplatnil v metaforických vyjádřeních (*což se této věci dotýče, která jest se stala v Olomúci: jistě já*

⁹⁰ „Nepřesnost“ byla dána různou mírou dobové pojmové diferenciaci, nikoli nedokonalostí jazyka – původní *brdo* mělo svůj hřebenovitý vzhled motivován trčícími kmeny stromů na jednotlivém vrcholu, dnešní *hřeben* je motivován „o úroveň výše“ – řadou jednotlivých vrcholů.

⁹¹ Základem celé stč. čeledi je *chybati (se)* s výchozím významem ‚kývat se, nejistě se pohybovat‘ (srov. *macedonské tovařistvo se chybalo sém i tam BiblOl 2 Mach 8,20 haesitantibus*).

⁹² Na tento význam navázal význam nepohybový ‚minout, nezasáhnout něco‘ (*tak z prakov k cíli mecíce, že by se vlása nechybil ComestC 135b lat. jinak: ut capillum possent percutere; když uzřel, že se opět obraza chybil GestaB 130b; pohřtechu chybi se krále i hodi se jedné paní, ana sedieše dále TristB 165b; Vítek se chybi Lavrina BawJetř 527; chybi se jeho, v zed' udeři BawJetř 698*). – Poněkud jiný výklad udává Němec, 1961a (a později v dalších pracích).

⁹³ Stejný významový vývoj ZTRÁTA ORIENTACE → ZTRÁTA MRAVNÍCH HODNOT pozorujeme u psl. kořenů *blǫd-* (stč. *blud, blúdit*) a *grěch-* (*hřiech, hřešiti* – viz Němec, 1968a, s. 133).

nerad vidím, neb vedle mého zdání za dvou věků ... taková věc ... že jest se nestala ... – biskupť jest jistě chybil brodu ArchČ 2,161, 1521). V 2. polovině 15. století se přenesený význam označující chybnou orientaci uplatnil i u fundujícího substantiva *chyba* (*daleko jest tato chyba od cíle KorMan 18a; střelil s na chybu RokPostK 226b* (pozdější polemický přípisek některého čtenáře zhruba z 2. poloviny 16. století), někdy i s genitivní vazbou (*zdariž Pán Buoh, at' jest mne v tom [hazardní hře] chyba NaučBrn 277*). Spojení se posléze plně metaforizovalo, vazebně se ustálilo na jediném kolokátu a nabylo tak povahy frazému, poprvé uvedeného Dobrovským (*weit gefehlt, chyba lávky DobrSlov, 1821, s. v. weit*).

7.3 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému, přetrvává bez formální proměny a zařazuje se do parasystému, tj. po stránce obsahové nabývá speciální funkce (termínu – 7.3.1, expresiva – 7.3.2, propria – 7.3.3).

7.3.1 Stč. onomatopoické pojmenování *bukač* ‚pták vydávající (ve vodě nebo v noci) pronikavý houkavý zvuk‘ (viz ESSČ, s. v.) nebylo pojmově zcela přesně vyhraněné (jako ostatně naprostá většina dobových pojmenování živých tvorů). Nejčastěji se objevovalo v biblických překladech nebo jejich parafrázích za latinské *charadrius* a v kontextu pojmenovávalo ptáka rituálně nečistého nebo magicky nežádoucího (věštícího smrt).⁹⁴ Teprve postupně se pojmenování omezovalo na vodního ptáka (*stvořeni byli káčata, lysky, bukače ŠtelcStvoř F4a*) a teprve od obrození pojmenovává konkrétní živočišný druh – brodivého ptáka blízkého volavkám (*Botaurus, L.*).

7.3.1.1 Pojmenování osekaneho kmene s pahýly větví *ostrva* (*po ostrvách v hrad lézti DalC 38,10 uf den stockin*) se už v češtině doby střední uplatňovalo převážně jako heraldický termín (*Honzovi z Náchoda štít proměnil, místo ostrve kázal nositi lva černého VelKal*).

7.3.1.2 Další příklad terminologizace viz níže sub 7.3.3.2 (substantivum *těžieř*).

⁹⁴ K tomuto latinskému pojmenování podrobněji viz Nejedlý, 1992.

7.3.2 Při přejímání z němčiny měla substantiva *břítov* (srov. střhn. *frithof*) a *krchov* (*kirch(h)of*) v zásadě shodné vstupní podmínky a byla ve vztahu synonymie (srov. *v břítově neb v kirkově* WaldhPost 98b; *na hřbitově aneb krchově svatého Kalixta* Barbora 51). Po metatezi (*na řhbitově* (sic!) *neb v kaple* HusBludM 208b) a připojení náslovného *h-* (*kto by kúpil pole a učinil by hřbitov* ComestC 31a *cemeterium*) se završil proces *břítov* → *hřbitov* spočívající v sekundární slovotvorné motivaci slovesem *hřbieti*; substantivum *hřbitov* se stalo jednotkou centrální, protože se zapojilo do systému bohatě doložené a významově (slovotvorně) průhledné čeledi slovesa *hřěsti* (*pohřěsti*, *pohřbiti*, *pohřebiti*, *pohřebovati*, *pohřeb*, *pohřebišče*, *pohřebný*, *hrob*, *hrobec*, *hrobník*, *hrobný*, *hrobový*) a starších slov etymologicky příbuzných *hrabati*, *hrábě*, ... Na překážku nebylo ani zakončení *-ov*, které původní kompozitum přetransformovalo na derivát s příponou, jakkoli ta primárně označuje výhradně místní jména odvozená od jména osobního (patronova, donátorova, ...: *Pavlov*, *Karlov*, *Bezděkov* aj.). Právě časově blízké zakládání lidských sídel v 13. a 14. století (viz Šmilauer, 1960, s. 141–142) umocnilo produktivitu tohoto sufixu, jeho nepříznakové postavení, které tak dočasně napomohlo také substantivu *krchov* k centrálnímu (a s lexikální jednotkou *hřbitov* rovnocennému) postavení. Protože však *krchov*, slovo nemotivované (a sekundárně „nemotivovatelné“ – v úvahu přicházel jen sémanticky zcela disparátní kořen **krch-* ‚levý‘), další systémovou změnou neprošlo, zůstalo nakonec na periférii daného subsystému a nabylo jinou funkci – z neutrálního, bezpříznakového substantiva se vyvinulo dnešní expresivum s dysfemickým odstínem.⁹⁵

7.3.3 Stč. substantivum *súkup* patřilo do slovotvorného typu pojmenování osob, které konají s agentem stejnou činnost (*súpeř*), zauímají stejný stav (*súsěd*) nebo mají podíl na stejné vlastnosti (sr. nč. *soudruh*). Jeho lexikální význam odráží slovotvornou strukturu: ‚ten, kdo se spolu s někým účastní daného obchodu‘. Toto vymezení se vztahuje jak na osobu prodávající

⁹⁵ Podrobněji viz Nejedlý, 2010b.

(*ježto jsem já to [tj. panství] koupil u svého súkupa* Půh 2,471, 1416; *aby súkupa jmenoval [podezřelý z krádeže], u koho jest koupil* ArchČ 4,498, 1479), tak na osobu kupující (*ten súkup, kterýž jest byl prve od něho koupil* Půh 5/1,193, 1489). Vzhledem k administrativněprávní povaze textů, v nichž se toto stč. slovo vyskytuje, je častější varianta *prvá*, protože v mnoha dokladech jde o řešení právních otázek, které vyvstaly řádným nabytím, zakoupením věci původně kradené. *Súkupa* pak je osoba, jíž se aktuální (a obvykle žalovaný) držitel kradené věci zaštiťuje a na niž se souhlasem dobových právních norem přenáší odpovědnost za nabytí ukradené věci, protože existencí *súkupa* prokazuje, že on sám věc nabyl v dobré víře, nejsa si vědom jejího nelegálního původu.

7.3.3.1 Stejně dvojznačné bylo substantivum *kupec* (srov. *kupec znamená i toho, jenž kupuje, i toho, jenž prodává, jako to slovo trhovec* HusBludM 208b), proto se jeho význam později změnil na pojmenování obchodníka; blíže neurčenou stranu obchodní transakce označoval také *spoludějcě* užitý v PrávHor za lat. *contrahens*.

V obchodním styku, zejména v případech projednávaných ve správním nebo soudním řízení, však bylo třeba role jednotlivých účastníků určit zcela jednoznačně. Tuto podmínku splňovaly jiné lexikální jednotky: některé označovaly stranu prodávající (*prodavač, prodávající, prodavatel*), jiné stranu kupující (*kupitel*; slovotvorně nešťastně byl utvořen klaretismus *utržič* za lat. *emptor*), jiné prostředníka při obstarávání zboží (*kupčí, obchodník, přemykač, trhodějcě, trhovec*), jiné přímého prostředníka uzavřeného obchodu (*litkupník*). Jiné lexikální jednotky specifikovaly význam podle předmětu obchodu (*otrubník, ovnieř* ‚prodejce zboží zhotovovaného v peci‘, *paznohetník* ‚prodejce dobytčích nožiček‘, *pecnář* ‚prodejce chlebových pecnů‘, *plátenník, pícník, prknář, zrnař*) nebo podle způsobu prodeje zboží (*hrstník, kotcovník, plachetnicě, podkoteční*).

7.3.3.2 Pro malou slovotvornou průhlednost ustoupilo z téhož významového okruhu také substantivum *těžieř*: nejprve se krátce objevilo ve spojení *nepravý těžieř* v nejstarším

biblickém překladu jako ekvivalent lat. *publicanus*,⁹⁶ poté pojmenovávalo kupce (*neb se do něho [údolí] ze mnoha zemí těžieři sježdějí* CestMandB 37b, *kupci ~A 183b*) nebo rolníky (*tehdy těžieři popadše sluhy jeho jednoho zbichu* MatHom 326, srov. Mt 21,35). V druhé polovině 15. století se radikálně změnilo na označení důlního nákladníka (tj. těžebního investora), tj. přesunulo se do oblasti odborného názvosloví (viz výše 7.3.1) a tam se v podobě *těžář* zachovalo podnes. (Zemědělce okrajově označovalo ještě v 16. století: *z těžářství a obchodu plužního vyživení* [mám, tj. nikoli z poddanských dávek] Sněmy 9,591, 1598.)

7.3.3.3 Substantivum *súkup/soukup* přestalo být v době střední v uvedeném významu potřebné – právní procedury se zdokonalovaly, konstituovalo se exaktnější právnické pojmosloví, smlouvy se uzavíraly písemně. Přesto (nebo právě proto) je jeho významová struktura bohatší než ve staré češtině: obsazovalo totiž postupně další a další pozice lexikálního systému a nabývalo tak významů stále vzdálenějších od motivujícího slovesa *kúpiti*. Částečně zachován zůstal ještě výchozí význam stč. ‚smluvní strana, partner při obchodní transakci, zvl. předchozí držitel, prodávající‘ (*aby soukupy ty, od kterých jest ptáky ty čižebné, kteréž ... jsú na jeho ... čihadle nalezeny, jakož jest pravil, že jest je koupil, postavil před najvyšším panem hofmistrem* ArchČ 19, 364 (1518); *kdož trhu dosti činiti a v něm státi nechce, jest li kupec neb soukup, to, což zavdal, ztracuje* PrávJust 305). Nově se objevily významy ‚služebník pověřený nákupy, správce majetku‘ (*soukupa a správce živého před rukama jmíti a oč se k němu domlouvati chtějí ráčíte* TeigeMíst 2,154, 1568), dále ‚původce, zvl. viník‘ (*coemptor ... etiam author alicuius rei* RosaGram 327; *soukup křiku, bouře* JgSlov, s. v.; *hospodář, nevystaví li soukupa a škody, která se shůry mimojdoucím stala, původa, k němu o takovou škodu hledíno bude* JgSlov, s. v.) a ‚původce pomluvy, pomlouvač‘ (*soukupa jmenovala, kdo jest to mluvil, že Jan Táborský ... dotejkal tím ji ..., jakž ona sama v své uši to slyšela k sobě od něho mluvíti* TeigeMíst 2,176, 1564). V těchto sekundárních významech se již zcela vytratilo povědomí

---

⁹⁶ Viz StčS, s. v. *nepravý* 6.

slovotvorné motivovanosti této lexikální jednotky (dominantní sémantický komponent OBCHODNÍ PARTNERSTVÍ byl nahrazen komponentem ODPOVĚDNOST ZA STAV VĚCÍ) a významová neurčitost přispěla k jejímu zániku. Celý proces proběhl neobvykle rychle: nová významová struktura lexému se – soudě podle dokladů – v jazyce etablovala už před polovinou 16. století, přičemž na sklonku 15. století po ní ještě není ve stč. lexikálním materiálu ani stopy. Stejně rychle však také zmizela a od 18. století existuje pouze jako součást propriálního parasystému – jako příjmení *Soukup* (Thámem zavedený právní význam ‚spolukupující‘⁹⁷ je jen konstrukt odvozený ze slovotvorného významu, který není nikde doložen).⁹⁸

7.4 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému, přetrvává bez formální proměny a v rámci polysémního rozvoje ztrácí původní význam a nabývá významu jiného. Vzhledem k plynulosti sémantického vývoje obvykle oba významy po určitý čas koexistují vedle sebe; významový posun proto bývá doprovázen změnou stylové platnosti (7.4.1), popř. změnou na úrovni parasystémů – přesunem k expresivům (7.4.2) nebo termínům (7.4.3).

7.4.1 Jedním z výrazů tvořících součást dnešní slovní zásoby, který byl poprvé zaznamenán poprvé u Klareta, je *háv* ‚rytířské odění‘ (KlarGlosA 1861 za lat. *armatura*),⁹⁹ přejímka ze střhn. *have/habe* (viz Lexer, 1872, s. v. *habe*). (Pozdějším, humanistickým přejetím vzniklo plurale tantum *háby* ‚málo úpravný oděv‘: *spravují* [kazatelé] *hned tu na kázání šaty posluchačů, roušky, střevíce, přémy, faldy a jiné háby* BlahVad 56; *jest v něm* [mandátu], *aby v religii nic nového ... nezačínali* [bratří], *kněží ... nepřijímali, ale konsistoři ... se spravovali, a jiných hábů tam našplíchali* [autoři] AktaBratr 14,203a.) Lexikální jednotka se sice začlenila do stč. lexikálního systému, ale udržela se pouze na jeho periférii – nepočítáme-li

⁹⁷ Viz JgSlov, s. v. *soukup*.

⁹⁸ Podrobněji k proměnám substantiva *súkup* viz Nejedlý, 2007.

⁹⁹ ESSČ, s. v. *háv*, uvádí jako výchozí význam ‚movitý majetek‘ (patrně pod vlivem střhn. motivující lexikální jednotky) – stč. doklady však nejsou v tomto směru dostatečně průkazné.

slovníkové kompilace („vocabula bona“:¹⁰⁰ Slov KapPraž E II 2,199a;¹⁰¹ SlovVokKlem 175a), je doložena jen zřídka: kontextové, neslovníkové doklady evidujeme pouze dva: z *nich* [rytířů] *každý svůj háv jmějieše* PasKlemA 105b; *ježto by pobrala hávu muže svého mimo své věno* Půh 2,382, 1412). Na periferii zůstal *háv* i v době střední (z *hávů a oděvu jeho* [zabitého] *svlékl, potom mu hlavu sál* LautPol 40; *beřte na se zbroj, odění, voštípy, hávy, puklíře, ručnice, meče, burdýře* LomnTur P3b). S koncem rytířské kultury přestal být dosavadní význam aktuální, dominantní rys zdobnosti a okázalosti a jisté exotičnosti spojovaný s rytířskou zbrojí (srov. ještě *uzřeli vysokého, v drahém hávu oděného muže na koni* J. J. Marek, *Konvalinky*. Praha: Josefa Fetterlová, 1824, s. 63) však zůstal zachován ve významu ‚volný slavnostní, honosný oděv‘ (nejstarší doklad zaznamenáváme k roku 1830: *růžovým hávem ... oudy velekrásné přioděny* [majíc], *s dobrotivým úsměvem mu* [lidu] *kynula* J. K. Tyl, *Statný Beneda*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955, s. 13).¹⁰² V tomto případě významovou změnu doprovází změna stylové platnosti – nč. *háv* je výrazem knižním s rysem archaičnosti.

7.4.1.1 Podobným významovým posunem prošlo stč. substantivum *ples*. Význam ‚jásot‘ v standardní komunikaci ustoupil již v době staročeské (vedle Klaretova Glosáře ojedinelé užití *sbor veselým plesem pozdvihni těch, skrzě které světu vznie to zvěstvie* SekvUKA 56b); do češtiny doby střední přetrval význam ‚tanec‘ (*k marným skokóm a plesóm jedné děvečky sřata jeho* [Jana Křtitele] *svatá hlava* ŠtítBes 185; *co se tobě zdá do té hudby a plesu* JgSlov, s. v. – zdrojem je *Kronika o Apollonovi, králi tyrském*).¹⁰³ Oba významy se do slovní zásoby vřadily v obrození – první z nich se uplatňoval čím dál více jako výraz stylově vyšší, básnický (*nymfy při měsíčku ... podlé mé písřaly plesy provodí* Jan Nejedlý, *Idyly – spisů Gessnerových díl třetí*. Praha: B. Ház – J. Kraus – V. Enders, 1829, s. 4) a druhý byl zúžen na původem

¹⁰⁰ Toto souhrnné označení jim přiřazuje Voleková, 2015, s. 189.

¹⁰¹ Voleková, 2015, s. 199, jej datuje do 1. poloviny 15. století.

¹⁰² JgSlov, s. v., eviduje raně obrozený pokus využít tuto lexikální jednotku jako součást přírodovědné terminologie (pro označení hmyzího čelního štítku) – termín se však nevžil, zůstal internacionalismus *clypeus*.

¹⁰³ Unikátní tisk uložený v lobbokovické knihovně je z rozhodnutí majitele dočasně nedostupný.

slovanský ekvivalent staršího přejatého *bál* ‚taneční zábava‘ (srov. *na tomto světě dobře se míti, bály a tance držeti* DamPost 2,906, nebo de Waldtovo naivní etymologizování *Baalim, to jest ten čert, který vymyslíl bály* WaldtKáz 243). Teoreticky by na prosazení *plesu* oproti přejatému *bál* mohla mít vliv homonymie se substantivem *bál* ‚čistič žump‘ (*ras, bál, cloacarum purgator* VelNom 615), ale není to příliš pravděpodobné, tato lexikální jednotka se patrně nikdy výrazněji neuplatnila; s výjimkou slovníkových a podobných děl (Komenského *Dveře*) jsme zaznamenali jediný doklad (*kteřý bál, za balatku nestojící, zamordoval* [Krista]? BílNebe 168).

7.4.2 Na sklonku 15. století je v urbáři panství Hluboká evidován hospodář Petr Pobuda (ArchČ 17,353, 1490). Jméno *Pobuda* je pochopitelně apelativního základu, slovotvorně průhledné, vlastní apelativum však je doloženo teprve v češtině doby střední s významem ‚kdo přebývá na daném místě dočasně, kdo nemá stálé bydliště‘ (srov. *ty jsi zde pobuda, já pak jsem zde rozený* BiblKral ad Dn 7,25; *člověk nejistého bytu sem tam se tlučící* RosaSlov, s. v. *pobyti*). Protože přesuny z místa na místo byly v dané době¹⁰⁴ výrazně příznakové, substantivum *pobuda* brzy začalo nabývat (obecně negativního) příznaku nestálosti a absence trvalé (řádné) obživy a nabylo význam ‚tulák‘ (*pobudu či hauzíra přeč podala* [vrchnost], *ať jde před se* ŠkvorKor 43). Pro lidi bez domova však existovala řada slovotvorně průhledných a neutrálních pojmenování (*túlati se* > *tulák, túlač, túlař, tuláčě*; *poběhnúti/poběhlý* > *poběhlec*; *běžeti* > *běhún(ec), běhúnek*; *tkáti se* > *tkáčě, tkymati se* > *tkymač*), proto substantivum *pobuda* zaujalo místo mezi expresivy (*lecjakés poběhlce neb lenivé a žebravé žáky, ty pobudy a tuláky nepobožné* KapPost 1,913); depreciativní příznak byl umocněn i *a*-kmenovým deklinačním typem užívaným mj. pro maskulina vyjadřující neplnohodnotnost (viz Němec, 1972, s. 118).

¹⁰⁴ Jako určitá forma příznakové kategorie cizosti patří sociální a teritoriální nezakotvenost mezi sémické univerzálie.

7.4.2.1 Rovněž stč. *a*-kmenové pojmenování psáře *holota* se v humanismu posunulo na periferii lexikálního systému, kde nabylo dalšího významu ‚čeled‘ (srov. *tu jim [exulantům] Satan skrze své holoty pokušení strojiti počal* AktaBratr 7,188a; *kyjem je sobě obešle a holotu po ně pošle* LomnHád E4a; *tý celý roty a holoty rohatý rabíne* WaldtKáz 220), stále však ještě na pozadí prvotního významu (srov. *k nimž [loveckým psům] množství čeledi a holotů chovali* CestHar 86; *že jest jemu [žadatelí o psa] odpověď zpurnou ... dal, že u něho holotů není* Sněmy 1523 – citováno podle ČelDod). Významový vývoj umožnila skutečnost, že nejasně motivované substantivum *holota* začalo být vytlačováno slovotvorně průhledným *psovod* (poprvé v komentáři k BiblKral 2 Rg 3,8). Roli jistě hrála i skutečnost, že význam loveckých psů v 17. a 18. století poklesl v závislosti na nových technikách lovu, zejména střelby, i v závislosti na významu samotných štvanic (parforsní hony netvořily povinnou složku šlechtické výchovy). Oba významy spojoval sém podřízenosti, konkrétně služebnosti a vývoj probíhal od významu speciálnějšího, s užším rozsahem ‚služebník pečující o psy‘, k významu obecnějšímu, s širším rozsahem ‚služebník‘. Také v tomto případě bohatá synonymie u pojmenování služebníků (*čeledín, holomek, knap, pacholek, sluha, ...*) a *a*-kmenový deklinační typ stejně jako příznaková forma kolektiva přispěly k tomu, že sém podřízenosti byl nahrazen rysem neplnohodnotnosti a obohacen o rys expresivity (obdobně jako později substantiva *holomek, pacholek, popř. slouha, ...*): nejstarší doklad depreciativního výrazu blízcího se nadávce se vyskytuje v pozdním opisu Rokycanovy *Postily* z 30. let 17. století (*takť ti páni, holotové, činí* RokPostT ad ~B 574) a v Rosově slovníku (*holota, chasa vel chátra* RosaSlov, s. v. *hluza* – zde už předpokládáme femininní paradigma). V tomto případě však vedle vzniku nového významu registrujeme také změnu formy, totiž změnu paradigmatu (konkrétně jmenného rodu).

7.4.3 Od substantiva *brt* (viz níže sub 8.2.1.5) odvozené substantivum *brtník* ‚včelař, popř. strážce brtí‘ je po celou dobu své existence lexikální jednotkou výrazně periferní.

V kartotéčních výpiscích z autentických textů je nemáme doloženo (GbSlov, s. v., považuje v dokladu ze 14. století *brtník custos apum* ČČM 1878,413 historikův moderní výklad latinského spojení užitého v dokumentu omylem za souvislý dobový text).¹⁰⁵ Přesto je nápadné, jaké množství historických prací uvádí v kapitole o včelařství tento výraz jako nepochybné dobové pojmenování. Nemůžeme proto vyloučit, že v některých archivních dokumentech, které prozatím nejsou lingvistům známy, dobové texty s tímto pojmenováním pracují. Tak či onak mnohem centrálnější byla jeho (předpokládaná) synonyma *lešák* a zvláště *medař*.¹⁰⁶ Poté, co bylo lesní včelaření postupně vystřídáno domácím (zahradním) chovem včel v úlech, pojmenování (nepočítáme-li uvedené historické studie) zaniklo a systémově volná lexikální jednotka byla užita pro pojmenování poddruhu mědvěda hnědého – nejstarší, ještě předterminologické užití substantiva *brtník* v tomto významu se objevuje u Rosy (*brtník, medvěd po brtích lezoucí* RosaSlov, s. v.).

7.4.3.1 Takovýmto procesem směřujícím k terminologickému omezení může projít i jednotlivý význam lexikální jednotky. Stč. deminutivum *čieška* (derivát substantiva *čiešě*) označovalo malou nádobu, malý pohár v nejrůznějších tvarových variantách. Ve stč. slovní zásobě je postupně vytlačovala jednak pojmenování užší, speciálnější, jednak nová pojmenování neutrální (*stklenicě*). Metaforicky *čieška* označovala i některé jiné objekty nebo prohlubeniny číšovitého tvaru, mezi nimi – po vzoru latiny?¹⁰⁷ – i patelu, kolenní kost (*slúp, kteréhožto hlava <z> zlata čistého, prsi a rámě z stříbra, břicho a ledvie měděné, čiešky železné* GestaB 106a – v tomto významu doloženo jak ve výchozí podobě *čieška*, tak v depalatalizované variantě *čěška: panuje [Kozoroh] v kolenú a v čěškách* Hvězd 28b). Hlásková variantnost spolu s polysémií významovou strukturou vedly k postupnému rozpadu celé polysémií struktury a k vázanosti jednotlivých podob na jednotlivé významy – proces

¹⁰⁵ Nezachytily je ani Diakorp ani STB.

¹⁰⁶ Ve raněnovověkých slovnících (u Rešelia, Veleslavína a Rosy) se vyskytuje ještě *včelař*.

¹⁰⁷ Tuto motivaci jinojazyčným ekvivalentem nemůžeme – zejména u lékařského názvosloví – vyloučit, ale její pravděpodobnost je malá: obětní miska (*patella*) je tvarově vzdálená středověkým číším (na rozdíl od číší antických).

byl však zcela dovršen až v nové češtině, neboť v době střední byly obě varianty ještě polysémní a vzájemně synonymní (srov. dvojici *že sem některé klenoty odsud vzal ... českou stříbrnou* ListářPlz 2,591, 1508 a *vědro ... číška* KomDveřeP 409 a proti ní dvojici *poples ... kolenní česká* RešSlov, s. v. *poples*, a *číška ... patella* RosaSlov). Z pohledu systémového ztratila nástupnická forma *číška* obecný význam ‚zaoblený tělesný útvar‘ a nástupnická forma *česká* význam ‚nádoba určená k pití‘.

7.5 Ustupující lexikální jednotka zůstává na periférii systému a v rámci polysémního rozvoje nabývá jiného významu, zároveň mění formu. Formální změny zasahují hláskovou stavbu lexikální jednotky (7.5.1) nebo její charakteristiku morfologickou (7.5.2) či syntakticko-syntagmatickou (frazologizace) (7.5.3).

7.5.1 V raně středověkých Čechách byly zděné (kamenné, cihlové) stavby v menšině, a tato výlučnost způsobila, že se zděnost stala diferenčním sémem u pojmenování obezděného prostoru (dvora, topeniště) *ozd* (slovotvorně je to deverbativní substantivum s nulovým sufixem: *zed* > *ozditi* > *ozd*), popř. *ozda*, *ozděl*. S rozšířením uzavřených topenišť převážilo (přesněji řečeno postačilo) pojmenování motivované činností prováděnou na tomto zařízení, totiž *pec*. *Ozd* (zejména v souvislosti s až dvojnásobnou protezí *hozď*, *vozď*, *hvozď*) se zúžil na pojmenování sušárny, místa, kde se proudem teplého vzduchu z topeniště suší sklizené plody (*ozď aridaria* KlarGlosB 1992); nakonec se význam zúžil na sušárnu sladu.¹⁰⁸

7.5.2 Všeslovanské substantivum *дно* ‚spodní část‘ neslo rovněž okrajově význam ‚vnitřnosti‘;¹⁰⁹ podrobnější sémantický vývoj není pro nás podstatný. Etymologové (viz Machek, 1971, s. v. *dna*) předpokládají neosobní vazbu s akuzativem plurálu tohoto neutra *láme mi dna*, která pro identickou formu akuzativu a nominativu nabyla funkce femininního singulárového podmětu, vyjadřujícího původce zdravotních potíží. Do češtiny (a nejen do ní) tak vstoupila už samostatná lexikální jednotka *dna*, jejíž obsahová souvislost s polysémním

¹⁰⁸ Podrobně viz Nejedlý, 1980. – Mezi etymology se neznámo proč bohužel stále ještě udržuje mylný výklad Machkův (Machek, 1971, s. v. *hvozď*) o souvislosti *ozdu* s řeckým *άζουαι* a arménským *azazem*, který vůbec nepřihlíží k poznatkům získaným při slovníkovém zpracování staročeské slovní zásoby, viz Chytková, 2008, s. 21.

¹⁰⁹ Viz Machek, 1971, Rejzek, 2015, s. vv.

substantivem *dno* (ve staré češtině ,1. dno, nejspodnější část trojrozměrného dutého objektu; 2. dno, pevný podklad; spodek, nejspodnější část něčeho; 3. základová část, tj. pozemek, půda; 4. mělká vodní plocha, záliv, zátoka‘) nebyla pocit'ována a předurčovala ji k fungování na periférii slovní zásoby. Zachovala se pouze jako dobový termín, navíc poměrně širokého obsahu (označuje zhruba onemocnění zažívacího traktu, kůže nebo onemocnění kloubní), což u dobových termínů není – oproti dnešku – nic neobvyklého. Přesto si mezi termíny podržela poměrně pevné místo. Porovnáme-li počty stč. excerpt zachycujících substantiva *dna* a (mladší, leč slovotvorně průhlednější) *pakostnicě*, první jmenované je vázáno v systému pevněji: jednak zhruba trojnásobným počtem výskytů v stč. lexikální kartotéce, jednak polysémií oproti monosémmí *pakostnici* a konečně větším kontextovým zapojením (frekventované spojení *dnú zlámaný* za lat. *paralyticus*). Tento stav trvá i v češtině doby střední: stále je patrná naprostá převaha výrazu *dna* (srov. *když jim [starcům] již dna všechny poláme prsty, miesto sebe jiného ke jhře za mzdu jednávali, aby za ně metal do dsky kostkami* HrubPřekl 157b). Postupně však dochází k zpřesňování jeho významu: r. 1605 slovníkář Petr Lodereker překládá – mimochodem v souladu s dnešní lékařskou nomenklaturou – latinské *podagra* souslovím *dna v nohách* (LodSlov Qq4).

7.5.3 Ústupem na periférii, který se přetavil ve frazematické uplatnění lexikální jednotky, prošlo substantivum *stblo*. Jeho proměna v podobu (*ani*) *zbla* apod. je dostatečně známa a často bývá připomínána jako příklad zachování archaické podoby lexikální jednotky v příznakovém postavení. Klade se přitom – vedle náročné artikulace – důraz na kulturněhistorické souvislosti – dobově podmíněné (ne)využití obilných stonků, které patřily k nejviditelnějším příkladům bezcenného předmětu (srov. Němec, 1971, s. 66, o výrazech typu *kopyto, trdlo, pařez*). Strukturních důvodů pro přesun tohoto výrazu mezi frazémy je však nepoměrně více. Morfonologicky je česká slabika vybudována na různých kombinacích konsonantu a vokálu: K+V(+K) (*vo-da, ku-pec*), K+K+V (*hla-va*), K+V+K (*pek-lo*) atd. (viz

Bičan, 2015, zvl. s. 56). Substantivum *stblo* patří k okrajové skupině lexikálních jednotek, které obsahují čtyři souhlásky (*vztvrznost* ‚zatvrzelost‘, *vztvrdně* ‚příkře‘¹¹⁰) bez přerušení jejich sledu vokalickým elementem (*prst*, *srst*, *tvrđ-* apod.). Stejně periferní postavení má z několika důvodů lexikální jednotka *stblo* i uvnitř této skupiny: obsahuje všechny konsonanty již v slovotvorném základu, resp. v kořenu (ie. sufix *-lo* už v rámci české slovní zásoby nemá roli formantu tím spíše, že redukovaná podoba kořene **steib-* v češtině samostatně neexistuje), žádný z dvou vnitřních konsonantů není sonanta a nemůže tedy tvořit základ slabiky, fonotaktické kvality dané souhláskové skupiny neumožňují, aby se z ní vyčlenila pobočná slabika (srov. stč. jednoslabičné *mistr* nebo výše uvedené *vztvrznost*), a složitá čtyřčlenná stavba není z hlediska uživatele rozčleněna slovotvorně, pomocí prefixu (srov. proti tomu např. *vz-tleskati*, *vz-tlúci*). Navíc skupina *stbl-* není jednotná ani po stránce znělostní (N-N-Z-J), kdežto podobně dlouhé souhláskové řetězce jsou většinou znělostně homogenní, popř. obsahují jedinečný konsonant či svébytný konsonant *v-*, který znělostní asimilaci nevyvolává (srov. *tvrđý*). Vývojové charakteristiky (vznik v důsledku zániku *jeru* po *t-*) způsobují rovněž změny podob uvnitř paradigm (gen. pl. *stébl*). Všechny tyto vstupní podmínky mají vliv na konečný stav, kdy se – poměrně záhy – prosazuje artikulačně pohodlná vokalizovaná podoba *stébl-* (*sedm klasóv plných tktvúc* (sic!) *na jednom stéble* ComestK 46a (*stble* ~C 46b), popř. zcela nenáležitě vokalizované formy genitivu plurálu *stbel* (*pět zlatých strun neb stbel* ComestC 71b) nebo později dokonce i nominativu singuláru *stbelo* (*musí mknúti až do sedmi dní, aby se porušilo stbelo* Cresc 117). Od těchto podob se tak začíná (zejména po proběhlém úžení: *bude li to moci mieti Mikeš Lapač ... na Stýblovi* ArchPelhř 8a,1419) diametrálně lišit znělostně asimilovaná podoba původního nevokalizovaného tvaru [zdbl-] (*sedm klasóv plných ktvúc na jednom stble* ComestC 46b), která byla důsledkem někdejší ztráty jednoho slabičného vrcholu po zániku *jerů* a dále nástupu znělostního

¹¹⁰ Asi není pouhou náhodou, že uvedené artikulačně obtížné (středověk znal pouze hlasité čtení) příslovce je doloženo pouze jednou a ještě v hláskově značně zredukované podobě *zvrně* (*pakli sem k němu mluvil zvrně a hrozně, tiem sem jej hrže viděl a méně mne tba* ŠtítBarLB 187b).

protikladu (viz též níže sub 9.2.2). Proto se tato podoba nakonec uchová jen v zmiňovaném frazému – poprvé jej zaznamenáváme u Komenského: *do peci by ho třeba [zlato] stokrát pustil, ani zbla podstaty netratí* KomDveřeP 10,96; v 18. století se spojení užívá poměrně běžně (*jako slunce ani zbla podstaty své netratí* NitschPost 1,64; *vnuknutí boží ... za zblo si nevšíkali* BožanKancT 304 (ed.).

7.6 Ustupující lexikální jednotka se po dočasné periferizaci vrací do centra subsystému s pozměněným významem, popř. s pozměněnou formou – jde o kontinuální proces, nikoli přetržitý podle odstavce 5.4.

Periferní lexikální jednotka dosáhne centrálnějšího postavení za předpokladu, že projde významovou proměnou nebo že se pozmění pojmová diferenciací označované skutečnosti nebo že se změní psychické zpracování označované skutečnosti, takže pojmenování se zapojí do nových systémových vztahů, v tomto případě bohatších.

7.6.1 Psl. slovní zásoba obsahovala deverbativní adjektiva se sufixem *-ivъ* (srov. stsl. *ljubivъ*, stč. *bahnivý*² ‚rodící jehňata‘, *otrazivý* ‚rozhánějící otoky apod.‘, *próchodivý* ‚průrazný‘, *prozřivý* ‚průhledný‘, *prznivý* atd.), na jejichž pozadí vznikla později substantiva pojmenovávající materiál vhodný pro nějakou činnost nebo touto činností vzniklý (*dojivo*, *chvalivo* ‚žaltář‘, *melivo*, *mlezivo*, *palivo*, *pivo*, *pletivo*, *předivo*, *řezivo*, *střelivo*, *zapálivo* ‚zápalná hmota‘). Celý slovtvorný typ se po svém vzniku zařadil na periferii, protože vyjadřoval poměrně složitý abstraktní vztah. Substantivum *pivo* ‚tekutina vhodná k pití, nápoj‘ tuto periferii brzy opustilo, protože nabylo užšího významu ‚pivo, chmelový alkoholický nápoj‘.¹¹¹

7.6.2 Změna významu může být způsobena vývojem příslušných reálií. Neživotné substantivum *střelnicě* (existuje ještě životné *střelnicě* za lat. *acies cordi* AlbRájA 60b)

¹¹¹ Neztotožňujeme se zcela se zpracováním tohoto hesla v StČS, protože dva z pouhých tří dokladů (DalL, PříslFlaš) uvedených u významu 1 ‚nápoj‘ interpretujeme jako ‚pivo‘ (tj. význam 2); v nich obsažené substantivum *škop* se v ostatních dokladech, v nichž se vyskytuje, takřka obligatorně pojí s pojmenováním konkrétní tekutiny (*škop medu*, *škop vody*, *škop pomyjí*). – O předchozích slovanských pojmenováních tohoto nápoje, která však čeština nezaznamenala, viz Janyšková, 1970.

označovalo obecně ‚místo umožňující střelbu‘, tj. střílnu (*ķterážto věže udělána jest s výkuši neb s arkěři neb střělnicemi* VýklŠal 72a), baštu v opevnění (*David doby prvnie střělnicě sionské* BiblOl 1 Par 11,5 *arcem*) nebo dobývací věž (*tu bránu obránichu ... ciesař pak ... čtyři střělnice rozkáza dělati* BawArn 1612). Se změnou dobývací techniky, s ústupem opevnění vůbec se význam v době střední pozměnil: *střělnice* označovala vedle bašty také zbrojnici, sklad střeliva a zbraní (*aby střílnice aneb cejkhaus střelbou malou i velkou zbrojí, braněmi opatřena byla* VelPol 185; *zbrojnice, střělnice, armamentarium, das Zeughaus* VusSlov); nč. *střělnice* pak už označuje pouze prostor nebo objekt vyhrazený střelbě.

7.6.3 Významovou proměnou prošlo substantivum *kluk*. Označovalo – vedle jiných pojmů – střelu šípového typu určenou k vystřelování z tětiových zbraní (luk, kuše, balista, katapult apod.). Tyčový tvar vyžadoval opatřit střelu vyvažovacími prvky, odedávna zhotovovanými z prýek. Byly tak nápadným rysem, že se staly diferenčním sémem pragmatického významu tohoto jinak periferního substantiva (centrálními byly *šíp* a *střěla*). S ústupem chladných zbraní totiž ustoupil i tento subsystém a užití lexikální jednotky *kluk* se omezilo na frazém *motati se / vrtěti se / plěsti se co nepeřený kluk*: (viz Kreisingerová, 2013): *motá se co nepeřený kluk* BlahGram 297a; *v té své replice plnomocníci sami svou řečí se stíhají a co nepečený (sic!) kluk motají* TeigeMíst 2,554 (1594); *jako nepeření klukové v smyslich se pletouce [kněží]* AktaBratr 10,245b (1565); *divně se co nepeření klukové vrtěli [novokřtěnci]* AktaBratr 9,259a (1559); *motáme se co nepeřený kluk* AktaBratr 12,88a (1571). Významový komponent neplnohodnotnosti, neužitečnosti (představa nekoordinovaného pohybu střely) se změnil na rys nedospělosti a na rys nerozumnosti, neukázněnosti a *kluk* se vrátil do centra slovní zásoby jako pojmenování osoby.

7.6.4 Pozměnění-li se v těchto případech při návratu do centra systému forma lexikální jednotky, je to záležitost v zásadě irelevantní, protože taková změna není pro podstatu vývojového procesu směrodatná. Někdy však tato změna zpochybňuje samu kontinuitu

lexikální jednotky: stč. *frejieř* ‚milovník; záletník‘ (*jako manželka... i k frejieři by se obrátila, tak duše ...* JakZjev 45b) je významově nepochybně velmi blízké dnešnímu *frajer*, které však JgSlov, s. v., v tomtéž významu kupodivu označuje za zastaralé a které není z doby střední prokazatelně doloženo (Winterovo beletristické archaizování však poukazuje na původ v něm. *Freiherr* ‚šlechtic‘). Podobný případ je dvojice *nákeřní* – *zákeřný* (viz níže sub 8.3.2.5).

7.7 Jak jsme již upozornili, v některých případech periferní lexikální jednotka zcela náhodně po svém zániku opět vstupuje do lexikálního systému s významem více či méně jiným, zato zcela nezávislým na původní lexikální jednotce – tímto přetržitým, diskontinuitním procesem prošly např. lexikální jednotky *batoh* ‚důtky‘, *cěstovati*,¹¹² *činka* ‚čin, úkon‘,¹¹³ *počítač*,¹¹⁴ *ručnicě* ‚strunný nástroj loutnového typu‘,¹¹⁵ *vějieř* ‚lopata na provívání obilí‘.¹¹⁶ V takových případech je třeba obě lexikální jednotky od sebe oddělit a hodnotit je nezávisle na sobě; pro naše účely přichází v úvahu vždy pouze první z nich a ta systém zcela opouští, zaniká (viz výše sub 7.1).

---

¹¹² Viz Nejedlý, 1996.

¹¹³ Srov. stč. ojed. v *stav manželský je* [snoubence kněz] *připustí ...*, *však ne bez činek dvou: ... ne bez svolení a ... pod zatracením, měl li by s kterými osobami sliby* BechNeub 74b.

¹¹⁴ Viz Nejedlý, 1982.

¹¹⁵ Viz Nejedlý, 2014b.

¹¹⁶ Srov. stč. ojed. *jehož vějieře ... zčistí mlatnici jeho* BiblKoř Mt 3,12 (*vějadlo* BiblDrážď, *věječka* MamKapR 117a, *vějicě vel lopata* VýklKruml 226b, *vějka* MamUKA 36b) *ventilabrum*. – Nč. význam se poprvé objevuje v Jungmannově překladu Ataly.

8. Faktory ovlivňující periferizaci lexikální jednotky

8.0 Umístění lexikální jednotky na periferii lexikálního (sub)systému nebo její posun tímto směrem je jen jedním z procesů (permanentního do)budová(vá)ní lexikálního systému a jeho fungování. Je tedy součástí lexikálního vývoje, a proto je ovlivňují tytéž faktory, které ovlivňují veškerý vývoj lexikálního systému – jazykové, psychické, mimojazykové (viz Němec, 1968a); pro potřeby našeho tématu je rozšiřujeme o faktory mezijazykové, které se uplatňují v případě kontaktu lexikálních jednotek s jednotkami jinojazyčnými. Tyto faktory se uplatňují v každé fázi komunikačního procesu: při jazykovém ztvárnění pojmové představy (východiskem tohoto ztvárnění může být daný jazyk nebo v případě přejímek jazyk jiný), při předchozím pojmovém zpracování vnímané skutečnosti (ať už na rovině ryze nocionální nebo s uplatněním pragmatické složky) nebo už při samotné percepci této skutečnosti (v případě jejích jazykově či komunikačně relevantních změn).

8.1 A. Faktory založené na jazykovém vývoji dané lexikální jednotky ve vztahu k stavu lexikálního systému, k jazykovým univerzáliím (jazykové faktory)

Libovolná lexikální jednotka prochází vývojem, který reaguje na rozličné vývojové procesy (a jejich výsledky) v jazyce. Protože sama lexikální jednotka je vymezena strukturními vztahy různé úrovně, i faktory, které ji ovlivňují, jsou založeny na různých úrovních systémových vztahů, konkrétně na poměrech panujících v různých jazykových rovinách; lexikální jednotka na změnu těchto poměrů nějak reaguje. Uvádíme je v tradičním dělení – poměry foneticko-fonologické (8.1.1), morfologické (8.1.2), slovtvorné (8.1.3), syntaktické (8.1.4); z poměrů na rovině lexikální si všímáme poměrů na úrovni lexikální sémantiky (8.1.5). Poslední skupinou jsou poměry textové (8.1.6). Samostatně nevyčleňujeme měnící se poměry ve frazeologii, protože tu v souladu s F. Čermákem (Čermák, 2010, s. 225 aj.) nepovažujeme za svébytnou jazykovou rovinu (její podstatou je opak systémovosti – anomálnost), a proto

změny v ní nemají povahu změn kategoriálních (přesněji relevantní kategorie podílející se na utváření frazeologického subsystému přísluší k jednotlivým jazykovým rovinám a pro místo konkrétních jednotek v systému je rozhodující jejich škálovitá anomálnost poměřovaná právě těmito kategoriemi).

8.1.1 Foneticko-fonologické poměry lexikální jednotky

8.1.1.1 S nárůstem popularity lovu v rytířské společnosti¹¹⁷ se do stč. slovní zásoby v průběhu 14. století dostává mimo řadu jiných výrazů také pojmenování ohaře – drobnějšího štíhlého honičiho psa s útlými nohama – *vyžle*; poprvé se objevuje u Klareta za lat. *leporarius* (KlarGlosA 507) a v souvislém textu je nejprve užívá Tomáš ze Štítného, a to v kontextu, který – byť bezděčně – do značné míry předurčuje další postavení této lexikální jednotky v českém lexikálním systému (viz níže sub 8.1.2.1 a 8.1.5.4). Pojmenování pochází z maď. *vizsla* (viz Machek, 1971, s. v.); v Maďarsku také toto plemeno cca ve 14. století vzniklo.¹¹⁸ Jako součást subsystému pojmenování loveckých psů (o tomto významovém okruhu viz Vajdlová, 2004) se často vyskytuje v souřadných spojeních s pojmenováním slovanského původu *chrt* a se substantivem *ohař* rovněž pocházejícím z maďarštiny (srov. *psi tuční, chrtie, vyžlata a ohaři* HusPostH 112b; *rychtář má a muože chovati sobě ... dva chrty, dvě vyžlat a krahujce a tenata tři* ListářZbrasl 256, 1461; *těcht'* [loveckých psů boháči] *dosti mievají, chrtuov, vyžlat, ohařuov* ChelčPost 168b). Vedle nich se od nejstarších dob užívá rovněž domácí pojmenování *sledník* (popř. *slédník* – kvantita není jistá), které se poprvé objevuje již kolem roku 1300 v alexandrovském eposu a často se pojí s oběma předchozími pojmenováními (srov. *prosím tebe o sledníka, toho mi k těm desieti ohařóm puojč* ArchČ

¹¹⁷ Lovu se věnovaly všechny vrstvy obyvatelstva, urození i neurození, svobodní i poddaní (Macek, 1992–1999, díl 2, s. 185–190, díl 3, s. 279–281 a díl 4, s. 62–63). Jeho obliba byla tak velká, že v jagellonské době se objevují jak zákazy lovu pro poddané (*sedláci nemají chrtuov jmieti ani věžníkúv, s kterýmiž by na myslivost chodili* ArchČ 11,311, 1518), tak stížnosti na nedostatek lovné zvěře a také opatření pro zvýšení jejího počtu (Macek, 1992 – 1999, díl 2, s. 187–188).

¹¹⁸ Vzhledem k věcné stránce (původ plemene) se přidržujeme Machkova výkladu i s vědomím výkladů odlišných (odvozenina ze střhn. *wīsel* ‚vůdce‘ Rejzek, 2015, s. v., nebo od *výti* Holub – Kopečný, 1952, s. v. – v druhém případě autoři argumentují – podle našeho názoru ze sémantického hlediska ne příliš přesvědčivě – pol. *wyga* ‚starý pes; ostřílený člověk‘).

9,214, 1477). Předpokládáme, že *vyžle* a *sledník* jsou přibližně synonyma:¹¹⁹ jakkoli věcné rozdíly mezi psími plemeny nejsou ze stč. kontextů příliš patrné, takřka jistě označují psa určeného k vyhledávání a stavění zvěře, nikoli k štvání (srov. *slyším, že by měl mladé vohaře dobré, ... protož t' prosím, aby mě jedniem obdaroval ..., ježto bych jej připravovati kázal, aby na slédníka připraven byl* ArchČ 11,275, 1464;¹²⁰ *sledník ... securii, qui sequuntur feram per brachios manifestatam* SlovVodň 49b; *odorisecus ... canis sequens vestigia ferarum per odorem, sledník* SlovLucM 162a).¹²¹ Přesto, že substantivum *vyžle* zpočátku tvoří plnoprávnou součást daného významového okruhu, postupně se přesouvá na jeho periferii. Podíl na tom má i hláskový sklad této přejaté lexikální jednotky: skupina *-ž(V)l-* na konci slova je ve staré češtině velmi řídká: nejčastěji – šestkrát – se objevuje u Klareta (*nebožel, zaružel; mžal; žlík, strážlík, kružlík*), jednou (*penžl*) je reflexí střhn. *pensel* a z domácích slov ji obsahují pouze *kužel, manžel, křížěl(a)/křížala* a *žúžela*. Samo nominativní neutrální zakončení *-žle* je zcela unikátní (blíží se mu jen *Bážle*, exonymní femininní podoba pro *Basilej* (viz GbSlov, s. v.). – Další faktory, které ovlivnily vývoj této lexikální jednotky, viz níže (sub 8.1.2.1 a 8.1.5.4).

8.1.1.2 Na ústupu lexikální jednotky se však mohl podílet nejen sám její hláskový sklad vstupující do konfrontace s typologickými vlastnostmi jazyka, ale též (a častěji) hláskoslovný vývoj. Týká se to zejména případů, kdy takto došlo ke vzniku homonymních lexikálních jednotek. Např. u slovesa *obuditi* ‚očernit, křivě nařknout‘ je příčinou posunu na periferii tlak homonymního *obuditi* ‚vzbudit, probudit‘ (< *buditi* – kauzativum k stavovému *bdieti*).¹²² Homonymii způsobily jednak dvojí změna ablautového vokalizmu vedoucí k témuž výsledku (ie. **ó > *ou > u* u stč. *buditi*, **ǫ > u* u stč. *uditi*), jednak konstituování měkkostních střídnic.

¹¹⁹ Protikladem k těmto ryze loveckým psům byl *věžník*, mohutná rasa (srov. lat. ekvivalent *molossus*) vyšlechtěná k strážní, resp. bojové službě (k nejisté etymologii viz Ondruš, 1975, a Kopečný, 1977).

¹²⁰ V tomto dokladu pisatel zdá se rozlišuje rasu (*ohař*) a funkční využití psa (*sledník*).

¹²¹ Srov. též výmluvná svědectví z 16. století: *k jichžto* [lovených zajíců] *nalezení potřebni jsou psi, kteří sloví vyžlata neboli sledníci* Cresc 581; *sagax ... slídník, vyžle* VelNomT 47 (pod. VelDict b4a a VusSlov 226).

¹²² V stč. doloženo jen reflexivum *obuditi se*, v novověkých nářečích doložen i výchozí neref. tvar.

Jejich důsledkem byla společná souhlásková alternace v kořeni **-ud’/-uz’*, jež vedla k zastření kořenné příbuznosti a slovotvorné souvislosti jednotlivých lexémů (srov. podoby *obuzě* ‚očernění, potupa‘, *obúzěti* ‚očerňovat‘, *obuzník* ‚nactiutřhač‘ oproti *nabúzěti* ‚znepokojovat‘ atd.). Tato formální identita se – ještě umocněna možností mylně dekomponovat *ob-uditi* → *o-buditi* – dostala do rozporu s nesourodostí obsahovou a tu ještě zvýšil poměrně výrazný významový posun slovesa *ob-uditi* (včetně změny v kolokabilitě) od konkrétního významu k abstraktnímu, srov. ‚vystavovat žáru něco‘ (srov. nč. *udit*) → ‚působením žáru měnit barvu něčeho na černou‘ → ‚očerňovat, tupit, urážet někoho‘. Tento posun definitivně rozhodl o zániku jednoho členu této slovesné dvojice – čeled’ *obuditi*, *obuzě* apod. se udržela ve spisovném jazyce jen do poloviny 14. století (většina dokladů je pouze z žaltářů Wittenberského a Kapitulního);¹²³ tuto hranici překračují pouze čtyři doklady: *jest zlým nevinně obuzen* [Kristus] HradMar 51b; *svým jazykem jě* [své bližní] *obuzuješ* AlbRájA 97b; *a calumpniis ot ubuze* (!) MamUKF 85b; *ze zlosti, z domnění, ... nemá kněze obuzowati ani voškliviti* KorMan 162b. Poté se čeled’ dochovala pouze v nářečích, výjimkou byli autoři spojení s Jednotou bratrskou, popř. s utrakvismem (Lukáš Pražský, Uberýn, Veleslavín, Kocín z Kocinětu, Bydžovský z Florentina, Budovec z Budova, ...), u nichž se do poloviny 17. stol. udrželo ipf. *obouzeti* a subst. verbale *obouzení* – jejich poslední výskyty zaznamenáváme u Pavla Skály ze Zhoře: *co nejhůřeji je* [evangelíky] *obouzeti a oškliviti* SkálaHistB 1,120; *některých z nich* [evangelíků] *při císaři Rudolfovi obouzením* SkálaHistB 1,70.

8.1.2 Morfologické poměry lexikální jednotky

8.1.2.1 Již zmíněná lexikální jednotka *vyžle* (viz výše sub 8.1.1.1) si nepodržela své centrální postavení mezi pojmenováními loveckých psů také s ohledem na své paradigma: při přejímání z maďarského *vizsla* se prosadilo neutrální zakončení na *-le*, které však ve staré češtině

¹²³ Jistou kuriozitou je expresivní užití substantiva *obuzník* ve dvou takřka identických listinách z 13. století (*thelonearii, qui obuzníci vulgo dicuntur* CDB 3,128, 1235, pod. t. 3,131, 1235), kde je jej v expresivním (?) významu ‚šejdř, podvodník‘ užit o výběřcích poplatků (!), kteří neváhají ‚kvůli lakotě svých pánů vystavit svou duši do nebezpečí‘.

u živých bytostí označuje (s výjimkou Klaretových ptáků, divokých zvířat a „monster“, u nichž je určení rodu nejisté – srov. *dohule, drvle, huble, ozuble, pozpěvle, semenule, zhúble*)¹²⁴ převážně mláďata (*kózle, ósle, pachole, pískle, ssánle* ‚kojenec‘,¹²⁵ *ščekle* ‚štěně‘, *tele*; dokonce u Jana Rokycany ojediněle i *dieble*). Vzhledem k poměrně subtilní postavě daného plemene to nebylo zcela nevhodné, ale časem přece jen převážilo většinové maskuliní vnímání psích plemen, které se jazykově adaptovalo ke gramatickému rodu hyperonyma *pes*. Další faktory viz níže (sub 8.1.5.4).

8.1.2.2 Systém praslovanských demonstrativních zájmen ve staré češtině vykrytalizoval do centrální opozice vlastního demonstrativa *ten* a supletivního zájmena 3. osoby *jen/on*.¹²⁶ Relativní a demonstrativní formy *jen* (*pochválen hospodin, jen nedal nás v jětie* ŽaltWittb 123,6; *protož jen žalárník ... pokřikl řka* ŠtítBes 34) zanikly do konce 14. století a na periferii se posunuly lexikální jednotky *on(en)*, *onenno* a *sen*. Symetrie pronominálního systému se tak prohloubila: základní demonstrativum *ten* bylo možno sémanticky jemně diferencovat částicemi *-to, to-, tu-* při zachování identického (tvrdého) paradigmatu (gen. *tohoto, toho, tutoho, ...*) v protikladu k dřívější měkkostní opozici *seho* (bližšího objektu) × *toho* (vzdálenějšího objektu). Měkké paradigma pak zůstalo vyhrazeno osobnímu zájmenu *on* (*jeho, jemu, ...*). Tento vývoj si vysvětlujeme tak, že s rostoucí propracovaností jazykových projevů, s vyšším stupněm abstrakce klesla potřeba pronominální deixe, která obecně tíhne k specializaci, k vyjadřování zvláštních významových odstínů. V případě potřeby vyjádřit pronominálně dvě různé entity bylo k dispozici (rovněž tvrdé) paradigma zájmena *on(en)*. To mělo sice původní význam bezprostředně ukazovací ‚ten‘ (viz StčS s. v. *on I/I* – srov. Alexandrův rozkaz vojákům *patři každý na ny vojě* [tj. nepřátelské] AlxV 1504; *královna ukázavši na Apolona, i vece královi: „Dokavadž onoho živa vidím ,...“* ApolBaw 213b), ale

¹²⁴ Viz též níže sub 9.3.1.1.

¹²⁵ MSS uvádí tento exkluzivní ekvivalent vulgárního *lactens* (Lam 4,4) pod chybným záhlavím *ssúle/ssaule!*

¹²⁶ K rozložení obou kořenů srov.: „tvary nominativu demon. a pers. ve staré češtině nejsou doloženy, užívají se tvary nominativu zájmena *on*. Jako relat. se vyskytuje jen zřídka a ve starých dokladech.“ ESSČ, s. v. *jen* (pron.)

ten se udržel pouze v nejstarších památkách a do konce 14. století mizí; zůstávají pouze významy ukazovací s dominantním sémem vzdálenosti (viz StčS s. v. *on I/2–4* – srov. *onen svět* ‚onen svět, zásvětí‘, *onen den* ‚soudný den‘) a sémem diskriminačním, rozlišovacím (*on I/5–6* – srov. *on spalnieř juž na sě vleče a sen potřebuje meče* Alx 1392; *i na sí i na onu stranu* OtcB 27b) a ty se blíží skupině významů odkazovacích (*on II*). Relikt tvrdé a měkké deklinace zůstal pak zachován jen v opozici nesklonných směrových adverbii *sem* × *tam*, kde však je při absenci flexe tvar vnímán jako celek.

8.1.2.3 Složitě se vyvíjely vztahy slovanských primárních a sekundárních prefigovaných imperfektiv.¹²⁷ Jako jednoznačný signál imperfektivnosti se prosazovala kmenotvorná přípona *-ova-*, která byla součástí vývojové tendence k aglutinační signalizaci příznakového členu vidové dvojice (*pohroziti*, *porušiti* – *pohrožovati*, *porušovati*),¹²⁸ nikoli k signalizaci introflexivní, pomocí ablautu (*pohrážeti*, *porúšeti*), při němž se měnila vokalická složka slovesného základu. Tato tendence byla tak silná, že ve výsledku porušovala i zásady palatalizace (zadní vokál po palatalizovaném konsonantu: *otnášeti* ~ *otnošovati*).¹²⁹ Celý proces, známý ostatně již ze staroslověnštiny (*posěťstvovati* i *posěštati*, *pospěchovati* i *pospěšati*, *pochvaštati* vs. *pokazovati*) neproběhl nikdy v úplnosti a podnes existují jak imperfektivní vidové protějšky vybudované především na ablautu (*přinést* × *přinášet*), tak *ova*-kmenová sekundární imperfektiva (*vyhrožovat* × slovenské *vyhrážať sa*). Můžeme tedy pozorovat jak zánik periferních podob imperfektiva (*pohrážeti*),¹³⁰ tak jejich zachování – srov. ojedinělé *překažovati* ‚překážet, stát v cestě, být překážkou‘: *divná malovanie...vidění*

¹²⁷ Viz Heřmanská, 2014.

¹²⁸ Komárek, 2012, s. 156, registruje podobné projevy aglutinační tendence i u flexe (identifikoval je už Skalička, 1951, s. 37): vývojově starší stav moravský bez hláskoslovných změn (bez přehlásky) *nesa* ~ *leža*, *chlapa* ~ *kovára* vysvětluje jako původní, nikoli jako pozdější hláskové vyrovnávání tvrdé a měkké flexe.

¹²⁹ Pouze v přechodném období se vedle tvarů s *-ova-* objevují tvary přehlasované *ohlašěvati*, *přěvracěvati* apod.

¹³⁰ Toto sloveso existovalo v písemném jazyce všeho všudy o něco déle než sto let – od první poloviny 15. století (*pakli...pomlúval neb pohrážel* ArchMez 12, 1419, *exprobrare pohrážeti vel přimlúvati* VýklKruml 229b Mt 11,20) do poloviny 16. stol. (*Buoh ... uzdravenému od sebe ... pohrážie již, aby nehřešil* CyprOtč S7b; *Gallové pohráželi, že tak veliká vojska do Germanie přivedou ...* KarKron gg3a – další vydání z r. 1594 mění text na *pohruožky činili*); později je sice JgSlov (s. v. *pohroziti*) uvádí, ale bez jediného dokladu.

překažují HusVýklM 77a (*překážejí ~B*)¹³¹ oproti běžnému *překážěti* (*kdež by jim* [Čechům pod Řípem] *nic nepřekážalo* DalC 2,34). Někdy vývoj směřuje k omezení na určitý, obvykle posunutý nebo jinak příznakový význam (srov. nč. *dovést* – neutrální *dovádět* [např. k cíli] × intelektuální termín *dovozovat* ‚dokládat; argumentovat‘; *zrušit* – neutrální *rušit* × administrativněsprávní či legislativní termín [o zákonu, vyhlášce apod.] *zrušovat*).

8.1.2.4 Po řadě hláskových a tvaroslovných změn a s rozvojem adverbialních určení nejrůznější formy (příslowce, předložkové pády, vedlejší věty) se stč. aorist v systému minulých časů stal jednak funkčně redundantním, jednak tvarově nezřetelným: některé tvary přejal od imperfekta, některé byly (zvl. při absenci signálů vokalické kvantity) shodné s přítentními. V situaci všeobecného ústupu tohoto času si své místo dlouho drželo sloveso *věcěti*, totiž jeho 3. os. sg. *věcě*.¹³² Přestože tvar končící na vokál *-e* je v dobovém konjugačním systému homonymní s tvary 3. os. sg. ind. přítentu (*vede, veze, vyje*), jeho příznakové postavení slovesa uvozovací věty¹³³ mu stále zajišťovalo centrální postavení; faktická izolovanost užívaných tvarů navíc korespondovala s defektivností častých latinských ekvivalentů *inquit, ait*. Protože však sama gramatická kategorie aoristu postupně zanikla, centrální postavení se postupně měnilo pouze na pozici frekventovanou. Krom toho sloveso samo i jeho nečetné a vzácně doložené odvozeniny (ojedinělé *přivecě* Job BiblOl Job 29,1 *adidit*; třikrát doložené (*v*)*zvěcěti: což jsme vám zvěcěli* BiblDrážď 1 Mach 13,38 *constituimus*) poměrně brzy zaniklo (po roce 1500 je doloženo jen izolované *vece*) a bylo nahrazeno slovesy z čeledi nevykazujících tak velké hláskové proměny v kořeni (*vět-* × *věc-*). Tyto alternace totiž zakryly příslušnost k dalším jednotkám téže čeledi (srov. *přívětivý, svět, možná i kletismus zvěť*); *odvětiti (se)* je až obrozenský neologismus – viz JgSlov, s. v.

¹³¹ V nové češtině je roku 1822 s významem ‚zbraňovat někomu v činnosti‘ oživil pouze Simeon Karel Macháček při překladu Goethovy *Ifigenie v Taurii* (*nepřekažuj, by posvěcení otcova domu teď vykonati mohla*).

¹³² Jiné tvary paradigmatu byly poměrně vzácné a omezily se na 3. os. pl., popř. duálu aoristu, zřídka na 1. os. sg. aoristu a výjimečně na participium, srov.: *vecesta* [učedníci] *mezi sebou* EvRajhr L 24,32; *vecěch, že bych raději mnichem byl* OtcB142b *respondi; pravda, pokoj, spravedlnost ... vecechu* Spor 88a; *vecechu nemůdré múdrým ŠtítSvátA 230a; co jest, vecěch, člověk?* BiblKladr Eccl 2,12 *inquam; inquiens vecě vel řekv* VýklKruml 71b (1 Par 22,18: ‚*vidíte,*“ *vece,* ‚*že hospodin buoh váš s vámi jest*“ BiblOl).

¹³³ Viz též níže sub 8.1.6.2.

Rozpor mezi frekventovaností a funkčním zatížením (uvozovací věta, signál přímé řeči) na jedné straně a systémovou periferností na straně druhé vedl k dvojí proměně daného tvaru: při zániku zbývajících tvarů celého paradigmatu ustrnul jako samostatná lexikální jednotka a se ztrátou potřeby signalizovat začátek přímé řeči nakonec získal příznak vyššího stylu v textech narativní povahy (dnes archaismu). Z hlediska morfologického postupně nabyl funkce historického prézentu a začal být interpretován jako tvar prézentní: *Golem zrudne a potom hned zbledne, / vece: „Do toho se nepletou!”*¹³⁴

8.1.3 Slovtvorné poměry lexikální jednotky

Slovtvorná struktura je jednou z určujících složek pro míru zapojení lexikální jednotky do celého lexikálního systému.¹³⁵ Vice versa to platí i o míře jejího nezapojení. Zapůsobit na ni může nejen slovní základ, popř. kořen slova, ale kterýkoli formant.

8.1.3.1 Ústup, popř. přímo zánik lexému je někdy důsledkem změny v repertoáru slovtvorných prostředků a jejich funkcí: s prosazováním pravidelného složeného adjektivního paradigmatu zanikla nesklonná prefigovaná adjektiva typu *náčrn, náběl*, omezená na pojmenování barev, která vyjadřují pomocí prefixu *ná-* menší míru: význam zdloženého adjektivního prefixu *ná-* se z modifikace způsobové proměnil v modifikaci měrovou. Tento původně ve staré češtině produktivní slovtvorný typ (rozšiřoval se i na další pojmenování lidského vzhledu nebo lidských vlastností, např. *nályš, nápiknos*) byl nahrazen jednak adjektivy s pravidelným paradigmatem (*náryšavý, názelený*) nebo adjektivy odvozenými zdánlivě od slovesných minulých participií (*nazelenalý, namodralý* atd.).¹³⁶

8.1.3.2 Periferní substantivní sufix *-izna* plnil ve středověké češtině dvě zdánlivě nesourodé funkce. Především vyjadřoval určující, distinktivní vlastnost pojmenovávaného objektu, která

¹³⁴ Podrobněji viz sub8.3.2.5 a 9.2.1.

¹³⁵ Z hlediska vývoje lexikálního systému hrají zásadní roli opakovatelné vztahy kmenoslovného charakteru, tj. vybudované na shodách formantů apod., jakkoli Miloš Dokulil, 1962, s. 12, v nich (v rámci polemiky s I. Němcem, 1961b) nespátňuje dynamický princip slovtvorného systému, protože v nich postrádá dominantní postavení vztahu fundace – je však třeba mít na paměti právě rozdílné cíle obou badatelů.

¹³⁶ Podrobně viz Nejedlý 2010a.

je vyjádřena fundujícím substantivem nebo adjektivem. Zejména ve východní části jazykového teritoria takto pojmenovával věc podle jejího původu – ponejvíce to byly právní termíny pojmenovávající majetek získaný po někom z příbuzných nebo jiným obdobným způsobem: *mateřizna* (PrávOsvět 47, 1455), *strýkovizna* (PrávOsvět 45, 1440), *otčizna* (Půh 5,477, 1492),¹³⁷ ojedinělé *otcovizna* (SilvKron 91b) a *otumrlizna* (PrávOsvět 49, 1455); blízkou sémantickou motivaci konečně nacházíme v pojmenování *obcizna* ‚majetek, jímž disponuje obec‘.¹³⁸ Zároveň jiné lexikální jednotky opatřené tímto sufixem, sémanticky naprosto disparátní, pojmenovávaly jednu zcela určitou věc podle její charakteristické vlastnosti, která je jinak naprosto běžná: deadjektivní *bělizna* ‚bílá kožešina, zvl. asi veverčí se zimním zbarvením‘ (*sukni černú s běliznami* ListářPlz 1,378, 1435), *hotovizna* ‚peněžní hotovost‘ (*zbožie movitého i nemovitého, na hotovizně, na dluziech, ...* ListářPlz 1,307, 1424), *nepodobizna* ‚ohavnost, ohavný čin‘ (*bavorščí zloději ... mnoho nepodobizny činiechu* DalC 89,14 *vil unbillichis*) a *slabizna* ‚slabina, tříslo‘ (*bolesti v slabiznách* LékVodň 280a).¹³⁹ Denominativní pojmenování získala rys odbornosti až terminologičnosti, neboť označovala totéž co fundující slovo, ovšem v posunutém významu: *rodizna* ‚rod u jmen‘ KlarVokM 75 za lat. *articulus*) a *hlavizna* ‚kapitola (spisu)‘ (*Neemiáš v též kapitole, česky v též hlavizně* HusVýklB 58a; *jakož máš ve čtení: Lukáše v desáté, Jana v šesté, Matúše v dvadcaté hlaviznách* HusVýklB 103a). Druhou, velmi malou skupinu tvořila dvě pojmenování, u nichž sufix pouze znovu substantivizoval fundující substantivum, aniž by je dále modifikoval: archaické¹⁴⁰ *příkořizna* ‚příkoří‘ (*příkořiznu trpí Efraim přemožen sa súdem* BiblDrážď Os 5,11 *calumniam*), varianta výchozího *příkořizn* (*útiskuov ani příkořizní žádných ... od matky*

¹³⁷ Po r. 1500 přibyla *babizna* ‚majetek získaný po bábě‘ a *ujovizna* ‚majetek získaný po ujci‘ (obě PrávOsvět 102, 1520); vlivem polštiny se významově inovovala *mateřizna* ‚děloha‘: *nechod’ [dívko] bez bot, ... neb mateřizna zvětrá [tj. nastydne] velmi ráda* PaprVen Q2a.

¹³⁸ Pracujeme s výchozím významem a k dalšímu sémantickému vývoji, který nesouvisí s probíranou slovtvornou motivací, nepřihlížíme.

¹³⁹ Po r. 1500 přibyla *holizna* ‚holina‘ (*zdá se, že přečistě obilí letí, když pak povycházeti budeš na osení, co vzchází, nenajdeš než holizny a něco chamradu* AugustUm 103); *hotovizna* fakticky zanikla (zaznamenává ji jen Rosův slovník).

¹⁴⁰ Srov. stsl. *ukorъ* a *ukorizna* (SJS, s. vv.).

své nemajíce ArchPís 409, 1471) a pozdního *příkoř* (ty věci ... *poselství* ... *Polákům poslanému* ... *nemají býti na příkoř* BřezKron 486 *in praeiudicium*), a frekventované polysémní *podobizna* ‚obraz, zpodobení;¹⁴¹ modla‘ (*neučiníš sobě modly ani všeliké podobizny* BiblOl Ex 20,4 *similitudinem*; *člověk spravedlivý, jenžto nemá podobizn* BiblLit Bar 6,72).¹⁴²

V době střední se subsystém lexikálních jednotek se sufixem *-izna* a jeho pozice v lexikálním systému významně nezměnily (viz pozn. 137 a 139), zato v obrozené češtině došlo k dočasné expanzi tohoto sufixu: objevila se – mj. vlivem polštiny – řada lexikálních jednotek s nejrůznějšími slovotvornými významy a stylovými charakteristikami: od odborných termínů (přejímky ze slovanských jazyků *blizna*, *mužčizna*; mechanické adaptace *kupizna*, *matizna*; sémantické kalky *stovolizna*, *zelenizna*) přes odborná i básnická kolektiva (*drobizna*, *dubizna*, *křovizna*), abstrakta (*nedůtklivizna*, *konizna*, *pohlavizna*, *protivizna*, *strašlivizna*). Tato slova však neměla dlouhého trvání a mnohá jsou omezena na hapax legomena. Výjimkou jsou pojmenování, u nichž měl sufix *-izna* expresivní funkci depreciativní: nejprve se objevila *babizna* (DobrSlov s. v. *Kunkel*; JgSlov s. v. *babizna*)¹⁴³ a po ní další expresivní pojmenování osob (*klapizna*, *ošklivizna*, asi *strašlivizna*, *šklebizna*, *žabizna*) a kulturních jevů (*germanizna*, *švabizna*). V nové češtině tento expresivní význam zcela převážil: srov. *balabizna/barabizna*, *holčizna*, *hrbizna*, *pacholčizna*, *sůvizna*, *šarapatizna*, *trojčizna*, *žertovné chotizna*, *pětizna*, *uctizna*, *zlatizna*; augmentativní příznak obsahují (nářeční a především literární) aktualizace *kravizna*, *Slovančizna* ‚Slovanstvo, Slované‘, *syrovizna* ‚syrovost‘, *trutizna* (z nářečního *trutina* ‚jed‘); povahu termínu mají řídká pojmenování domácí *matčizna*, *rtutizna* i přejatá *čumizna*, *hajdamačizna*, *pauščizna*.

¹⁴¹ Srov. *podoba 4* (StčS, s. v.).

¹⁴² Z dalších takto zakončených stč. slov je *divizna* tvar vzniklý sekundárně a sufix *-izna* neobsahuje (viz Machek, 1971, s. v.), *zimolizna* je derivát od *zimoliz* pomocí přípony *-na* a *nesdobizna* uváděná Staročeským slovníkem (DalJš) patří ve skutečnosti až do 17. století (kronika vyšla r. 1620).

¹⁴³ Jungmann vychází z Dobrovského a z frazeologie Matěje Josefa Sychry (Sychra, 1821).

Změnu v slovotvorném systému, kdy daný sufix ztrácí dominantní nociónální sém příslušnosti (zvl. majetkové) a nabývá pragmatický sém augmentativnosti a depreciativnosti, vysvětlíme periferním postavením právních termínů typu *matčizna*, *otčizna*, *strýkovizna*, omezených teritoriálně (centrální postavení měl vlivem polysémního a významově bohatého *dědina* sufix *-ina*), sekundárním přenesením významu mimo okruh majetkových vztahů (středověk významněji přežila jen *otčizna* ‚dědictví; duchovní odkaz‘: *tito* [neřádní kněží] *osobili sobě zboží cizí chudých a nazvali je očiznou Ukřižovaného* AktaBratr 6,222b, 1508; *tenkrát dům boží bývá peleší lotrovskou, když proti vůli Kristové dotýká se otčizny aneb dědictví Krista ukřižovaného* DamPost 2,804, 1728) a vnější podobností s rovněž periferním sufixem německých řemeslnických přejímek *-ajzna* (*felajzna* ‚tlumok‘, *rendajzna*, *štechajzna*, *šperajzna*, srov. *kováři ... od svařování štechajzny a za rendajznu ... 12 gr.* LemingerMinc 14; *šperajzna virga expansoria, die Speerruthe* RohnSlov 4,352). Významný vliv na vývoj celého slovotvorného typu a jeho systémové postavení však měla také textová rovina (o tom viz níže sub 8.1.6.1).

8.1.3.3 Suffix *-ec* patří plní řadu funkcí: ustavuje pojmenování deminutivní (např. *chlapec* (< *chlap*) ‚hoch‘, *beranec*, *bratřec*, *hnátec* ‚koncový článek prstu‘, ..., ještě předčeské *hrnec*), deadjektivní pojmenování podle příslušnosti (*adamec* ‚příslušník adamitské sekty‘), pojmenování podle význačné části (*balšáamec* ‚strom poskytující balzám‘), pojmenování podle podobnosti (*břušec* ‚co je v břiše nebo břicho připomíná‘), pojmenování nositelů vlastností (*bezručec*, *blížnec* ‚blíženec, dvojče‘, *hlupec*, *holec* ‚plešatec‘, *křivec* ‚bludař‘, *čilec* ‚rostlina‘,¹⁴⁴ *hlavatec* ‚rostlina se semenem v tvaru hlavy‘, ...), pojmenování prostředků (*bodec*), činitelská jména (*cuzoložec*, *jhřec*, *kupec*, *lovec*, *děřec* ‚modřín‘,¹⁴⁵ ...). Jeho rozšířenou podobou *-enec/-anec* se tvoří deverbativní činitelská jména s pasivním strukturním významem ‚objekt zasažený dějem pojmenovaným fundujícím slovesem‘ (*oběšenec*,

¹⁴⁴ Nositel vlastnosti může být také neživotný, takže lexikální jednotka pak pojmenovává rostlinu, nerost apod.

¹⁴⁵ Viz předchozí poznámku.

porobenec ‚sluha‘, *poslanec* ‚legát‘, *šiel'enec*, ...). Stč. kmenoslovná polysémie (polylexie) však byla příčinou toho, že tento slovotvorný typ nebyl původně zcela vyhraněn. Vedle uvedeného strukturního významu vycházejícího z významu minulého pasivního participia byl schopen vyjádřit i strukturní význam aktivní (*bydlenec*, *čakanec* ‚čekatel‘, *dokonanec* ‚dovršitel‘, *jědenec* ‚jedlík‘, *otstúpenec* ‚odpadlík‘, *ssanec* ‚kojenec‘, *šeptanec* ‚našeptavač‘, *trávenec* ‚travič‘, *ukázanec* ‚ukazovák‘, *volenec* ‚volitel‘, *zléčiňenec*, ...). Postupně však vliv pasivních participií, ať skutečných (*nalezenec*, *psanec*, *vyslanec*) nebo jen potenciálních, systémově možných (*usědanec* ‚kdo byl poražen v jezdeckém souboji‘), omezil toto tvoření, takže v nové češtině se (s výjimkou příjmení: *Volenec*) zachovala zejména ta, kde fundující sloveso vyjadřuje jistou nedobrovolnost agentova počínání (*běženec*, *utečenec*). Právě na jejich příkladu lze dobře ilustrovat nejednoduché vztahy mezi systémovým postavením, produktivitou a frekvencí. *Utečenec* je poprvé doložen v kramářské písni z r. 1757 (*utečencův tři tisíce přišlo k naší armádě* PísSlez 145) a poté jej uvádí JgSlov, s. v., jednak z Tháмова slovníku jako variantu k *odběhlec*, jednak z Rufferova článku o Jakobu Palaeologovi *utečenec ... odevšad vyhnaný* (ČČM 5, 1831, s. 442); Jungmann doklady doprovází komentářem *male formatum, quia non potest dici utečený*). *Běženec* je doložen dokonce až v souvislosti s působením československých legií v Rusku¹⁴⁶ (*silnice od Kamy jsou plny běženců* F. Langer, *Za cizí město*. Irkutsk: Informačně-osvětový odbor československého vojska na Rusi, 1919, s. 79). Ani jedno z nich se nestalo katalyzátorem či spouštěčem vedoucím k odvozování dalších substantiv se sufixem *-nec/-inec* a se strukturním významem ‚ten, kdo provádí činnost pojmenovanou fundujícím slovesem‘. Jako slovotvorný typ zůstávají proto na periférii slovotvorného systému, a to bez ohledu na současnou vysokou frekvenci obou uvedených substantiv.

8.1.4 Syntaktické poměry lexikální jednotky

¹⁴⁶ S velkou pravděpodobností bylo nejprve přejato do legionářské mluvy z ruštiny.

U polysémního slovesa *překaziti* docházelo k postupnému omezování dativu na životný agens děje (*překaziti komu*, tj. v dění, činnosti: *skrzě ženu Pilátovu našemu spasení překaziti chtěl* [d'ábel] PasMuzA 199) a k výhradnímu vyjadřování tohoto děje akuzativem (*překaziti čemu* > nč. *překaziti někomu něco*) – byly tak odstraněny interpretačně matoucí dvě funkce dativu, srov. *keráz [překážka] by jim k mluvení společniemu překážela* TrojK 84a (*překazila ~A*).

Výrazným periferizačním faktorem v oblasti syntaxe, která je více než jiné roviny jazyka zakotvena v řečové činnosti a jejíž systém nevykazuje tak výrazné rysy vnitřní strukturovanosti,¹⁴⁷ je obecně především opozice symetrie a asymetrie, která se v nejrůznějších podobách objevuje v mluveném jazyce (srov. např. z hlediska psané syntaxe agramatická, leč komunikačně plně srozumitelná vyjádření *kam jste říkal, že to máme poslat?*). Její dosah pro slovní zásobu je však okrajový a nejvíce se projevuje při uplatnění ustrnulých tvarů flektivních slov nebo spřežek. Příkladem je slovanská gramatická kategorie determinovanosti (vztah určitosti a určenosti, logicko-sémantické reference), která po svém zániku ovlivnila jak morfologii a slovtvorbu, tak slovní zásobu – srov. její zbytky v stč. slovní zásobě, kde se původní určenostní demonstrativa stala (ještě v psl. období) postverbii a posléze v historické době formanty (*nový* < psl. *novъjъ*, stč. *večeros, letos, dnes*). Zejména uvedené adverbialní spřežky se ocitly na samém okraji systému. Posunul je tam rozpor mezi průhlednou slovtvornou motivací (nepochybná desubstantiva časového určení) a mezi významově neurčitým adverbialním formantem *-(o)s*, který nekoresponduje s obvyklými vokalickými formanty adverbii *-e/-ě, -o, -y*, stejně jako rozpor mezi slovnědruhovým zařazením a mezi motivujícím slovním druhem (u sekundárních adverbii převažují deadjektiva).¹⁴⁸ Přesto se dvě z nich, *letos, dnes*, do systému pevně začlenily, protože pojmenovávají klíčové časové údaje a odpovídá tomu také jejich frekvence. Naproti tomu v dobovém pojmovém zpracování označované skutečnosti měl večer („počátek“ noci) méně

¹⁴⁷ Viz princip rekurzivity, který není v jiných jazykových rovinách tak zásadní při rozlišování langue a parole.

¹⁴⁸ Zmínku v jiném kontextu viz Nejedlý, 2014a, s. 243.

významné postavení než označení dne (opakující se úsek života daný střídáním světla a tmy) a označení „léta“ – roku (opakující se úsek života daný koloběhem přírody a posléze církevními obřady), proto časové určení *večeros* do konce staročeského období zaniklo – poslední výskyt jsme zaznamenali v rukopise Chelčického *Postily* pořízeném na začátku 16. stol.: *žádosti volají ... bud' stuol večeros* ChelčPostN 257b (o archaičnosti svědčí skutečnost, že v Severýnově tisku z r. 1522, tedy zhruba z téže doby, je výraz nahrazen významově mírně posunutým spojením *dnes k večeri* ChelčPost 232).

8.1.5 Sémantické poměry lexikální jednotky

Ústup lexikální jednotky může mít příčinu v samotné významové struktuře lexikální jednotky, a to jak v její složce denotační, tak v složce pragmatické. Jednotlivé významové komponenty se mohou v průběhu vývoje dostat ve vztahu k systému do izolace, která ochromí výsledný komunikační potenciál lexikální jednotky.

8.1.5.1 Častěji k tomu dochází ve složce denotační. Ve staré češtině zůstaly zbytky slovní čeledi slovesa **děsiti* (*poděsiti* ‚chytit, zajmout‘, *proděsiti* ‚prorazit, protknout‘). Pochází z psl. kořene **dēs-/des-* ‚nalézt‘, původně asi ‚narazit (zvl. nečekaně) na někoho‘ (srov. stsl. *desiti* ‚zastihnout‘ – viz SJS, s. v.).¹⁴⁹ Stejně podoby v češtině však nabylo také mladší sloveso *děsiti* ‚strašit, nahánět hrůzu‘. Vzniklo imperfektivizační deprefixací z rezultativního **žděsiti*, a to disimilací z *zžěsiti* k *žěsiti* (Machek, 1971, s. v. *žasnouti*, sice očekává výchozí *n*-kmen **-žas-nø-*, ale ten je pravděpodobněji až jako inchoativní derivát z prefigovaných perfektiv *i*-kmenových). Jeho význam ‚leknout se; užasnout‘ reflektoval původní pohybový sém vyjadřující tělesnou reakci na nečekanou, překvapivou nepříjemnou událost (zahrnoval strnutí stejně jako třas¹⁵⁰ – častými latinskými ekvivalenty této čeledi jsou *pavere*, *obstupescere*). Nastalá homonymie *-děsiti*¹ a nového *děsiti*² stejně jako synonymie *děsiti*² a přetrvávajícího *žěsiti* vedla k razantní redukci lexikálních jednotek. Na jedné straně rychle

¹⁴⁹ Jeho výklad podal nejprve Josef Zubatý (Zubatý, 1949, s. 60–66).

¹⁵⁰ Podobný význam elementární reakce bez pozdějšího jemnějšího rozlišování vyjadřují i jiná stč. slovesa, např. *otrápiti* (viz StčS, s. v. *otrápiti* 1).

zmizela responze všeslovanského *desiti/dositi* ‚nalézt, narazit na někoho‘; přispěl k tomu průnik v podobě sému NEČEKANOST, který u staršího slovesa potlačil (poměrně široký) rys FYZICKÉ ZMOCNĚNÍ SE (srov. ve staré češtině značný významový rozdíl prostého ‚popadnout‘ u *poděsiti* a manipulativního ‚propíchnout‘ u *proděsiti*, který je vyjádřen pouze odlišnými prefixy). Na druhé straně později zmizela i forma *žěsiti*, podléhající vokalické alternaci: se samostatným dominantním významovým rysem ÚDIV zůstala na sklonku doby střední v pozici jednotného slovního základu celé čeledi podoba -žas- (s jedinou výjimkou objektového *deterreere přěstrašiti*, *žásati* SlovKlem 12a¹⁵¹ se dlouho drželo pouze v reflexivním tvaru *žásati se* apod.). Podoba -dēs- se osamostatnila s významem ‚hrůza, velký strach‘.

8.1.5.2 K ústupu lexikální jednotky může vést rovněž sekundární homonymie, která je výsledkem sémantického rozštěpení původní polysémní lexikální jednotky. Ie. kořen **lęk-* ‚ohýbat‘ je zastoupen mj. v psl. *lękati* a stsl. *lęcati* ‚klást léčky‘ (viz ESJS, s. v. *lęcati*). Ve staré češtině k němu patří *lécěti/lékati* ‚líčit, klást nástrahu‘ (*diábel léce mi ... mnohá osidla* ŠtítBrigP 56b; *insidiantur lékají* MamKapR 105b), *polěci/poléknúti*¹⁵² (*kto chtěl..., ten tu [v lese] zvěři polek* TristB 119a; *polékne se t' tvář ženy krásné* WaldhPost 110a), *luk*, a také čeled' *lekati* (*perculere lekati* SlovKlem19b), *lekati se* (*nelekaj se, Maria, nebo jsi našla milost před Hospodinem* EvZimn L 1,30 *ne timeas*), *leknúti se* (*jakž se všěcky dušě leku* AlxO 75).¹⁵³ K těmto – z hlediska češtiny vlastně již samostatným – slovním čeledím řadíme také jednak stč. *usléci* ‚zemřít‘ (*tu ten [Nampotenis] také hanebně usleče* TristB 185a *Nampotenis dô tót gelac*),¹⁵⁴ jednak stč. *uslúčiti* ‚zmučit, ztýrat‘ (*tak s byl [Ježíš] uslúčen ..., že s nemohl miesta mieti* UmučRoud 19b). Response nacházíme v stsl. lexikálních jednotkách *szlęsti* ‚ohnout‘, *szlęcati* ‚ohýbat‘, *szlękь* ‚ohnutý; chromý‘ (viz SJS, s. vv.) a v csl. slovesech *lęšti

¹⁵¹ U dalšího zdánlivě objektového *stupere diviti se*, *žásati* SlovOstřS 150 předpokládáme neopakování reflexivní částice *se*.

¹⁵² Délka sice není spolehlivě graficky doložena, můžeme však na ni usuzovat z nástupnické podoby *políknouti* (uvádí i SSJČ, s. v.).

¹⁵³ K bohaté významové struktuře kořene **lenk-/lonk-* viz Cejtin(ová), 1996, zvl. s. 179–195.

¹⁵⁴ Rejzek, 2015, s. v. *leknouti*, uvádí pouze mladší, nástupnickou variantu *usleknúti*, srov. *umře baba aneb uslekne t' kmet a já [tj. choť] budu mieti sbožie* ŠtítKlem 48b.

‚flectere‘ a ‚terrere‘ (Miklošić, 1862–1865, s. 357),¹⁵⁵ *uslęknęti* (*srdce mi* [hladovějícímu] *choštetę uslęknęti otę dzelia* Vostokov, 1861, s. 259;¹⁵⁶ doložena je i nástupnická varianta *uslęknęti: otrečeno jestę i zvěrojadovinu jasti ili uslękšęje*¹⁵⁷) a *uslęčiti* ‚curvare‘ (*jichęže putnije strępętęny i uslučęnęna kolesa jichę*).¹⁵⁸ *Uslęci* tak reprezentuje další významové potenciality elementárního archisému KŘIVÝ, NEROVNÝ, které tvoří sémantickou řadu ODCHYLNÝ → CHYBNÝ, ZVL. NEZDRAVÝ NEBO NEFUNKČNÍ → NESPRAVEDLIVÝ → LŽIVÝ → ĎÁBELSKÝ) – obsahuje totiž sémantický rys NEŽIVÝ, USMRCENÝ. Ten je spojen s představou zászvěti jako příznakového protikladu světa živých a lze jej vyvodit z obecně rozšířené metafory umírání jako pádu, případně z představy nepřirozeně zkroucené polohy mrtvého těla.¹⁵⁹ Odpovídá to postřehu Cejtlinové, která poukazuje na účast jednotek této slovní čeledi při označování magicko-náboženských pojmů (Cejtlin(ová), 1996, zvl. s. 191–194).¹⁶⁰ Zároveň předpokládáme návaznost na rys CHYBNÝ, NEZDRAVÝ, vycházející z představy ZKROUCENÝ, TJ. STIŽENÝ BOLESTÍ. Tato poměrně komplikovaná sémantická provázanost vede ve staré češtině k tomu, že význam ‚zemřít‘ coby nejvzdálenější reflex výchozí představy ohnutého objektu se vytrácí a *leknouti*, (*u*)*sleknouti* ztrácí slovotvornou souvislost s původním slovesem. Udržuje se jen okrajově (v rýmové pozici: *tu již Sajfryd mrtvý ležel, / duše v něm lekla, / z nosu i úst / červená krev mu tekla* MouřSaj 163, 1615) a záhy se zužuje v monokolokabilní ‚leknout, zahynout‘ (o rybách; poprvé r. 1596: *po tom pokrmu leknou* [ryby] *a jako napoly umrlé břichem zhůru plovají* VelHerb 216b). Od toho okamžiku dochází k sekundárnímu spojení se slovesem *leknouti se* ‚dostat strach‘: pro naše předky s jejich smyslem pro přírodní detail¹⁶¹ nebylo nesnadné najít podobnost mezi strnulostí vystrašeného

¹⁵⁵ Miklošić, l. c., pouze rekonstruuje neprefigovanou podobu, naproti tomu ESJS, s. v. *lęcati*, ji omylem uvádí jako doloženou lexikální jednotku.

¹⁵⁶ Doklad z 16. stol.; význam Vostokov označuje pouze otazníkem, podle Miklošiće, 1862–1865, s. 1066, je u tohoto dokladu „sensus dubius“. Jan Gebauer v této souvislosti ve své excerpici upozorňuje na polské nářeční *uslęknęć* (*od głodu*).

¹⁵⁷ Matija Vlastar, *Sintagma*, rkp. z konce 14. století – uvádí Miklošić, 1862–1865, s. 1065–1066, s významem ‚relinqui‘; podle autora „vocabulum dubium“.

¹⁵⁸ Srbské *Triodijum* z 13. stol. – uvádí Miklošić, 1862–1865, s. 1066.

¹⁵⁹ K významovému posunu ‚zkřivenost‘ → ‚zborcenost‘ viz níže sub 8.1.5.3.

¹⁶⁰ Připomeňme též motivační sílu těchto představ při tvorbě mnohých pojmenování (srov. Němec, 1990).

¹⁶¹ Srov Němec, 1978 a 1986; dále Němec, 1995, s. 191–192 a 202.

člověka a uhynulé ryby, popř. mezi vytřeštěným výrazem vystrašeného člověka a nehybným zrakem ryby.¹⁶²

8.1.5.3 Překážkou pro udržení lexikální jednotky v centru lexikálního systému může být také nikoli plná homonymie, ale uživatelská nejistota o jejím přiřazení k náležité čeledi; taková nejistota ústí v nejistotu o samém významu dané jednotky. V nejstarší vrstvě české slovní zásoby, v evangelistáři *Čtenie zimnieho času*, se vyskytuje adjektivum *uvirý*, křivý, nepřímý, nerovný: *bude uviré zpraveno a netrté cesty budú rovné* EvZimn L 3,5 *prava*. O něco později se objevuje již jen jednou kolem roku 1400 v přeneseném významu ‚záłudný‘: *chytrýť jest, Hospodine, tento nepřítel a uvirý, ani snadně móż kto stihnúti oklikóv cest jeho túlanie* Aug 109a. Adjektivum je reflexem psl. *virь ‚křivý, zakřivený‘. Vedle něho zaznamenáváme ve staré češtině (a to pouze jednou) už jen odvozeninu *uvířina* ‚prohlubeň‘, a to v třetí čtvrtině 14. století: *drách sě sám skrzě púščě a žádách uvířin dolových* JeronM *concava vallium*. V 15. století už tuto čeleď nemáme doloženu, protože se celá čeleď, jak ukazují sporé doklady vázané na lidový jazyk a běžné reálie zachycené ve slovní zásobě doby střední, posouvá do oblasti dialektismů: ‚*uvírá duše*“ *Moravci řkou, to jest ,šibal*‘ (BlahPřísl 298a); [o dřevu] *(z)uvířilý*,¹⁶³ *zvířilý* (RosaSlov)¹⁶⁴ – významový posun mezi sémy KŘIVOST a ZBORCENOST je minimální. Podnes je zachováno poměrně časté příjmení *Uvíra*. I v nářečích však brzy mizí povědomí o původním znění této lexikální jednotky, zejména poté, co nabude podob s náslovnou protezí: doloženy jsou odvozeniny *zhověřiti se* ‚zborťit se‘ KottSlov 5, s. 475 (doklad z Novobydžovska), *zhuvěřelý* ‚zborťený‘ Bartoš, 1895, s. 426 (varianta *zhóvěřený* Bartoš, 1906, s. 543), František Trávníček připomíná hanácké *zhouvěřit (se)* [o hřebíku] ‚zkřivit se, ohnout se‘, z Tišnovska doložené *zhouvěřelý* [o dřevě] ‚ztrouchnivělý, zpuchřelý‘ a z Bučovic *zuvířiti* ‚pokroutit‘ (Trávníček, 1944). PSJČ, s. vv., zachycuje podobu *zuvířilý*

¹⁶² Podrobně viz Nejedlý, 2010c.

¹⁶³ Machek, 1971, s. v. *uvirý*, omylem (chybou tisku?) uvádí podobu *uvířlivý*.

¹⁶⁴ S ohledem na sém ohnutosti, zkroucenosti spatřoval Rosa (a po něm i Jungmann) původ těchto slov v čeledi slov *vířiti*, *vír*.

a *zouřivělý*; význam druhého ze slov však – jak správně uvádí Machek, 1971, s. v. *uvířý* – vykládá nepřesně. Nepochopení původu slova vedlo v nářečích někdy k hláskovému posunu v násloví do podob *šuvířý*, *šubířý*, *šurý*, *vyšuriti*, [očima] *zašouriti* ‚loupnout‘, *šourem* ‚nakřivo‘¹⁶⁵ apod. (viz Machek, 1971, s. v. *uvířý*, a PSJČ, s. v. *zašouriti*), které všechny nesou výchozí sém nerovnosti v jeho základním užití či v nějaké specializaci (šilhavost, koulení očima apod.). Nejistota o výchozí hláskové i významové struktuře konečně ústí přímo v adideaci, kdy se celá čeleď bez ohledu na zcela odlišný význam přiřazuje ke kořenu *věr-*: KottSlov 5, s. 428, zaznamenává jednak slovakismus *zdůvěřiti* < *zdůveriti* ‚svěřit‘, jednak moravismus *zdůvěřiti se* ‚zbortit se‘, Trávníček, 1944, uvádí z Havlíčkobrodsko a Příbyslavsko [o prkně] *zdouvěřiti se* ‚prohnout se‘, Machek, 1971, z Kyjovska bezpředponové *důvěřiti se* atd.

V češtině 2. poloviny 20. století se periferní postavení celé čeledi upevnilo – v celonárodním úzu se etablovalo expresivum *zhůvěřilost* a jeho odvozeniny: ... *u pana znalce nepořídíme, ... neboť jsme se zhůvěřile smály v posvátné místnosti kšeftu* (Lenka Hašková, *Hodiny s kukačkou*. Rudé právo, 16. prosince 1965, s. 3); *zmatek a obtíže v zásobování, a to nemluví o dalších nesnázích a zhůvěřilostech, jako byly množící se rvačky ... krádeže* (Ivan Kříž, *Pravda o zkáze Sodomy*. Praha: Československý spisovatel, 1968, s. 421); *napadl zhůvěřilec chodce boxerem* (mfa, *Haló-sloupek při sobotě*. Rudé právo, 22. února 1969 – Haló sobota č. 8, s. 2); *vášnivě dámě padl jsem za trofej, ... chovala se zhůvěřile* (Rostislav Černý, *Trezor*. Praha: Supraphon, SP 013828). Jejich význam rovněž vychází z nářečního prostředí: Trávníček, 1944, zaznamenal vysvětlení z čtenářské ankety, že "zhověřilý člověk značí na Pardubicku zlenivělý". Ve všech těchto dokladech se zkoumaný výraz vztahuje k nevhodnému, pohoršlivému, až odsouzeníhodnému chování nebo jednání. Jsme tedy opět svědky (viz též výše 8.1.5.2) obecné jazykové sémaziologické paralely ‚nerovný, křivý‘

¹⁶⁵ Adverbium je pouze homonymní k *šourem* ‚šouravě, pomalu‘.

~ ‚společensky nebo mravně nenáležitý, nevhodný, neslušný, neřádný‘, která je součástí obecné sémantické opozice metaforizační, jaké vznikají mezi vlastnostmi tělesnými a duševními. Tento expresivně exponovaný významový okruh negativních vlastností však byl již dávno pevně vybudován (srov. *levý – levota, křivý – pokřivený charakter* atd.) a proto celá čeleď adjektiva (*uvirý – zhůvěřilý*) zůstala na jeho periferii.¹⁶⁶

8.1.5.4 Na ústupu lexikální jednotky se může podílet pragmatická (konotační) složka lexikálního významu: uvedené substantivum *vyžle*, popř. *vyžel*, které se nakonec v lovecké nomenklatuře neprosadilo, bylo vedle jiných rysů (viz výše sub 8.1.1.1 a 8.1.2.1) handicapováno kontexty, v nichž se ve staré češtině objevovalo. Kromě běžné hospodářské a šlechtické korespondence, kde *vyžle* funguje jako neutrální pojmenování psího plemene, je totiž často užívají náboženští kritici a reformátoři jako Tomáš ze Štítného (ten dokonce v adaptaci latinského textu konkretizuje obecné *canis* výčtem *s ohaři, s chrtý, s vyžlaty* ŠtítVýš 13b), Jan Hus, Petr Chelčický a Jan Rokycana – společný jim je účel užití, totiž konkretizační poukazování na nepřiměřené bohatství, rozmařilost a luxus panující v dobové společnosti: *almužnu, kterouž mají chudí lazarové jiesti, jedie jich psi tuční, chrtie, vyžlata a ohaři* HusPostH 112b. Tento negativní významový odstín byl ještě zesílen o zobecněný negativně vnímaný rys lidského slídění, sledování, špehování (srov. *baby jsou horší nežli Jidáš, ... špehěrky lidu božího, psi a vyžlata myslivecká* LomnKupid 233). V 16. století ústí proto pojmenování *vyžle* v nadávku: doložena je např. u Jana Blahoslava (*zlořečení některá ... jako draku starý, tisto, vyžlo* BlahGram 223b); r. 1582 u Jana Záhrobského z Těšína v parafrázovaném biblickém příběhu o nezdárných synech kněze Eliho (srov. 1 Rg 2–4) oslovuje jedna služka druhou *žvačko, mlč, ať nedám pěstí, ... vyžle*.¹⁶⁷ Těmito užitími je stvrzen přesun neutrálního pojmenování psího plemene mezi expresiva. Registrujeme ještě snahy o udržení alespoň slovního základu uvnitř výchozího subsystému. U Komenského

¹⁶⁶ Podrobněji viz Nejedlý, 1997.

¹⁶⁷ Citováno podle Jirečka, 1875, s. 167.

nacházíme formálně jednoznačný maskulin¹⁶⁸ derivát *vyžlenec* (*vyžlenci zajisté slídí, chrti stíhají* KomDveřeE 390; *daremné jest z chrta chtíti vyžlence udělati* KomDidE 143), který přejímá Václav Jan Rosa a po něm slovníky 18. století (Vusínův, Rohnův); naopak alamodová deminutiva *vyžlík* (RosaSlov) a zejména *vyžlátka* (*ženy tebe mají na své smečce rovně jako myslivci své chrty a vyžlátka* RešSir 80; *zvířátka, ... boží vyžlátka* BridBás 53) jen posílila zapojení fundující lexikální jednotky mezi expresiva. Celý proces skončil v nové češtině přesunem zvířecího pojmenování na depreciativní označení (zejména nedospělé) osoby vyzáblé postavy.

Naproti tomu významově blízké a častěji doložené substantivum *sledník* se ve staré češtině užívá převážně bez jakýchkoli konotací: vyskytuje se v textech (s)právních, v korespondenci, v latinsko-českých slovnících. Výjimkou jsou zprvu metaforická užití v kazatelských spisech, kde např. Jan Hus přirovnává Kaifáše k *sledníkovi*, který *Christum investigatur tamquam feram* (HusBetl 3,197),¹⁶⁹ a pochlebničky charakterizuje jako *sledníky diáblovy* (HusVýklM 267a) nebo Petr Chelčický staví Krista proti *duchovním sledníkům* (ChelčSf 129b).¹⁷⁰

8.1.6 Textové poměry lexikální jednotky

8.1.6.1 Výše (sub 8.1.3.2) jsme konstatovali změnu v slootovorném systému, kdy sufix *-izna* nabyl místo funkce nocionální funkci pragmatickou. Určující lexikální jednotkou při této funkční proměně se stalo stč. a střdč. substantivum *podobizna*, které jako jediné nevstupovalo do konkurence se synonymem zakončeným na *-ina* (*slabina* vs. *slabizna*, *otčina* vs. *otčizna*; *příkořizna* zanikla během 16. století). Pro nabytí depreciativního příznaku byl využit jeho dobový konotační potenciál: už od počátku češtiny se *podobizna* ‚vyobrazení‘ objevovala v kontextech, které vyznívaly negativně, protože křesťanský středověk (a částečně i raný

¹⁶⁸ Srov. výše o příznakovosti neutrálního paradigmatu *vyžle* v kontextu ostatních pojmenování daného významového okruhu.

¹⁶⁹ Prakticky týmiž slovy vykládá jméno *Kaifáš* latinsko-český slovník Jana Vodňanského (VodňLact D4a).

¹⁷⁰ *Sledník* v Bibli olomoucké (*bydliti budú sani s bláznovými sledníky* BiblOl Jr 50,39) označuje vinou překladatelova nepochopení slova *faunus* blíže neurčenou osobu nebo bytost, která někoho připomíná (v Bibli drážďanské přeloženo jako *potvora člověčího podobenství*).

novověk) zaujímal k zobrazování sekulárních výjevů, zvl. portrétů odmítavý postoj (často se v kontextu objevuje ďábel jako hybatel děje) a protože obraz jako takový představoval cosi nepůvodního, nepravého, pouhou kopii, nikoli samu skutečnost: *neučiníš sobě modly ani všeliké podobizny* BiblO1 Ex 20,4; *pozdvihnouti myslí lidské...v nebe od zemských domův, obrazův, podobizn* AktaBratr 2,196a; *čarodějníky a podobizny model...zatratil jest Joziáš* BiblLit 4 Rg 23,34; *podobizny modelné* BiblLit Zch 10,2; *lidé ... žádnými, jakžkoli drahými podobiznami se mu nemají rúhati* BiblNámNZ ad A 17; *zavrže člověk modly stříbra svého a podobizny zlata svého* BiblVácl Is 2,20; *posměšně o velebné svátosti mluví ...: „Co jste ještě neopustili té rytiny a té podobizny?“* Šturmsrov 390; *podobizny mluvily věc neužitečnou* BiblVácl Zch 10,2; *pod ledajakous podobiznou pravdy* EusebHist a2a; *podobiznu pobožnosti na sobě ukazoval [Maxentius]* EusebHist 250; *víra ... bez skutků ... stín a podobizna toliko víry* KomPrax 87; *praví ctitelé klaněti se budou ne obrazuom a podobiznám, ale Otcí* LukModl E8a. Pragmatickou charakteristiku substantiva *podobizna* ovlivnily i lexikální kolokace, které obsahovaly aktanty nesoucí záporné hodnocení: *pod falešnou podobiznou pravdy* KronTur 2,26; *po bláznovsku a kejklířsku s falší a oklamáním podobizny všech království světa ... skrz nemotorné přetváření ... okazoval [ďábel Kristovi]* NitschPost 171; *vojsko ... co nějaký sen aneb podobizna zmizelo* MünstKosm 858a; *všecky zázraky velice převyšují věci opravdové, jejichž toliko tito příkladové jsou a podobizny* EusebHist 280; *falešným viděním a pokrytskou podobiznou pobožnosti hřešice* EusebHist 367; *aby na sobě podobiznu pravdy ukazovaly [kacířské lži]* CassHist 551; *ne pravé tělo, než nějakou obludu neb podobiznu těla* CassHist 600; *ukazovati podobizny svého někdejšího nešlechtného života* ManniŽalářE 17. Podobnou potenciální negativní konotaci obsahovalo i fundující substantivum *bába/baba*, od něhož bylo odvozeno první české jednoznačné depreciativum s tímto sufixem. Textové souvislosti substantiva *podobizna*, centrální lexikální jednotky daného slovtvorného subsystému, tak upevnily v dříve spíše strukturně nevyhraněném sufixu

novou, jedinou funkci – tím se však substantivum *podobizna*, které tuto změnu umožnilo, samo paradoxně ocitlo na periférii tohoto subsystému.¹⁷¹

8.1.6.2 Středověké písemné záznamy byly po formální stránce v mnoha směrech nedokonalé. Jednou ze slabin takových textů bylo nedostatečně zřetelné horizontální členění textu, např. odlišení pásma vypravěče a pásma postavy. Při neexistenci interpunkčních znamének včetně dvojtečky či uvozovek nebylo vždy snadné identifikovat hranice přímé řeči, zejména její začátek. Už ve starověku se proto pro její signalizaci užívalo zdvojené verbum dicendi. Ve staré češtině měla tuto funkci slovesa *řeci*, *dieti*, obvykle ve tvaru participia (*o němž jest pověděno skrzě proroka Isaiáše, říkáce...* EvZimn 1a Mt 3,3 *dictus est per ... prophetam dicentem; povieť knězi a die...* BiblPraž Lv 14,35 *nuntians ... et dicet; Gabriel zvěstoval a řka: Zdrávas, plná milosti Třeboň A 4, 407a*). Ve významové struktuře těchto sloves proto nacházíme i (sub)význam s minimem nociónálních sémů (žádné slovníky tento význam v plné intenzitě nezachycují). S nástupem knihtisku a zpravidelněním interpunkčních znamének i jejich vyšší frekvencí tento význam ustupuje a sám tvar *řka* se v dané pozici druhého verba dicendi stává pouze znakem vyššího stylu, nikoli nutným signálem přímé řeči.¹⁷²

8.2 B. Faktory založené na vývoji psychického usouvztažňování dané lexikální jednotky uvnitř lexikálního systému (psychické faktory)

Psychické faktory ovlivňují lexikální systém budováním lexikálních opozic v případech, kdy mezi lexikálními jednotkami neexistuje vztah opřený o formální strukturu (kmenoslovný systém – viz Němec, 1968a, s. 109) a kdy dochází k přímé korelaci vztahů významových s kmenoslovnými. V takových případech je podle Němce „vztah protikladu ... těsnější než vztah příslušnosti k téže kategorii“ (Němec, 1968a, s. 85). V oblasti ustupujících lexikálních jednotek se tyto korelace projevují ztrátou asociativních spojů (8.2.1), ztrátou nebo naopak

¹⁷¹ Podrobně viz Nejedlý, 2014a.

¹⁷² Viz též Němec – Homolková – Nedvědová – Nejedlý – Povejšil, 1993.

nabytím expresivity (8.2.2) a ústupem konkrétních významů ve prospěch významů abstraktních a naopak (8.2.3).

8.2.1 Pokles asociací mezi lexikálními jednotkami, tj. ztráta lexikálněsémantické souvislosti vede k ústupu celé lexikální jednotky nebo některého významu vzniklého např. metaforizací nebo metonymizací, jestliže tato souvislost zaniká v důsledku ústupu jednotky souvztažné. Substantivum *bělizna* ‚bílá kožišina, zvl. veverčí‘ mizí z novočeské aktivní slovní zásoby. Přesněji řečeno, setrvává v ní jako historismus (*mantlík běliznami podšitý (bílými kožešinami)* Zikmund Winter, *Historické arabesky*. Třebíč: J. F. Kubeš, 1888, s. 13) a vedle toho tato funkčně „uvolněná“ lexikální jednotka nabývá nových významů, zejména pod vlivem sousedních slovanských jazyků, především ‚prádlo‘ (*mýdla k praní bělizny* Jan Svatopluk Presl, *Všeobecný rostlinopis*. Praha: České museum, 1846, s. 1244) nebo ‚bělmo‘ (*blýsknuv po něm ... běliznou svých ... očí* Karel Matěj Čapek – Chod, *Turbina*. Praha: František Borový, 1916, s. 17). Lexikální jednotka jednak ztrácí morfemickou souvztažnost uvnitř systému kmenoslovného (sufix *-izna* není signifikantní pro pojmenování surovin získaných z ulovené zvěře¹⁷³ a kořen *běl-* není obsažen v pojmenování příslušného živočicha),¹⁷⁴ jednak ztrácí souvztažnost uvnitř systému lexikálněsémantického, a to jak „horizontální“ (Němec, 1968a, s. 109), protože nemá oporu v dalších významech téže lexikální jednotky (srov. proti tomu např. *hranostaj* ‚lasice; hermelín; bílá rasa králíka‘), tak „vertikální“, protože nemá oporu v zřetelné motivaci pojmenováním lesního zvířete (srov. proti tomu *vyza* – *vyzina*, *kůň* – *konina*).

8.2.1.1 Také samo asociativní korelování výhradně uvnitř jazykového systému v užším smyslu může vést k periferizaci. Známý je Hujerův příklad (Hujer, 1961, s. 82–83) vokálního vyrovnání *vysoký* × *hluboký* → *hlyboký*, které se omezuje teritoriálně, jako

¹⁷³ Centrální pozici zaujímá sufix *-ina* (viz dále).

¹⁷⁴ Tuto souvztažnost zachovaly např. polština nebo ruština v substantivu *belka* ‚veverka‘.

dialektismus. Podobně kmenoslovnou asociací vytvořené substantivum *mateřizna* (viz výše sub 8.1.3.2) zůstalo omezeno na oblast slezsko-slovensko-českého pomezí.

8.2.2 Posuny v oblasti lexikální expresivity ovlivňuje psychické zpracování označované skutečnosti: známým příkladem je nemožnost tvořit nadávku z pojmenování něčeho, čemu je připisována značná hodnota (absence zvířecích nadávek *kráva*, *vůl* apod. ve středověku); teprve hodnotový posun v novověku nabízí možnost takového sémantického vývoje. Do periferní lexikální oblasti expresiv se posouvají také pojmenování jiných životně závažných jevů: ve staré i střední češtině byl význam substantiva *mor* tak intenzivně spojen s realitou (*nedal nám ssěsti z bárky pravíce, že jedem z moru* CestHas 156a),¹⁷⁵ že bylo vyloučeno užít jej krom základního významu nociónálního jinak než jako metaforu ‚pohroma; záhuba‘ (*trojí jest mor: jeden přichází od nakaženého povětrí, druhý od nepřátel a třetí od domácího nebezpečenstvie* ArchČ 8,243, 1523; *Ta láska lidská jest největší nevděčnost, jest mor Boha, jest tyran toho samého jeho jednorozeného syna* NáchPost 2,263, 1740); nikdy jej není užito v karnevalově rouhačském hyperbolickém přeneseném významu expresivním (srov. *pokrok je dobrej na to, aby lidi byli lidi, ale na chleba a máslo a pivo je pokrok učiněnej mor*, Bohumil Hrabal, *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*. Praha: Československý spisovatel, 1964, s. 23).¹⁷⁶

8.2.2.1 K ústupu na periferii, zvl. k nabytí expresivního příznaku mají sklon vedle lexikálních jednotek motivovaných něčím neplnohodnotným také pojmenování slovotvorně neprůhledná, taková, která vývojem ztratila vědomí slovotvorné nebo etymologické souvislosti, a to i v těch případech, kdy si asociativně vybudovaly sekundární souvislost jinou.¹⁷⁷ Ve staré češtině bylo

¹⁷⁵ Nikoli náhodou jediný stč. doklad, který vyjadřuje lidskou schopnost či odvahu postavit se morové nákaze, je spojen s Alexandrem Makedonským (*tehda Alexander poče sám po vrchu té hory choditi, aby mohl příčinu takého moru poznati* AlexPovA 274b).

¹⁷⁶ Poněkud jiný případ nabytí expresivity popsal Jan Horálek (1981) u sémantického vývoje substantiva *šelma* ‚mor‘: východiskem bylo v neteologickém kontextu užití pojmenování apokalyptické obludy, která byla vyobrazována se zvířecími atributy (srov. analogické nadávky *potvora*, *zvíře*, *mrcha* apod.).

¹⁷⁷ Tento fakt sám však vždy nutně nemusí vést k periferizaci lexikální jednotky – srov. hláskoslovným vývojem zastřené slovotvorné souvislosti substantiv *přival* (< *přieval* < *převaliti se → *přivaliti se*) nebo *zástěna* (< *zastieniti* → *býti za stěnou* – viz Šimek, 2011, zvl. s. 49).

kmenoslovně izolováno substantivum *zpratek* ‚nedonošený plod‘ (*fetus zpratek* KlarGlosA 489; [Kristus se mi ukázal] *tamquam abortivo* [nedochódčeti, zpratkovi, potracenému gl.) Káz UK I F 31,85a 1 C 15,8: *potracenci* BiblPad). Jeho etymologická souvislost s *páratí* (a věcná s vyřezáváním plodu z matčina těla) byla hláskoslovně zcela zastřena,¹⁷⁸ podobně jako u pozdějšího *záprtek* ‚zkažené vejce‘ (z *záprtka kuřete mít nemůžete* LomnNaučDět 47).¹⁷⁹ Na sklonku 15. století nabylo metonymií významu ‚(jemná) kůže z nedonošeného zvířecího plodu‘ (*zpratkové kuože* SlovKlem 41a; *kožich mochejrovej spratky podšítej* TeigeMíst 1,421, 1572),¹⁸⁰ ale v 17. století získalo také pejorativní význam ‚bezenné zboží, bezcenný předmět‘ (*za šesták placený spratek beze všechný ceny* VeršŘem 128). Z něho se celkem pochopitelně vyvinuly dnešní nč. pejorativní významy ‚nedochůdče; malé dítě; zakrslík; nevychovanec, nevyčvátanec; mizera, neřád‘ (*když jim dají na porub takového nedomrlého spratka* Karel Čapek, *První parta*. Praha: František Borový, 1937, s. 12; *ač jsem byl spratkem, který neobnosil ještě mnoho kalhot* Anatol France,¹⁸¹ *Zločin Sylvestra Bonnarda*. Praha: František Borový, 1926, s. 29; *tak vám u mne byl takový spratek židovský, kupuje od nás zajecí kůžičky* Jindřich Šimon Baar, *V různých barvách*. Praha: Dědictví Sv. Jana Nepomuckého, 1918, s. 41; *copak nevíš, spratku, jak máš mluvit s bludným rytířem?* Jaromír John, *Příběhy Dona Quijota*. Praha: Orbis, 1940, s. 67; *ten pacholek! ... flákač! ... Spratek jeden zatracenej!* Géza Včelička, *Kavárna na hlavní třídě*. Praha: Mladá fronta, 1952, s. 111).

8.2.3 K psychickým faktorům patří podle Němce konečně sám vývoj myšlení. Ten se samozřejmě uplatňuje i v rámci faktorů mimojazykových, protože způsob myšlení ovlivňuje vnímání světa. Vně tohoto procesu však zůstává samo kognitivní uchopení reality za pomoci jazyka (dnes obvykle označované jako jazykový obraz světa). Igor Němec, 1968a, s. 113,

¹⁷⁸ Viz Němec, 1971, s. 68.

¹⁷⁹ Stará čeština má pouze doklady slovesné (*zaprtily sú sě jiezvy mé* ŽaltPod 37,6 (*con*)*putruerunt/tabuerunt; aby sě vajcě nezaprtila* LékVodň 162b), nicméně substantivum je doloženo již od 13. století v církevní slovanštině (Machek, 1971, s. v.).

¹⁸⁰ Vlastnosti kůže nedonošených plodů vedly k tomu, že výjimečně se jako *spratek* označovalo některé drobné lesní zvíře s jemnou kůží (patrně lasice hranostaj – ?): *v němž [lese] veliké množství jest kun, soboluov, vyder, rysův, bělizen, bobrův, spratkův* MüntKosm 500.

¹⁸¹ Překlad Fráni Šrámka.

cituje v této souvislosti Jaroslava Bauera, který konstatuje postupný ústup citoslovcí a emočních výrazů ve prospěch výrazů intelektualizovaných (Bauer připomíná citoslovečný původ řady spojovacích výrazů). Němec dodává, že obecně ve slovní zásobě nabývají vrchu výrazy s dominantní významovou složkou nociónální doprovázené rozvojem terminologie. Tyto tendence lze zobecnit jako pohyb na ose konkrétní – abstraktní (srov. stč. **vytýkati komu oči čím* [nástrojem] ‚vypichovat‘ – *vytýkati komu oči čím* [skutkem] ‚předhazovat, dávat za vinu někomu něco‘ a nč. *vytýkat komu co* – Němec, 1968a, s. 132). Jak je z výroků obou autorů zřejmé, převažuje pohyb od konkrétní k abstraktní – obvykle v rámci polysémie. I tento proces vede k ústupu či zániku lexikální jednotky, především tedy základní lexikální jednotky, tzv. lexie: pokud je pojmenování slovtvorně příliš svázáno s frekventovaným denotátem, může být tento konkrétní význam ve vztahu k onomu abstraktnímu pocíťován jako příliš zavádějící (srov. *hlava* ‚vražda‘ – viz výše sub 1.1.3).

8.2.3.1 Existuje však i proces opačný, byť mnohem vzácnější: lexikální jednotka s významem abstraktním postupně nabývá význam konkrétní; i v tomto případě může být posun součástí její periferizace, např. velmi frekventované stč. substantivum *smrad* ‚zápach‘ nabylo druhotně konkrétních významů ‚nečistota, hnis‘ nebo ‚lejno‘ (*svlažím zemi smradem krve tvé* BiblDrážd’ Ez 32,6 foetore; *sordes nečistota, hnis, smrad* SlovOstřS 113; *smrad člověčí, když jej slunce zsuší, těm se hodí, ještě mají průduchy na životě* LékMuz 162b). V nové češtině pak funguje rovněž jako expresivum – hrubá nadávka (*ten Hruška, ten žebrák, ten smrad, ten mě nenechal u sebe spat* Lidové noviny, 48, 21. 6. 1940, s. 6; *táhni vocud’, ty smrade, ... náhodou je to náš nejlepší střelec* Jan Drda, *Němá barikáda*. Praha: Práce, 1946, s. 67).

8.3 C. Faktory založené na vývoji mimojazykové skutečnosti ve vztahu k stavu lexikálního systému (mimojazykové faktory)

Vliv mimojazykových faktorů na slovní zásobu (v domácí diachronní sémantice viz Macek, 1990; SaD, 1980; Němec, 1968a a další, Horálek, 1981 a 2005 apod.)¹⁸² je zvláště výrazný u lexikálních jednotek z pohledu vývojového a z jistého časového odstupu; koneckonců do značné míry na něm spočívá i významová složka etymologického bádání. Právě ta může hrát významnou roli při posuzování ústupu lexikální jednotky. V případě staré češtiny musíme brát v potaz nejen poznatky o společenství a hmotné (8.3.1) i duchovní (8.3.2) kultuře jak středověkých Čechů, tak starých Slovanů, v některých případech pak dokonce musíme zohlednit poměry indoevropské (např. příbuzenské názvy a jejich vazbu na pokrevní vztah).

8.3.1 Nejsilněji se na ústupu lexikálních jednotek (a samozřejmě na lexikálním systému obecně) projevuje hmotná kultura (pojatá ovšem velmi široce). V periferizaci lexikálních jednotek se může zrcadlit změna řemeslné techniky, pokles oblíbenosti některého materiálu, popř. některé suroviny nebo zastarání některého nástroje, zánik některé profese, řídký výskyt některé plodiny, vymření některého živočicha atd.

8.3.1.1 Výraznou změnou ve středověkých Čechách byl nástup zděných a kamenných staveb a ústup dřeva jako stavebního materiálu. Kámen nebo cihla přestaly být postupně příznakovým materiálem a pojmenování staveb z nich vybudovaných přestala mít tento materiál jako motivans dominantního sémantického komponentu. Např. u substantiva *kostel* to vedlo k postupnému zániku významu ‚pevná církevní budova (vhodná jako bezpečné útočiště)‘,¹⁸³ který vycházel z reality chrámů majících parametry dobových pevností, a rozšíření významu na kteroukoli církevní stavbu určenou pro veřejnou bohoslužbu (oproti *kapli*). Zároveň tento významový posun vyvolal změnu v celém subsystému názvů církevních staveb, zejména ústup substantiva *cierkev* ve významu ‚kostel‘ (a rovněž symetricky ústup substantiva *kostel* ve významu ‚církevní společenství‘ – srov. verzi *Creda* u Tomáše ze Štítného... *věři v ... jeden svatý obecný a apostolský kostel* ŠtítKlem 10b); svědectví o tomto procesu i o jeho výsledku podává Jan Hus: *zavedl jest [překladaťel] hlúpé tiem slovem*

¹⁸² Velmi nezdařený pokus, popírající samu podstatu diachronní sémantiky, představuje v tomto směru David a kol., 2014.

¹⁸³ Srov. lat. *castellum*.

„kostel“ neb „cierkev“: že mnějí, by chot pána Jezukrista byl kostel kamenem a cierkev dřevem ustavený HusVýklB 18b.¹⁸⁴

8.3.1.2 Zděnost (z nepálené, později pálené hlíny) se vůbec jako diferenční sém uplatňovala ve všech ie. jazycích, vždy v okamžiku, kdy se tato stavební technika začala prosazovat; sám význam psl. kořene *zbd-* ‚stavět z hlíny‘ se vyvinul z původního obecného významu ie. kořene **dheigh-* ‚dělat, tvořit‘. V okamžiku, kdy příslušná kultura přijala zděné stavby jako normu, diferenčnost ztratila na síle – k tomu viz též výše pasáž o stč. substantivu *ozd* (7.5.1).

8.3.1.3 K nejvýraznějším oborům, jejichž vývoj nacházel odraz ve slovní zásobě, patří vojenství. Vedle známé skutečnosti, že se zánikem zastaralé zbraně či bojové techniky zaniká její pojmenování zapojené do subsystému nepříznakových nociónálních lexikálních jednotek, a to především pojmenování periferní (*kruž, pažlěr, trékružieř* aj.),¹⁸⁵ dochází také k proměně významů. Předpísemné *druh* (< *drugъ*) označovalo spolubojovníka kryjícího mluvčímu záda při boji zblízka (a získávajícího od něho tutéž výhodu).¹⁸⁶ Později, jak dokládají etymologické slovníky, pojmenovávalo člena nejužšího velmožova oddílu; že jde – minimálně v baltoslovanském areálu – o singulárního, nikoli kolektivního přívržence, ukazují významy lit. *draūgas* ‚přítel, pomocník, manžel‘ a lot. *draugs* ‚přítel‘.¹⁸⁷ V době, kdy technika individuální párové podpory v boji ztratila na významu, kdy se boj stal záležitostí velkých uskupení,¹⁸⁸ se význam posunul z označení spolehlivého partnera na méně určité označení jakéhokoli (třeba i momentálního) partnera v jakékoli činnosti nebo situaci (*ujem každý svého druha za hlavu i protekl svůj meč skrzě jeho bok* BiblOl 2 Rg 2,16 *comparis*) a *druh* ‚přítel, společník‘ se postupně ocitl na periférii lexikálního systému.¹⁸⁹ Do centra se posunul význam ‚jeden ze dvou‘ užitý v recipročních spojeních *druh druha, druh druhu* apod., stojících na hranici frazému s významem ‚navzájem‘. Taková užití stála u zrodu číslovky *druhý* – viz

¹⁸⁴ Podrobně viz Němec, 1992.

¹⁸⁵ Pojmenování centrální má větší pravděpodobnost svého udržení v systému, byť v pozměněném významu (srov. stč. *brně, brněnie*¹ a nč. *obrnit se trpělivostí* apod.).

¹⁸⁶ Výklad I. Němce.

¹⁸⁷ Srov. též *si aliquis nobilis vir et non druho super se habuit narok, puer pro ipso subeat iudicium* CDM 2,326 (1237).

¹⁸⁸ Tuto etapu reflektuje sloveso *zprosobiti* ‚nastavět (bojovníky) za sebe, tj. do šiku‘ (Němec, 1963).

¹⁸⁹ Symbolické zobrazení starého pojetí párové bojovnícké pospolitosti spatřuje Franco Cardini, autor kapitoly *Válečník a rytíř*, ve vyobrazení dvou jezdců na jednom koni na templářské pečeti (Le Goff, 1999, s. 75).

příklad paralelního užití obou lexikálních jednotek: *dávaje naučenie, aby druh před druhem nepředčil, ani jeden druhým pýchal* MatHom 245. Pravděpodobná malá významová neurčitost vedla také k tomu, že označení společníka se většinou transformovalo na adjektivně „zpřesněné“ ustálené spojení *dobrý druh: ten dobrý druh těm věcem* [tj. souloži] *tak dost činiti nebyl zvykl* HynRozpr 118b. (V nové češtině se opět *druh* vlivem společenských změn, změnou kolektivního vědomí vrátil do centra slovní zásoby, protože koresponduje s představou dobrovolné a nesobecké kooperace jako nejdokonalejšího způsobu lidského soužití.)

Zvláštním vývojem prošlo stč. periferní pojmenování *puška*, které se původně omezovalo na kontext lékarnický („nádobka“)¹⁹⁰ a lékařský („prohlubenina na těle“). Se vznikem těžkých palných zbraní se v neklidném husitském období, plném obléhacích prací, stalo substantivum *puška* ‚dělo‘ jedním z klíčových zbraňových pojmenování: *vstúpiv ... na pušku Jaromiřku, jenž tu před rathúzem stáše* LetKřižA 73 (1422).¹⁹¹ (První doklady, byť s ještě neujasněným významem, však jsou starší: *praky, střěly ohnivé, pušky ..., jimiž měst .. dobývají* ComestC 262a *scorpios ad mittendas sagittas*;¹⁹² *na té šíji nejedna připravena puška* TristB 177a.) Význam však poměrně brzy ustoupil (srov. *maje jmenovati děla, řekl by po staročesku pušky* BlahGram 175) a vrátil se – tentokrát již jako jednoznačně centrální pojmenování – teprve na počátku obrození, samozřejmě s poněkud jiným denotátem (*mladý myslivecký šuhaj pobíhá v čerstvosti se svou puškou les a háj* Josef Heřman Agapit Gallaš, *Múza moravská*. Brno: Josef Jiří Trassler, 1813, s. 259 – cit. dle JgSlov, s. v.). Stejný ústup a ve stejné době postihl vojenský význam substantiva *píščěl* ‚píšťala, lehčí puška‘, jehož výskyt se podle dostupného materiálu omezil na pouhých sto let (poprvé zaznamenáno *6 píšťal prostředních železných*

¹⁹⁰ Ojedinele využito k erotickému dvojsmyslu: *kteráž panna pomaže své pušky* MastDrk 295 (o funkci „masti“ v této fraše viz Novotný, 2013, s. 227).

¹⁹¹ Motivace tohoto významu není podnes plně objasněna (souvislost nebo vnější podobnost s prachovnicí?) – nejpravděpodobnější je, že významový posun ‚schrána‘ → ‚střelná zbraň‘ nastal už v předávajícím jazyce (pramenem bylo pravděpodobněji střlat. *busca*, spíše než střhn./rnhn. *buechse*) a do češtiny tak byla lexikální jednotka přejata dvakrát (k tomuto způsobu diskontinuitního obohacování slovní zásoby viz Nejedlý, 2010a).

¹⁹² V Comestorovi však je ještě frekventovanější původní význam ‚nádobka‘ (za lat. *pyxis* apod.).

a k tomu dvě píšťaly železné veliké s háky DluhRožmb 224, 1457 a naposledy píšťaly dlouhé, jimiž střílejí holuby a ptáky, že druhdy do oken střílejí LetPal 369 (událost k roku 1514).¹⁹³

Bojová technika a její vývoj stály také u ústupu slovesa *podvrci* ‚(energicky?) podsunout pod paži‘, které se objevilo ve spojení *podvrci kopie* (*rytieřsky své kopie podvrh* [sv. Jiří], *na ješčera hnal* PasMuzA 226). Změněný způsob boje usnadnil obohacení tohoto slovesa významem ‚uvrhnout do záhuby‘ (srov. Ps 72,18: *deiecisti podvrhl si* [hříšníky] MamUKA 20b) a také ‚podloudně dát, podvodně zaměnit, podstrčit‘, v tomto případě s odlišnou motivací – s představou protikladu ke zjevnému, všemi viděnému předávání něčeho (při využití prostorové opozice *na* ‚nahore, nahoru‘ s pozitivní konotací ‚viditelně, zjevně‘¹⁹⁴ × *pod* ‚dole, dolů‘ s negativní konotací ‚skrytě, tajně‘).

8.3.1.4 Využívání přírody a její postupné podmaňování je patrné např. na včelařství. Od prvotní praxe lidského parazitování na činnosti lesních včel hnízdících v dutinách kmenů se přešlo k cílevědomému chovu ve vydlabaných špalcích. Změna techniky se projevila na ústupu (převážně východoslovanského) substantiva *brt* (*7 brtí in silvis, de quibus magister apum habet mediam partem* UrbRožmb 56 (1379); od 2. poloviny 15. století se tato lexikální jednotka s výjimkou Harantova cestopisu a Rosova slovníku objevuje převážně ve východní části českého jazykového území (*kdož by koli medařem býti chtěl a brtě sobě v horách a gruntech mých dělati chtěl* BrandlGlos 12;¹⁹⁵ *žádný v svých lesích ani v hatech nemá žádných brtí dělati* ArchČ 22,254, 1570–1578) a v pozici centrálního pojmenování ji nahrazuje *úl, úlí* (*kto úly* [nebo *úlí* ?] *se včelami ztratí* BřezSnářM 169b; *pomažiž* [směsí meduňky a kozího mléka] *úlé a ostanút' včely* LékFrantA 130b; *alveolare ... vas, in quo apes ... manent ... houlí vel brt* VýklKruml 37b ad Jos 4,20).

Pozn. in margine: Sama nemotivovanost nebo motivační neprůhlednost (*brt* – srov. ie. **bher-* ‚hloubit‘) nevede vždy automaticky k volbě pojmenování motivovaného. Staré indoevropské, v češtině zcela nemotivované (srov. řecké *aulos*, lat. *avlus* > *alvus*, *alveus*), zato monosémmní, jednoznačné *úl* (spíše západoslovanské a jihoslovanské) se v tomto případě prosadilo proti polysémmním lexikálním

¹⁹³ V českých archivech existují podle ústních sdělení historiků vojenství ještě starší doklady substantiva *píščěl* z období husitských válek, ale StčS je bohužel nezachytil.

¹⁹⁴ Srov. také *navrci* 3.

¹⁹⁵ Citována Pamětní kniha Valašského Meziříčí, s. 33.

jednotkám slovanského původu *peň* (*Rúbík má čtyři pně včel u sebe* ArchČ 28,72, 1458; *Anidče* (!) *dostalo se...včel puol šesta pňu* ListářPlz 2,195, 1477) a později *klát* (*jest nalezen [pacholek] v lese tovačovském ... v Britii, že sobě na klátě jedl med nepřepouštěný* NaučOl 76, 1610).¹⁹⁶

8.3.1.5 V případě přírodních jevů hraje velkou roli dobové pojmové zpracování. Známost skutečností je odlišná pojmová diferenciacie, zejména u rostlin – srov. *netřěsk* ,netřesk; rozchodník; divizna; ...‘ (viz StčS, s. v.), ale nejen u nich: *hmyz* ,živočich pohybující se plazením‘ (ESSČ, s. v.), *plch* ,hlodavec s olysalými boltci‘ (viz StčS, s. v.), *velblúd* (viz Němec 1980, s. 38) aj. Není-li dostatek podkladů pro zpracování takového pojmu, může lexikální jednotka ustoupit na periferii. Stč. substantivum *buvol* označovalo mohutné rohaté zvíře (ESSČ, s. v.), zvl. s hustou srstí (*srst má jakožto byvol* CestMil 105a), ale patrně bez další podrobnější představy (srov. *množstvie slonov a buvolov pripravnych a zučených k boji* BurleyMudrC 201b; *erb ... buvolová hlava, kterýž* (!) *v nose kruh má* ArchČ 6,518, 1486). Často se objevuje v biblických překladech, ale už BiblKral upřednostňuje (byť ne veskrze) substantivum *vůl* a naopak *buvol* v době střední ustupuje na periferii (jeden z mála pokusů o jeho systémové začlenění nacházíme u Komenského: *bůvol a zubr divocí volové jsou* KomDveřeE 379). Teprve v nové češtině, Jungmannem počínaje, pak zaujímá místo v subsystému zoologických termínů.

8.3.1.6 Dobový stav přírody ovlivňuje i lexikální obsazení frazeologismů. Novočeské přísloví *Lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše* zaznamenáváme poprvé u Jana Blahoslava. V jeho verzi však zaujímá *holub* pozici členu dostupnějšího a méně hodnotného, na pozici cennějšího úlovku se objevuje druh pernaté zvěře, dnes prakticky nedostupný: *Lepší holub v ruce než jeřábek na střeše* (BlahPřísl 289a).¹⁹⁷ Jakkoli nemáme k dispozici texty vypovídající uceleně o chovu holubů, můžeme konstatovat, že holub představoval v raném novověku běžnou a nijak zvlášť ceněnou součást hospodářství – jeho nevysoké hodnocení můžeme vyvodit z řady dobových frazémů, z nichž lze vyvodit jeho početnost, malou bystrost a nízkou hodnotu: *když o někom chtějí říci, že klamá, říkají, že střílí mezi holuby* XenKýr 57; *ted'*,

¹⁹⁶ Stranou jsme nechali hapaxní *oklát* (PrávOpav 2,29, 1433).

¹⁹⁷ Srov. střlat. předlohu, z jejíž první části (*passer* versus *holub*) je zřejmo, že středněčeská verze není mechanickým překladem: *In manibus passer melius quam sub dubio grus*.

holube, zrno KomPříslK 49; *jak necky na holuba* BerlPost 197 (srov. nč. *s bubnem na zajíce*); *za to cele máte* [lidé hejtmána Ladislava Berky z Dubé], *že Moravani holubi sou a vám pod necky hned půjdou* KNM I G 21,223b;¹⁹⁸ *co holub vždy zobe* [Vladislav II.], *necht' jemu sypí, co chtějí* ArchČ 11,165 (1514); *točí se co holub na bance* BlahPříslS 27; *co by v holuby střelil* BlahPříslS 37 (srov. nč. *jako když střelí do vrabců*).

8.3.1.7 Ve společnosti, která měla ve svém jídelníčku poměrně málo pečiva (přiměřeně množství obilí, které byla schopna vypěstovat a sklídit), se pojmenování jeho jednotlivých druhů nutně ocitla spíše na periferii než v centru lexikálního systému. Často se uplatňovala metaforická pojmenování, např. *húska* ‚pečivo navenek připomínající upečenou husu‘.¹⁹⁹ Takové pojmenování bylo „otevřené“ dalším pojmenovacím procesům (tím spíše, že po provedené ditongizaci *ú > ou* se vytrácí slovtvorná souvislost s motivujícím *husa*),²⁰⁰ takže v češtině doby střední *houska* označuje jak pletením vytvořené sladké pečivo (dnešní vánočku: *k Vánocům povinen jest purgkmistr jemu [faráři] housku za 20 grošů přidati* ApologStav li2a), tak hroudu nějaké suroviny (*sto housek surového železa se vynacházelo* [v hutním skladu] KolKor 23; *houska, dlouhá hromádka* [sladu] RohnSlov 4,235; *pět housek másla, jak se po 1 krejcaru prodává* WinterKuch 57, *co se dotejče másla putrovýho, zes ho nasolila jeden štandlík ... a více ho ještě nasolenýho čtyry housky máš* KatŽerKor 1,279) nebo způsob balení novorozence (*váže nás [porodní] bába za ruce i za nohy do housky* NitschPost 1,115). Pojmenování se tak zapojilo do různých sémantických okruhů, ale v žádném nepatřilo k jeho centru. Teprve s novověkem, se změněnými stravovacími návyky, s pestřejším a bohatším jídelníčkem se *houska* ‚menší zaplétané slané pečivo z bílé mouky‘ stává centrálním pojmenováním ve významovém okruhu pokrmů.

8.3.1.8 Homonyma vzniklá jazykovým vývojem (hláskovým apod.) mohou přispět k sblížení pojmového zpracování dvou původně disparátních pojmů a umožnit tak ústup jednoho z obou pojmenování na periferii (viz též výše sub 8.1.5.1) – ne vždy však je tento proces jednoznačný

¹⁹⁸ Sborník Adama Tesáka Brodského – cituje Opočenský, 1907, s. 428.

¹⁹⁹ Deminutivní podoba nesignalizuje velikost, ale sekundárnost významu (rys charakteristický např. pro parasystémy – srov. frekvenci příjmení *Háj* a *Hájek*, *Chalupa* a *Chaloupka* apod.).

²⁰⁰ *Houska* (ojed. *húska* TeigeMíst 1,30, 1614) ani jednou nevyjadřuje deminutivum k substantivu *husa*; k němu se tvoří *husička* (*kachny* a *husičky* NáchPost 1,551).

a nepochybný. V novější literatuře (viz např. Vajdlová, 2001; stejně ESSČ, s. vv.) se předpokládá homonymní vztah substantiv *koláč*¹ ‚okrouhlé pečivo‘ (*plecce vařené skopcové a koláč chleba bez kvasu* BiblOl Nu 6,19 *tortam*; *poděli [David] všechny ... koláčem jedniem chleba* BiblOl 1 Pa 16,3 *tortam panis*; *obilí odbyti, koláčem, ovocem* PísHusit 126; *koláče aneb pletenice chuti chleba olejového* BřezSvět 24a) a *koláč*² ‚obětní dar‘ (*nese [Durynk] hlavu knězi do Prahy, mně, by mu nesl koláč drahý* DalL 21,26; srov. lat. *collatio*), který měl skončit významovým sblížením obou lexikálních jednotek. Pravděpodobnější však je polysémní vývoj jediného lexému domácího původu, protože *koláč* ‚okrouhlé pečivo‘ je doložen od počátků písemných záznamů české slovní zásoby, často se vyskytuje ve spojení s chlebem (obvykle jako ekvivalenty latinských slov *torta* a *panis*) a význam ‚dar‘ se nejpravděpodobněji vyvinul z biblického citátu *budeť ofěrovati peniez stříbrný a koláč chleba* BiblOl 1 Rg 2,36 *tortam panis*. Naopak přirozeně očekávané femininní zakončení *-aci* typické pro substantiva zakončená v latině na *-atio* není vůbec doloženo na rozdíl od paronymního výlučně dějového *kolací* ‚hostina‘ (*v kolací seděl [Hus] s jinými mistry* AktaKost 36b; *ež ji [Alžbětu] dachu na kolací v ženinu lankrabí mladému* ŠtítAlžb 460a).²⁰¹

8.3.2 V oblasti duchovní kultury se ve slovní zásobě zrcadlí dobové hodnotové stupnice, způsoby myšlení a uvažování, základní světonázorové představy, v našem případě zejména křesťanské ve vztahu k předkřesťanským, mentální a vzdělanostní úroveň uživatelů jazyka a sociální poměry a vztahy včetně těch ekonomických.

8.3.2.1 Středověký hodnotový systém, zvláště v raném středověku, byl v některých rysech velmi přímočarý a prakticistní – výrazně se opíral o hledisko životní využitelnosti a nekladl takový důraz na ideové předpoklady. V jazyce se projevil např. v svébytné metaforice. *Stblo*, minimálně využitelná část rostliny, se stalo symbolem nicotnosti a bezcennosti (viz výše sub 7.5.3). Stejnou nicotnou hodnotu měla i obilná stébla – *sláma*. Slaměný vích označoval

²⁰¹ Ve staré češtině existuje jedině substantivum latinského původu zakončené na *-áč*, totiž expresivní *purgáč* (za lat. *purgatorium*).

nepřístupnost místa (ovocného stromu, cesty atd. – viz Machek, 1971, s. v. *vích*) a z toho se vyvinula představa, že svazkem bezcenné slámy se označuje něco nejen nepřístupného, ale též nepřístojného. Tak si lze vysvětlit *vích* jako označení výčepu (srov. slk. *viecha*). Jazykové vyjádření této neplnohodnotnosti nacházíme ve spojení *slaměný klášter* ‚nevěstinec‘ (srov. výhrůžku *páni, panoše budú moji posli, / panny i panie do slaměných klášterů posli* TristB 4b), předmaželské sexuální zkušenosti signalizuje i potupný *slaměný věnec* (*kde by zatím věnec slaměný zasloužili* [snoubenci u oltáře] DamPost 1,484). Neplnohodnotnost slámy je také důvodem minimálního výskytu adjektiva *slaměný* ve staré češtině, protože tematika stč. textů nebyla primárně zaměřena na věci pomíjivé. Naproti tomu raněnovověké polemické spisy (vedle těch agrohospodářských) dávaly větší příležitost k jeho uplatnění (*mnohé důvody, ale všecko slaměné shledával* AktaBratr 10,139a, 1559; *bojí se ho co slaměného střelce* [tj. strašáka na poli] BlahPříslS 37; *slaměný důvod* BerlKněž – citováno podle JgSlov, s. v.; *že jsme slamění kněží a svodníci* Konsist 408; *řekl [nekatolík] komisařům, že nemá slaměné duše, aby ji tak lehko vážil* HistProt 156; *lepší slaměný život než hedbávná smrt* KomPřísl 120). Slaměnost jako metafora pro něco nepravého přetrvávala do nové češtiny – vedle jiných, spíše okazionálních metafor (viz PSJČ, s. v. *slaměný*) zejména v představě dočasného odloučení manželů, *slaměného vdovství*.

8.3.2.2 Způsob myšlení a uvažování dobového člověka je rozhodující pro psychické zpracování označované skutečnosti – nápadné je to na všestranném poměřování světa jako jednotného časoprostoru. Pro délkové, plošné i objemové jednotky je mírou lidské tělo (*palec, pied, loket, hrst, pěst, přehrštie, ...*) nebo lidská schopnost překonávat vzdálenosti a rozlohy (*ochozě, osěženie, újězd, z(v)or*), váhy jsou stanovovány a pojmenovávány podle užívaných přírodnin nebo lidských výtvorů (*kámen, hřivna, ...*).²⁰² Na konkrétech založený způsob vyjadřování abstraktních pojmů se netýká jen vnímání vzdáleností a prostoru, projevuje se

²⁰² Pojmenování rozhodující většiny váhových i jiných jednotek však jazyk přejímá od cizích obchodníků (*libra, jitro, kventlík, míle, centnéř, funt, ...*).

např. na trestech (*hlava*) nebo dávkách a povinnostech (*kury, nářez, nocleh, osep, povoz, priesečka* ‚povinnost prosekávat cestu‘, ...), na pojmenováních nemocí (*bubenník* ‚vodnatelnost‘, *hlíza* ‚mor‘, *húsěnka* ‚úbyť‘, *kokot* ‚ostruha‘, *mravenec* ‚lišej, svrab (?)‘, *nehet* ‚k rohovce přirostlá spojivka‘, *oheň* ‚opar; sněť; horečka‘, *rak, vlk*, ...) atd.²⁰³ Požadavek přesnosti a prediktability vede v první fázi k periferizaci těch lexikálních jednotek, které se vývojem stávají slovotvorně obtížně průhledné (*přěhršle, rukověť* ‚hrst; snop‘), popř. kvantitativně nesnadno postižitelné (*pied*), a v druhé fázi paradoxně k periferizaci těch, které naopak zůstávají příliš vázány svým slovotvorným významem; jazyk pak upřednostňuje ty lexikální jednotky, u nichž se význam od slovotvorného významu vzdaluje (srov. také synonymní nástupnické slovotvorné deriváty *mravenčení, rakovina*).

Měnit se může i úhel pohledu na prostor při manipulaci s objekty, který se projeví na úrovni slovotvorné motivace jako opačný směr vektorové orientace: vyjímatelná část nábytku ztrácí své názvy *vyťahovadlo* (*almara velká s 38 vyťahovadly, v které všelijaké staré počty a knihy jsou* LemingerMinc 399, 1612), *vyťahovačka* (*2 stolečky, jeden po jedné vyťahovačce a druhý po dvou* LemingerMinc 401, 1612), odvozené z výchozí představy nábytku jako celku složeného z („pohyblivých“) dílů, a nahrazuje je novočeské *zásuvka*, vnímající pojmenovávaný objekt jako samostatný díl, určený k „dotvoření“ celku.

8.3.2.3 Základní společenské hodnoty výrazně ukazují pojmy spojené se světonázorem. Stará čeština ještě zachovává relikty předkřesťanského magického myšlení. Jeho ideové základy však už nebyly uživatelům zřejmé a dotyčné lexikální jednotky se brzy staly po stránce významové a někdy i po stránce formální nemotivovanými, slovotvorně i významově neprůhlednými. Příkladem je sloveso *pochytčiti se* ‚podařit se, pošťětit se‘, které má stejně jako slovesa *podařiti se, pokobiti se, posdraviti (se)*²⁰⁴ strukturní význam ‚stát se někomu v souladu s něčím‘ (viz Němec, 1980b, Němec, 1987b). V křesťanském kontextu však bylo

²⁰³ Více viz např. SaD, 1980, s. 73–74.

²⁰⁴ Archaičnost těchto strukturních významů potvrzuje i prefix *s-*, původně vlastně kořen s významem ‚dobrý‘ (srov. *sdoba* ‚dobrá příležitost‘, *sčestie* ‚dobrá část, dobrý úděl‘, *sbožie* ‚dobrý majetek‘, *smrt* ‚dobrá smrt‘ atd.).

takové myšlení jednoznačně vykázano na společenskou periferii stejně jako jeho jazykové, lexikální reflexy. Ty, které se udržely, proto ztratily svůj magický základ a staly se prostými projevy abstraktního myšlení (*podariti se*, později *poštětiti se*), jiné, ty pevněji spojené s konkrétní magickou praktikou, zanikly (*pokobiti se* ‚dopadnout podle ptačího věštného znamení‘, *pochytčiti se* [o lovu] ‚dopadnout podle „chytky“‘, tj. provedené apotropajní praktiky‘).

8.3.2.4 Periferní jevy však také mohly pramenit v křesťanském světonázoru. Stč. monosémní sloveso *náviděti* ‚řevnit, sočit, zahlížet‘ (*nerod' náviděti* ŽaltWittb 36,7 *noli aemulari*; *milost pokorná jest* [...] *milost nenávidí* EvOl 105b (1 C 13,4) *non aemulatur*) existovalo na periferii lexikálního systému velmi krátce a poté nakrátko nabylo opačného významu ‚mít rád‘ (*jistě to jsou právě múdří, ktož návidie svých protivníkov* ŠtítVyš 51b *diligunt*). (Obdobné enantiosémní významové rozpětí má i jeho derivát *návist*: *z hněvu k dobrým návist sem jměl* AlbRájB 131b; *k svým chudým přátelóm míle bývaj jim štědrý, komu jest toho píle, věrnú návistí v jich núzi* RadaOtcM 291.) Sloveso existuje i v ostatních slovanských jazycích, ale objevuje se později než v češtině. Předpokládáme, že výchozí slovanské (staroslověnské) *nenaviděti* (převážně užito jako ekvivalent řeckého *μισειν* ‚odisse‘) vzniklo primárně pro potřebu biblických překladů. Stč. *náviděti* pak je produktem samostatného obdobného úsilí prvních překladatelských generací, které v 2. polovině 13. století budovaly bohatou slovní zásobu relativně nedávno konstituovaného „spisovného“ jazyka (tj. opravdu „jazyka spisů“ všeho druhu). Byl to pokus o systémovou korekci či (re)konstrukci, vedený v dialogu s církevní slovanštinou, pokus s malou nadějí na úspěch. Především sloveso *náviděti* nebylo funkčně nezbytné, v dobovém lexikálním systému už bylo příslušné místo dostatečně obsazeno (*nevražiti*, *nenáviděti*, *záviděti*, *sovati*,...). Ve své slovotvorné struktuře nemělo sloveso sémantické předpoklady pro své udržení (*na-* + *viděti*) a v lexikálním (sub)systému nenacházela tato struktura oporu pro daný sémantický model: prefix *na-* s kořenem

označujícím smyslové vnímání nepředstavoval nosnou kombinaci pro vyjádření nepříznivého postoje, protože obdobné stč. prefixáty byly primárně spojeny s distinktivním významovým rysem poznávání, srov. *nahlédnutí, nazřieti*. Oproti stč. verbu dicendi *nařeci* s distinktivním rysem (aktivně uskutečňovaného a z hlediska společenských norem „objektivizovaného“, právně zakotveného) sočení byla tedy pozice slovesa *náviděti* jako vyjádření subjektivního postoje slabá a na rozdíl od *nařeci* se nemohla upevnit ani pozdější terminologizací (srov. stč. právní termíny *nařeci, nárok* apod.).²⁰⁵

8.3.2.5 Od způsobu hodnocení světa, od způsobu myšlení, uvažování o světě, od magického či náboženského světonázoru odlišujeme ještě dobové mentální a vzdělanostní klima, které určuje pojmovou diferenciaci pojmenovávané reality. Sem patří známé případy odlišné pojmenovací škály pro druhy sněhu u severských národů, pro stavy mořské hladiny u národů přímořských, pro polohy pojmenovávaného objektu ve vztahu ke stanu u severoamerických Indiánů nebo pro rozdíly v pojmenováních užívaných u severokaliifornských Indiánů muži a ženami (viz Bloomfield, 1956, s. 46) apod. Zřetel k vzdělanostní úrovni k tomu přistupuje např. v otázkách terminologie (viz výše již citovaný Michálek, 1971 – pozn. 73). Ani stará čeština nezůstala těmito odlišnými diferenciacními procesy nezasažena. Stejně jako v jiných starých kulturách i u Slovanů hrálo u příbuzenských názvů roli rozlišování pokrevnosti a dědičnosti v mužské linii (*stryc* v otcovské linii vs. *ujec* v linii mateřské, *zelva* jako manželova sestra vs. *svěst* jako manželčina sestra atd.). Zánik této diferenciacce vedl i k ústupu (zániku či periferizaci) některých pojmenování (zanikly *svěst, zelva; ujec* se zachoval pouze v subsystému nářeční slovní zásoby atd.).

K jiným projevům této diferenciacce patří pojmenování barev. Proměnou prochází vnímání barevného spektra a vnímání jedinečnosti určitých odstínů – srov. stč. *plavý* ‚světlý, mající nevýraznou bledou barvu, buď do žluta (tj. plavý) nebo do šeda (tj. sivý, namodralý)‘ nebo

---

²⁰⁵ Blíže viz Nejedlý, 2014c.

rudohnědost jako výrazný barevný odstín postihovaný adjektivy *hnědý*, *brunátný*, která pak pro odlišení vedla k překladovým latinsko-českým paralelám *rufus* – *červený* (srov. *muž vsěda na kůň na červený* BiblOl Zch 1,8 *super equum rufum*).²⁰⁶ Pojetí celého spektra a jednotlivých barev se odvozovalo od barevně výrazných (a obvykle životně důležitých) objektů; dokládají to pojmenování těchto barev (ve výkladech etymologů): např. základem pojmenování *smědý*, *snědý*, *hnědý* je ie. kořen označující popel).²⁰⁷ Jakmile se tedy vnímání barevných odstínů proměnilo, neboť svoji barevnou škálu neopíralo o přírodní předlohy, ale spíše o vybudovanou výtvarnou teorii, řada starších pojmenování barev, motivovaných jejich výskytem v přírodě nebo v praktickém životě, ustoupila na periferii, popř. zanikla (*brunátný*, *plavý*, *smědý* atd.).

Se změnou pojmenovací motivací také spojujeme vznik archaického slootovorného typu nesklonných adjektiv z významového okruhu pojmenování barev *náběl*, *náčrn* atd.). Nesklonnost můžeme vyložit jako pozůstatek původního spojení předložky²⁰⁸ a substantivizovaného pojmenování barvy, které strukturně koresponduje s původním opisným významem ‚mající barvu jako ...‘. V okamžiku, kdy věcná souvislost mezi pojmenováním barvy a její sémantickou motivací konkrétním objektem dávno zmizela, došlo k částečnému motivačnímu vyprázdnění tohoto slootovorného typu a celý subsystém se otevřel dalším pojmenováním – ve staré češtině obsahoval i několik adjektiv z příbuzného významového okruhu pojmenování lidského zjevu: *náslep*, *nálys*, *nápiknos*. V té době už samozřejmě byl na ústupu kvůli své morfologické nesystémovosti (adjektivní nesklonnosti). Zčásti proto zcela zanikl, zčásti se přesunul na periferii systému standardních adjektiv

²⁰⁶ S představou tmetického vyjádření (viz též níže sub 9.7.2) *na kůň na červený* pracují editoři *Bible olomoucké* (Kyas a kol., 2009) – podle nás je však pravděpodobné čtení *náčervený*, které umožňuje předpokládat překladatelovo rozlišování barevných odstínů mezi *rufus* a např. *ruber* (např. *vody červené* BiblOl 4 Rg 3,22 *aquas rubras* – viz výše sub 8.2.2.5).

²⁰⁷ Viz Machek, 1971, s. v. *snědý*.

²⁰⁸ Srov. *na I/CI* ‚na něco, nějak; vyjadřuje kvalitu děje‘ (StčS, s. v.).

s předponou *na-*, která už nyní vyjadřovala nikoliv kvalitativní blízkost, podobnost, ale menší míru (barevného odstínu) – *nábělý, náčrný* apod.; více viz sub 9.2.1.

Proměnlivé dobové mentální zpracování podnětů, které vychází z okolního světa, se projevovalo také v jazykovém zpracování prostorových vztahů.

Výrazný ústup z centra zaznamenala v průběhu jazykového vývoje např. čeleď substantiva *pút*. Po dlouhá staletí byly přesuny na velké vzdálenosti záležitostí poměrně exkluzivní (byť ne nemožnou) a platí to i o středověku (srov. Le Goff, 1999, s. 14). Substantivum *pút* (srov. psl. – a ie. – kořen **pont-* ‚stavba umožňující přesun terénem‘,²⁰⁹ poté ‚přesun sám‘) označovalo skutečnou cestu (*čtyři dny púti od Berut leží Sardonaj CestMandA 164a*) i metaforicky jakoukoli životní změnu probíhající v čase (*jsme na moři, na púti, v zemi cizí, v padúciem světu a u vězení těla HusVýklB 23a*). Vlivem křesťanské kultury se ve staré češtině přidáním sému OBJEKT NÁBOŽENSKÉ ÚCTY výrazně uplatnil užší význam ‚pouť, prosebná výprava, cesta na svaté místo‘ (*slyším také, že paní JMt putuje; zdaříž milý Buoh! Bych tam byl, nelze by bylo, než s JMtí putovati. Tuším vždy, že by ta pút bohda nadarmo nebyla, neb by JMt v tom uslyšána byla, aby bříška přibylo, aneb já, aby mi mého ubylo ArchČ 7, 256, 1465*). Také tento význam se užíval přeneseně (*dokudž pútník nepřišel, to jest pán náš Jezus Kristus, jenž <s>stúpil s nebe na pút tohoto světa GestaB 10b*). Jak však pohyb po krajině postupně ztrácel na exkluzivitu, stávalo se se substantivem *pút* systémově rovnocenným substantivum *čěsta* (původně ‚uvolněné místo, umožňující po odstranění překážek přístup někam‘)²¹⁰ a již ve staré češtině se stalo výrazem nepříznačným (*svú čěstu chýle [Ježíš] do Jeruzaléma BiblDražď L 13,22 iter faciens*); ve vzniklé opozici se *pouť* stala jednotkou příznačnou, omezenou na významy sekundární (*na púti túlajíce se RokJanB 158b; discrimen ... pút na hlavě SlovOstřS 74*). Vývojově daný rozdíl obou lexikálních jednotek však zůstal zachován v rozvržení

²⁰⁹ Srov. lat. *pons* ‚most‘.

²¹⁰ Východiskem je ie. kořen **skeid-* a psl. kořen **čist-* (*čistiti*).

a frekvenci odvozených stč. sloves *putovati* (*jest dobré putovati, kupčiti, úmluvy činiti* Hvězd 42b) a *čestovati* (*čestujě nepřěsta* [Jidáš], *jeliže se dobra města* LegJidM 45).²¹¹

Proměněné vnímání prostoru ovlivnilo i ústup substantiva *nákeřník* ‚lupič‘ (*aby žádni násilníci, nákeřníci a lúpežníci chováni a trpěni nebyli na tom zboží* ArchČ 7,403 (1480) – lexikální jednotka v tomto případě vstupuje do vzájemné reakce se slovtvorným typem *nákeřní* (*nákeřní zloděj* ListářRožmb 2,74, 1440), *násilniční* (*násilniční lúpežník* PrávSasE 106b). Předpona *na-* zde znamená prosté určení prostoru místa děje ‚v něčem, uvnitř něčeho‘. Samo substantivum *keř* mělo ve středověkých Čechách centrálnější pozici než dnes: v jednotlivých kontextech pojmenovává útočiště, orientační bod či místo právního jednání (*lépe ze kře vyhlédati, než se vrahóm v ruce dáti* BawEzop 2834; *člověk můj úroční ... seděl ve kři pod léskou ... přílišně lidé valní k němu šli ... ke dvěma tisícóm ... již zjednáno, že t' na Roudnici v žaláři sedí* ArchČ 14,14, 1445; [zatopení pozemků kvůli napuštění rybníka] *dotavad toho kře vrbového* ArchČ 8,481, 1477; [sepsaný závazek] *Datum druhý keř od cesty, ježto slove Běžnice* Půh 5/1,148, 1486). S ústupem tohoto slovtvorného modelu využívajícího předpony *na-* v průběhu 17. století *nákeřník* mizí (poslední, ojedinělý výskyt je z roku 1709: *nákeřní škůdce* BerlPost 2,180) a nastupuje významově posunutý *zákeřník* ‚kdo nečestně podniká výpad ze zálohy‘ (poprvé jej r. 1572 užívá *Tragedie neb hra žebračí: skrze loupežníky, morděře neb zákeřníky* DivHrab 235).²¹²

8.3.2.6 Pojmenování příbuzenských vztahů zároveň poukazuje na vliv, který mají na lexikální systém sociální poměry. Jsou to vlastní společenské vztahy, které se formují nejen na úrovni rodiny, ale zejména na úrovních vyšších, týkajících se správy celé společnosti – kmene, národa atd. Změny v těchto vztazích např. vedly k ústupu řady lexikálních jednotek s kořenem

²¹¹ Podrobně (byť v detailech mírně odlišně) viz Nejedlý, 1996.

²¹² Blíže viz Nejedlý, 2012.

pan- (*panic, panna, panošě*, adj. *páň*, ...); tento ústup měl u jednotlivých lexikálních jednotek různé výsledky (terminologizaci, frazeologizaci, archaizaci apod.).²¹³

Sociální poměry se často propojují s poměry ekonomickými: původně měla substantivizovaná adjektivní pojmenování poplatků na *-né* význam pravidelné dávky odváděné vrchnosti jako součást poddanských povinností (*podymné, opravné, pastevné, pokosné, pokrčemné, povepřné, robotné*), dnes označuje jednorázový poplatek za službu poskytnutou státem nebo jinou autoritou (*jízdné, mýtné, parkovné, vstupné, zápisné, ironicky všimné*,...) nebo naopak benefit jimi poskytovaný občanovi (*cestovné, služné, ošatné*), centrální pozici si zachovalo asi pouze *nájemné* a *pojistné*, méně už *stočné, vodné*; pojmenování jiných dávek mají odlišnou slovotvornou strukturu a tvoří víceslovnou jednotku (*daň z ..., poplatek za ...*).

Ryze ekonomické vztahy a jejich změna ovlivnily ústup substantiva *súkup* ‚ten, kdo se spolu s někým účastní daného obchodu (tj. osoba prodávající, nebo kupující)‘ – tendence pojmenovat jednotlivé role v obchodním styku zcela jednoznačně vedla k tomu, že se významová struktura této lexikální jednotky rozmělnila do několika významů s menší slovotvornou motivací a nakonec se přesunula pouze do propriálního parasystému (viz výše sub 7.3.3).

8.3.2.7 Specifickým způsobem slovní zásobu ovlivňuje dobová (ne)znalost jiných národů. Ve staré češtině se to projevuje nejčastěji u příslušných adjektiv odvozených ze jmen národů nebo názvů míst: v centru příslušných subsystémů se udržela víceslovná pojmenování jevů, které měly (ať už reálný, nebo domnělý) původ v dané zemi, u příslušníků daného národa (*aby jeho [dokumentu] ... molové, němečské myši nezjedli* PrávSasE 88b; *hrabie ležel v domě na franskú nemoc* ArchČ 19,118, 1512). Naopak se neujalo pojmenování „bájivého lhaní“ *hispanské terynkovanie* ProlBiblK 6a, které stč. překladatel vytvořil prostým překladem latinské předlohy *Hiberas nenias*; na rozdíl od nč. *tureckého hospodářství* či *španělské*

²¹³ Srov. celou sérii článků Fiedlerová a kol., 1977 a 1982, Chládková a kol., 1977 a 1980 (pod označením „kol.“ se skrýval v té době proskribovaný historik Josef Macek).

vesnice neměl stč. uživatel sebemenší představu o poměrech v té vzdálené zemi, které by jej motivovaly k užití daného spojení.

8.4 D. Faktory založené na vývoji mezijazykových kontaktů ve vztahu k stavu lexikálního systému (mezijazykové faktory)

8.4.1 Slovní zásobu ovlivňují i kontakty s jinými jazyky, zvl. sousedními – vedou k výpůjčkám. Ty jsou systémově znevýhodněny svým izolovaným postavením, naproti tomu jejich výhodou bývá aktuální vysoká komunikační potřeba. Vývoj přejaté lexikální jednotky poznamenávají oba tyto protichůdné faktory; rozpor mezi nimi vede někdy k systémovým (formálním i/nebo obsahovým) změnám, jejichž úkolem je přejatou lexikální jednotku systémově upevnit (*břítov* > *hřbitov* – viz výše sub 7.3.2). Pokud se to nepodaří nebo pokud k systémovým úpravám vůbec nedojde, přejaté slovo zůstává na periferii slovní zásoby (*bochnec* – 8.4.1.1), popř. zcela zaniká (*lanitva* < střhn. *antvlite* – 8.4.2).²¹⁴

8.4.1.1 Střhn. *vochenze*, přejaté jako *bochnec* (*přinesl* [havran] *jim bochnec chleba* OtcE 182a), bylo vnímáno jako deminutivum se sufixem *-ec* a a pod tímto vlivem vzniklo substantivum *bochník* (*šest bochníkuov jěčného chleba* OtcB 156a *uncias*). *Bochnec*, podoba znevýhodněná pohyblivým vkladným *e* (gen. *bohence*), ustoupila *bochníku* a zanikla. (Kontaminací s *bóch* < sthn. *bahho* – srov. dnešní něm. *Bauch* – vzniklo substantivum *boch*, které vedle původního významu ‚dobyččí kýta‘ nabylo i významu ‚potravina ve tvaru velkého bochníku‘, srov. *kupy calt, bochy sýrů, koše vajec, pláty slaniny* Helena Dvořáková, *Na ostří*. Praha: Svobodné slovo, 1961, s. 41.)

8.4.2 Kontakt může probíhat i mezi jazyky příbuznými: stejně jako neslovanská *lanitva* (viz výše sub 7.1.6.1) zaniklo i artikulačně nesnadné a slovtvorně izolované, resp. neprůhledné *krle* (*tu k nepřátelóm poprnu* [Alexandr Makedonský] *jakžto koli vlk zamrlý, jenž pro hlad*

²¹⁴ K předpokládanému německému původu viz pozn. 82.

otvěsi krli AlxV 1413), příbuzné se stč. *hrdlo* (psl. **gʷr(d)lo*), lit. *gurklys* a střhn. *gurgel* (srov. ie. **gʷer-* ‚požít‘).

8.4.3 Míru systémového začlenění přejatých lexikálních jednotek ovlivňuje i prestiž či komunikační vytiženost předávajícího jazyka. V okamžiku dominance západního křesťanského ritu se do centra snáže posouvala pojmenování z jazyků s tímto ritem spojených. Proto se po počáteční expanzi paleoslovenismů (*batoh*, *blaho*, *cierkev*) jejich počet dále nezvyšuje a i mnohé z nich zaujímají místo na periférii: na jedné straně *pop* přestává být neutrálním pojmenováním pro křesťanského kněze (*kniežata židovských popov* ModlLeg 105a; *biskup zlý, zrádný pop* TrojK 144b), na druhé straně jej Klaret užívá jako ekvivalent řeckého synonyma *presbyter* k latinskému *sacerdos* KlarBohE 389.²¹⁵

8.4.4 Ustupující lexikální jednotka někdy prochází značnou formální a/nebo významovou proměnou. V krajním případě splyne s jinou lexikální jednotkou. V jedné z nejstarších duchovních veršovaných skladeb zapsané koncem 13. století, v *Písni ostrovské* (*Slovo do světa stvoření*), je užito substantivum *zřěšenie* (*pro Evino zřešenie na svět posláno* PísOstr 4). Zápis se obvykle emenduje jako *zhřěšenie* (přehled edic podává Lehár, 1990; totéž čtení podržuje i nedávný přepis digitalizačního projektu Národní knihovny ČR *Manuscriptorium* stejně jako STB – staročeská textová banka).²¹⁶ František Václav Mareš však zdůraznil teologický charakter této části básně: Ježíš přichází na svět nikoli proto, že „matka lidstva“ Eva zhřešila, nýbrž aby lidstvo vykoupil, tj. jde o vztah finální – příchod kvůli (Evinu, tj. našemu) vykoupení (cíl děje), nikoli kauzální – kvůli hříchu (příčina děje).²¹⁷ Emendace je pak zbytečná, protože zmíněné substantivum není odvozeninou od kořene *hřěš-*, ale reflexem stsl. *izdrěšeniye* ‚solutio‘.

²¹⁵ Klaretovu tendenci překládat grecismy, popř. „nelatinismy“ za pomoci paleoslovenismů konstatuje Havránek (1980, s. 18 – tento postřeh přinesla již první verze textu z r. 1936 na s. 12).

²¹⁶ Pro absenci skutečné ediční poznámky v STB nelze zjistit, na základě čeho se příslušný editor rozhodoval a zda vůbec Marešovu práci znal.

²¹⁷ Mareš, 2000.

Protože však čeled' slovesa *řešiti* není v češtině doložena s výjimkou hapaxního *rozřešiti se* ‚uvolnit se‘ (o tajícím sněhu, ledu),²¹⁸ substantivum *zřešenie* získalo novou slovo tvornou motivaci, tím spíše, že to umožňovala věcná blízkost obou lexémů. Přejodem k čeledi *hřešiti* pak de facto zaniklo stejně jako druhá izolovaná součást tohoto periferního subsystému – sloveso *rozřešiti se*. (Zachováno zůstalo substantivum *řešeto*, přijmeme-li náš výklad, podle něhož jde o odvozeninu z téhož kořene.²¹⁹)

Původ této písně nebyl podnes jednoznačně vysvětlen (viz Lehár, 1990, s. 37–39), patrně je původu domácího, bez předlohy v latinské hymnografii. V této souvislosti stojí za povšimnutí, že v závěru obsahuje rovněž substantivum *vykúpenie* (*pro naše vykúpenie* PísOstr 13) mající týž význam jako *zřešenie*. Lze z toho usuzovat na postupné utváření textového celku: z mystického sdělení první části písně (v. 1–8) opřené o *Symbolum Athanasii*²²⁰ přechází druhá část (v. 9–16) do duchovní poezie přístupné široké obci věřících a podávající náboženský obsah formou známou věřícím z evangelií (*na smrt prodáno*) a využívající sekulární jazyk s výrazným podílem metaforiky blízké spíše Starému zákonu (*slavné vzkříšenie vesele dáno*).

²¹⁸ Nč. *řešiti* je obrozenská výpůjčka z ruštiny.

²¹⁹ Etymologové (Machek, 1971, s. vv., ani Rejzek, 2015, s. vv.) obě lexikální jednotky nespojují navzdory silné sémantické paralele ‚uvolňovat (rozvázáním)‘ ~ ‚uvolňovat (propouštěním skrz otvory)‘ a navzdory poměrně komplikovaným předpokládaným hláskovým změnám (**rezg-* > **resk-* > **rech-* > **reš-*); neberou v potaz ani sémický rozpor UVOLŇOVÁNÍ (*řešeto* ‚sít‘) × SVAZOVÁNÍ (lat. *restis* ‚provaz‘), který je naopak zastoupen v samotném enantiosémním **řeš-*.

²²⁰ Viz Lehár, 1989, s. 38.

9. Periferizace jako důsledek vývojových změn jazykového systému

9.0 Lexikální jednotka se ve svém vývoji dostává do konfrontace se systémovými univerzáliemi jazyka (viz výše sub 8.1). Vedle toho však reaguje na samotné změny probíhající v jazykovém systému.

9.1 Vývoj fonologického systému

Hláskovým vývojem nastal v češtině 14. a 15. století stav, kdy ve slovech domácího původu v nepříznakové pozici následoval po palatální souhlásce přední vokál; zadní vokál navozoval expresivní konotaci (u přejatých slov byla situace jiná: *žufeň*, *žump* atd.). Systémové pozice většiny lexikálních jednotek tato změna neovlivnila (*čúti* > *číti*, *cútiti* > *cítiti*, *kožuch* > *kožich* atd.), pouze některé prošly kmenotvornými proměnami: *žvátí*, *žiju* se časem proměnilo na *žvu* (*žvi jen předce* KomLab 85, *nežvi o tom mnoho* KyrDivBoh 82, *mando ... jím*, *žvu, překusuji, žvajkám* RešSlovA). Takovou hláskovou změnou však neprošly lexikální jednotky, které do systému vstoupily v dané podobě později, když už přehláska 'u > i proběhla. Příkladem je substantivum *žežule*, v původní podobě *žežhule* < *žezhule* < *žehzule* (< psl. **žegъзул'а* < ie. onomatopoické **gegu-*), v němž slabika -*žu-* vzniklá přesmykem a následným měkčením zůstala zachována. Protože původní imitativní struktura kořene byla hláskoslovnými pochody zastřena, vznikl zde rozpor mezi fonologickou příznakovostí a lexikální nepříznakovostí. Už ve staré češtině byl tento rozpor zčásti neutralizován vznikem deminutivních podob *žež(h)ulicě*, *žež(h)ulka*, které postupně nabyly rysu familiarity a posunuly čeleď blíže k jiným expresivním výrazům. Tento proces pokračoval ve střední češtině, kde již deminutivní podoba *žežulka* zcela převažuje a kde se zároveň začínají prosazovat z ohledu uživatele jednoznačně slovotvorně motivovaná pojmenování *kukačka*, *kukavec*, *kukavka*, ... (srov. *cuculus* ... *žežhulka*, *kukačka* VelDict Aa4a; *žežule*, *žežulka*, *aliter dicitur kukuk*, *kukavec*, *kukavka* RosaSlov, *cuculus* ... *žežhulka*, *kukačka* RešSlovA; *žezhule*, *žezhul*, *kukavka* VusSlov); ta nakonec v nové češtině zaujmou centrální postavení neutrálního pojmenování. Ve stč.

lexikální excerpce nejsou tato apelativa zachycena, máme doloženo pouze osobní jméno *Prokop Kukáček* (ArchPelhř 19b, 1445) a ojedinělé sloveso *kukati* (*effabatur kuká, vymlívá* MamVíd 135b Pr 18,23: *křiká BiblOl, tvrdě mluvíti bude ~Pad*) – jeho význam je navíc, jak vidno, posunut od označení ptačího zpěvu k lidskému nevlídnému a odmítavému projevu. V nové češtině je *kukačka* pojmenováním centrálním a *žežulka* zůstává – v souladu se svým hláskovým skladem – na periferii jako lexikální jednotka nářeční nebo familiární.

9.2 Vývoj slovnědruhového systému

9.2.1 Ústup periferní lexikální jednotky z dosavadního subsystému může být důsledkem vývojových změn v systému slovních druhů. Pro česká adjektiva je charakteristickým rysem svébytná složená jmenná flexe a nesklonnost je výrazně příznaková (v nové češtině se omezuje na přejaté lexikální jednotky typu *prima* (*nápad*), popř. na sociálně příznakové zkráceniny typu *bezva* (*nápad*).²²¹ Psl. adjektivní systém však podléhal téže deklinaci jako substantiva.²²² V archaické češtině se z něho dochovalo několik (v kontextu staré češtiny) nesklonných prefigovaných adjektiv, pojmenovávajících převážně barvy. Vesměs mají prefix *ná-*, vyjadřující sklon k něčemu (srov. pozn. 208) a později menší míru vlastnosti: *náběl* (*voda klétová ... bude náběl* LékJádroD 61), *náčrn* (*Filip ...vysoký, vlasy náčrn* PoprRožmb 19b,1399), *náčrven* (*peryt jest barvy náčrven* LékFrantB 295a), *nárus* (jm. osob. *Nárus* NegrPodl 423), *náryšav* (*středmý člověk, krhavý na oči, bradú náryšav* PoprRožmb 19b, 1399), *nášediv* (*člověk ... dlúhonosý, ... nášediv* PasMuzA 232), *názelen* (*leč by měl oči názelen* LékFrantB 20b), *nážlut* (*nážlut barvu maje [ovoce]* BřezSnářM 126a); vedle toho se dochovalo i několik adjektiv z významového okruhu pojmenování lidského vzhledu: *náslep* (*neb již slep bieše [Heli], ... ale ne náslep* ComestC 139b *caecutiens*), *nálys* (*byl jest [sv. Marek] člověk ... dlúhonosý, ... nálys* PasMuzA 232), *nápinkos* (*Václav, tlustý, ... nápinkos*

²²¹ Jinou povahu mají dnes častá chrématonymická spojení typu *Sazka aréna, Gambrinus liga, Mattoni NBL liga*; tím méně pak se zkoumaným jevem souvisí jejich (poněkud agramatická, ne-li takřka negramotná) větná užití typu *Vítejte ve světě Srba servis* apod. – první (přesněji přední) členy těchto sousloví nepovažujeme v této souvislosti za adjektivní.

²²² O rozdílu mezi pozdněpraslovanskou jmennou a složenou flexí viz Komárek, 2012, s. 135.

PoprRožmb 18b). Během 15. století tato adjektiva zanikla a pro vyjádření malé míry zůstaly již paralelně existující podoby se standardním adjektivním paradigmatem: *nábělý* (zčestie *mieti od žen nábělých* LékFrantA 148a), *nábrunátný* (*květ ... nábrunátný* LékFrantC 163a), *náčrný* (*Jindrák ... náčrný* PoprRožmb 18b,1399, *svrchu náčerná* [voda] LékFrantA 28a, *šrám náčerný* BiblPraž Lv 13,21 *subobscura*), *náčrvený* (*šrám bílý neb náčrvený* BiblMuzSZ Lv 13,19 *cicatrix ... subrufa*), *nárusý* (*vlasý nárusé* PoprRožmb 20a,1399), *náryšavý* (*žena...budeť krásná..., tváři jasné a červené a vlasuov náryšavých* LékFrantA 155a), *náryšlavý* (*bieše [syn] náryšlavý a pěkné tváři* BiblPraž 1 Rg 16,12 *rufus*), *názelený* (*jest li krev názelena* LékFrantB 42b), *nážlutý* (*pakli krev bude jako nážluta* LékFrantC 44b). Podle Zubatého (1945, s. 213–215) tyto lexikální jednotky vlivem předpony měnily kmenový vokál: zaměňovaly se *ь* a *ѣ*. Morfologicky se tak odlišovaly od neprefigovaných podob a nabývaly významové funkce příslovečné (srov. nč. *naboso, natvrdo*). Předpokládáme, že se tím dostaly do slovnědruhového rozporu, protože syntakticky zůstávaly na pozici přívlastku. Rozpor nakonec vyřešil jejich formální příklon k adjektivům, neboť tendence k flektivnosti byla silnější. Adjektivní subsystém tak byl v staré češtině postupně zcela sjednocen a zároveň jednoznačně typem flexe vymezen vůči ostatním slovním druhům (bez ohledu na přesahy adjektivní deklinace do zájmen a číslovek – *jaký, prvý, ...*). V době střední se pak už vyskytují pouze standardní adjektivní podoby podléhající flexi, a to včetně lexikálních jednotek ve staré češtině nedoložených: *nábledý* (*okolek nábledý* HájHerb 48a), *náhřebíčkový* (*dvojí barvy, žluté a náhřebíčkové* CestHar 2,36), *nákrvavý* (*bělost mlíchnú v červenost nákrvavú proměňuje* [semeno] WolkZahr B5a), *námodrý* (*v levém [oku měl zřítelnici] námodrou* KassTrip 607), *nášedivý* (*nášedivý a vonný [mech] ... jest nejlepší* VelHerb 15a), *náhluchý* (*lépe jest ... býti ... náhluchým než hluchým* KomDveřeE 383), *náhořký* (*to semeno [kmínu] ... jest ... náhořké* Cresc 353), *náklevetný* (VodňLact O 8a), *náslepý* (Rohn 2,43). Nově se navíc objevuje slovotvorný typ adjektiv zakončených na -vý: *náčervenavý* BiblKral Ap 6,4 (gl.) *rufus*;

nazelenavý SedláčekHerald (LF 43, 1916, s. 21);²²³ *pobělavý* NitschPost 172.²²⁴ Ta připravují půdu dalšímu vývoji v nové češtině, kdy se v periferní pozici octnou veškerá deadjektiva s předponou *na-* a jejich místo zaujmou adjektivizovaná participia téhož významu odvozená formálně od – obvykle nedoložených – sloves: *načervenalý* (*dům ... z kamena načervenalého* CestDon 121), *namodralý* (*kteráž [pryskyřice] jest bílá, světlá, namodralá a vonná* MattHerbHáj 26b), *naz(e)rzavělý* (RosaSlov), popř. *pobělelý* (*byli pak ti ptáci na ostrově tom černí, popelatí, pobělelí a jiných ... podobných barev* CestLéry 331) apod.;²²⁵ podrobněji viz Nejedlý, 2010a).

9.2.2 Posuzujeme-li slovnědruhové posuny lexikálních jednotek jako důsledek jejich periferizace, důležitým kritériem je jejich syntaktické zapojení ve větné struktuře. Např. u subst. *zblo* (viz výše sub 7.5.3) je zřejmé, že navzdory uvedené příznakové slabičné stavbě zůstává stč. *stblo* substantivem. Poněkud odlišná situace nastává v době střední, kde se počínají rozcházet podoby *st(é)blo* a *zblo*: neasimilovaná podoba si podržuje konkrétní význam, byť třeba v obrazném vyjádření jako metafora něčeho nicotného (*cokoli pro to [nebeskou blaženost] vynakládáme, nečiníme více, než jako bychom stýblo aneb plevu za nesmírný věčný poklad dali* MartinUzda 105; *ani stébla nepřehne křížem za celý den ... t. nic* RosaSlov), kdežto podoba *zblo* s výjimkou jednoho dokladu z počátku 16. století (*shledáno jest, že v svém zbelu déle se chová [obilné zrno] nežli vymláčené* Cresc 104) tento konkrétní význam postrádá (*nemluvme o létech ... věku našeho, neb ten jest stín toliko a zblo proti předešlým* KořPam 38), ba výrazně nabývá významu měrového (*do peci by ho [zlato] třeba stokrát pustil, ani zbla podstaty netratí* KomDveřeE 375; *boží hnutí za zblo si nevšímalí [hříšníci]* BožanKanc 758) a dokonce se na přelomu 17. a 18. století *zblo* poprvé objevuje jako samostatná slovníková položka (*zblo hilum, minima substantia* VusSlov). Ústup ze

²²³ Sedláček uvádí rok 1853 – ze souvislosti je zřejmé, že jde o písarskou chybu: s jistotou to má být rok 1583.

²²⁴ Tento typ se ojediněle objevil již na sklonku stč. období (*vezmi... bdelí pobělavého* Apat 21a *subalbidi*).

²²⁵ Nejstarší výskyt tohoto typu jsme zaznamenali již v 2. polovině 15. století: *pakli by vlasův barva nebyla proměněna ... a sama malomocenství tvárnost byla by načernalá, zavře jej [kněz malomocného] za sedm dní* BiblPad Lv 13,26 (*náčrn ~Ol, smédé ~Praž*) *subobscura*.

substantivního systému se pak završuje v nové češtině, kdy stále více nabývá vrchu paradigmatické omezení na původní gen. sg. (*ani*) *zbla* a kdy syntaktická struktura s dativním předmětem (obvykle *tomu* [tj. *nerozumím*]) posouvá výraz do pozice adverbialního frazému. – V tomto bodě se rozcházíme se slovníky současné češtiny (SSJČ, SSČ), které – z našeho pohledu až příliš historicky – uvádějí u lexikální jednotky *zblo* jako centrální slovní druh substantivum,²²⁶ jako základní slovníkový tvar nominativ singuláru a jako jeden z významových ekvivalentů zcela chybně záporné zájmeno *nic* – srov. pouze sémanticky, nikoli syntakticky rovnocenné formulace *zbla tomu nerozumím* × **nic (= zbla?) tomu nerozumím* × (*vůbec*) *tomu nerozumím* × *ničemu (z toho) nerozumím*).

9.3.1 Vývoj deklinačního systému

Nejvýraznější změnou deklinačního systému je přechod od kmenového k rodovému třídění paradigm. Na periférii se posouvají ty lexikální jednotky, které se s ním nevyrovnaly.

9.3.1.1 Patří k nim např. již krátce zmíněné klaretismy (viz výše sub 8.1.2.1), jejichž slovtvorná struktura se se zásadami české slovtvorby mýjela do té míry, že své místo na periférii lexikálního systému nikdy neopustily a dříve nebo později zanikly. Např. skupina asi deseti lexikálních jednotek zakončených na *-le* se do české slovní zásoby neprosadila ani v případě pojmenování slovtvorně celkem průhledných a věcně uplatnitelných, jakými jsou třeba pojmenování vzácného materiálu *drahule* nebo zpěvavého ptáka *pozpěvle*.²²⁷ Samo jejich jejich rodové přiřazení v StčS/ESSČ (většinou k femininům, vzácně též alternativně k neutřům) je do značné míry arbitrární: sekundárním vodítkem mohou být pouze lexikální jednotky v nejbližším textovém okolí, latinský ekvivalent, předpokládaný formant, možná synonyma nebo slova příbuzná či dokonce jen široká sémantická kategorie – rostlina, zvíře, ptactvo ...

²²⁶ Velmi diskutabilní je rovněž mechanické uvádění celého paradigmatu (viz IJP, s. v.).

²²⁷ Viz Nejedlý, 1992.

9.3.1.2 Pozoruhodný subsystém tvoří individuálně přivlastňovací jmenná adjektiva, jejichž změkčený nulový formant (vzniklý z psl. kmenotvorné přípony *-jb*), který je jinak vlastní jmenným tvarům měkkých adjektiv (typ *pěš*),²²⁸ byl nahrazen paradigmaticky výraznými formanty *-óv* a *-in*; zachován zůstal v onymickém parasystému jako centrální formant místních jmen odvozených od jména patrona, donátora apod. (typ *Kúřim'*, *Boleslav'*, *Zderaz*, *Bohdáneč*, *Libeň*, *Chotěboř*, ...), tato jména však přešla již ve staré češtině k substantivům a deklinační systém adjektiv tak nenarušovala. Mimo posesiva jsou zbytky těchto krátkých tvarů *bjō-/bjā*-kmenů v nejstarším písemném období (nejpozději do konce 14. století) ještě doloženy: *příchoz* (*ottad příchoz jest súditi živých i mrtvých* ŽaltKlem Athan 37; *neviete, v ktorú hodinu pán váš příchoz jest* EvBeneš Mt 24,42), *lěň* (*duše bude léne k dobrým skutkóm* AlbRájK 171), *nic* (*pro než leží Troja nicě* AlxV 780), *nynějš* (*ot nynějšě času i až na věky* ŽaltKlem 130,3), *pěš* (*podlé andělského zjěvenie tu [tj. v Basileji] lodie (sic!) ostavivše všěcky [poutnice] pěšě do Říma šly* PasMuzA 555), *pozďň* (*uč sě ... nebýti pozďni* (dat. sg. mask.) *a léni* AlbRájA 69a), *rúč* (*ve všěch tvých skutciech bývaj rúč* BiblDrážď Sir 31,27), *sic* (*smilné řeči poslúchajie, onde smilně druhého se dotýkajie, onde takto, onde sice* ModlMil 43a), *vlášč* (*z vláščě jsem jáz* ŽaltWittb 140,10).²²⁹ I tato adjektiva však postupně přijala tvary složené – patří k nim i jedno druhové posesivum **pes*, doložené jen ve frazemtickém lokálu *ve psí* (*tomuť nelžě nikdy vzníti, musíť věčně ve psí býti* Vít 11a; *ve psí mnozí* [lakomci] *byli* Budyš 30b). Zůstala však malá skupina nepropriálních individuálně posesivních adjektiv, ke kterým se nikdy neustavil složený tvar – Gebauer uvádí lexikální jednotky *komorníč*, *páň* a k nim je nově třeba připojit ještě řídké *paň* (derivát od *paní*: *mundus muliebris paní příprava* SlovOstřS 95; *muliebrium panie nemoc*, *ščiera* SlovKlem 65b; *mundiburdis panie služebník* SlovKlem 65b a SlovOstřS 95),²³⁰ které doposud nezachytily žádné studie ani

²²⁸ Viz GbHistMI 3/1, s. 309–312.

²²⁹ Doklady přejaty z GbHistMI 3/1.

²³⁰ StČS tyto doklady omylem zařadil k heslu *paní* II/4 a 5.

slovníky. Z nich se udrželo pouze adj. *pán* v ustrnulých spojeních *léta Páně, chrám Páně* apod., ostatní dvě zanikla a deklinační soustava tak zůstala jednotná.

9.3.2 Vývoj konjugačního systému

Lexikální systém je systémem konjugačním ovlivňován víceméně jen po stránce kmenotvorného uspořádání sloves. Okrajově na něj sice působí také např. lexikalizace ustrnulých slovesných tvarů a spojení (*prosím, jářku, bodejť, vece* – do lexikálního systému se tímto způsobem postupně včleňují nové samostatné jednotky), v tomto případě jde však o lexikální jednotky nastupující, nikoli ustupující; z hlediska periferizace můžeme konstatovat pouze ústup slovesného tvaru (srov. *řku* vs. *říkám/řeknu*). Naopak kmenoslovný systém stanovící příslušnost sloves ke konjugačním paradigmátům, slovesným třídám (a vzorům) podle kmenotvorné přípony vede k přesunům lexikálních jednotek na ose centrum – periferie poměrně často (viz výše sub 8.1.2.3).²³¹ Takové změny jsou na pomezí slovo- a konjugačního systému. Podobně jako jsou některé deklinační typy tu více, tu méně omezeny na určité sémantické typy (*nt*-kmeny ve funkci jmen mláďat – viz výše sub 8.1.2.1), také některé slovesné třídy se vymezují jako prostředky pro vyjádření určitého typu děje. Změny takového určení mohou vést k přesunu některé lexikální jednotky na periferii (popř. k jejímu zániku). Např. sémantická antonymní adjektivní opozice *chudý – bohatý* ovlivnila původní slovesnou, jen sémanticky symetrickou dvojici (opozici) ergativních²³² intransitiv *chudnutí – bohatěti* do kmenoslovně symetrické podoby *chudnutí – bohatnutí* (Němec, 1957); *bohatěti* v době střední ustupuje zároveň s tím, jak se prosazuje *bohatnouti*, a v nové češtině zůstává jen jako okazionální podoba (s velkou pravděpodobností užita kvůli verši a rýmu: *a chudák dře se a pán bohatí a žádný protest tady neplatí* J. S. Machar, *Letní sonety*. Praha: J. Otto, 1891, s. 46). Došlo tím však zároveň k narušení jiné systémové opozice – k narušení

²³¹ Stranou ponecháváme standardní nástupnické varianty (*bósti – bodnutí, pásti – padnutí, pieti – pnúti* atd.), protože ty mění celý slovesný kmenotvorný subsystém jako celek a vlastní poměry v lexikálním systému podstatně nenarušují.

²³² Dle třídění MČ 1, s. 413, jde o inchoativa (stejně je hodnotí i Vladimír Šmilauer, 1971, s. 156); Němec, 1957, s. 258–259, tuto klasifikaci pro deadjektivní slovesa odmítá.

sylabické symetrie: původní deadjektivní *n*-kmenová intranzitiva se tvořila pouze od přídavných jmen dvojslabičných (*chudý, hlupý, tvrdý, ...*), kdežto z tříslabičných (*bohatý, zelený, ...*) se odvozovala intranzitiva *ě*-kmenová. V tomto subsystému se tak *bohatnutí* ocitá na jeho periférii.²³³ Obdobné narušení této opozice, pouze z opačné strany, nastalo pod vlivem slovesa *hubeněti* (< trojslabičné *hubený*) u slovesa *tučněti* (< dvojslabičné *tučný*).²³⁴

9.4 Vývoj slovotvorného systému

Slovotvorný systém je s lexikálním systémem spjat neúžeji. Vývojové procesy na rovině slovotvorné zhusta ovlivňují systémové postavení lexikálních jednotek z celých slovotvorných typů. Vliv slovotvorného systému se proto prolíná mnoha typy periferizačních procesů – srov. postupné sémantické vyprazdňování a následný ústup desubstantivního slovesného typu *po-* + [základ jmenného původu] + *-iti* (*pokobiti se, posdraviti, pósito, ...*; srov. nč. *potatit se*) nebo proměnu nesklonných adjektiv typu *náčrn* v závislosti na přistoupení významového rysu malé míry k předponě *na-* (viz výše sub 8.1.3.1).

Svébytný vliv slovotvorného systému se projevuje na postavení kompozit: v češtině jako jazyku flektivním má tento slovotvorný postup postavení sekundární a ustavil se zejména v parasystémech, tj. v terminologii a v onymickém subsystému. Zejména v druhém z nich však zaznamenává postupný regres: u antroponym ani u toponym není dnes již tento postup produktivní a nevznikají nová vlastní jména (typy *Jaroslav, Pakoslav, Vladimír; Mlékojědi, Nelahozěves, Novosědli, Palohlavi, ...*).

9.5 Vývoj lexikálního systému

Sám lexikální systém prochází vývojem. Ten je pochopitelně vyvolán nějakými příčinami (zde např. hláskoslovným vývojem apod.), ale ve vztahu k ústupu konkrétní lexikální jednotky je určujícím faktorem přímo tento vývoj celého systému.

²³³ Viz Němec, 1957.

²³⁴ Nč. *hubnouti* je mladší než původní (-)hubeněti (srov. *jich ženy ... prací a horkem biechu velmě zčrnaly a ohubeněly* MatHom 76), protože nejstarší doklad je zaznamenán teprve v JgSlov a je označen pouze jako z úzu. Sloveso vzniklo patrně pod vlivem pozdější opozice *hubený – tlustý* (> *tlustnutí* – srov. *jenž [mniši] by jakžto vepřové v krmníku ... krmili se a tlustli* SilvKron 47a *saginentur*). – Viz též Dittmann a kol., v tisku.

9.5.1 K ústupu některých lexikálních jednotek přispěly změny v subsystémech jednotlivých slovních čeledí, konkrétně jejich rozpad. Vlivem předčeských hláskových změn se od systému kauzativ (obecný význam ‚učinit nějakým‘: *o-slep-i-ti*, *top-i-ti*, *vař-i-ti*) oddělila některá ergativní slovesa 2. třídy vyjadřující změnu stavu (obecný význam ‚stát se nějakým‘: *o-sl-nú-ti*, *to-nú-ti*, *vř-ie-ti*) a přesunula se na periferii systému; v jeho centru ji nahradila reflexiva *topiti se*, *vařiti se* nebo – výhradně v západoslovanských jazycích (viz Němec, 1957, s. 261) – nově utvořená slovesa, která byla odvozena fundujícího adjektiva (např. *oslepnúti*, *oslepěti* ~ *ochudnúti*, *ochuděti*). Podobně se periferizovala stč. *ochrnúti* (< *ob-chr̥m-nŕ-ti*) a *obrna* (< *ob-chr̥m-na*) a zcela zaniklo *obramiti* (< *ob-chram-i-ti*),²³⁵ protože ztratily zřetelnou vazbu na zbytek slovní čeledi poté, co se zjednodušily konsonantické skupiny na švu předpony a kořene (v případě slovesa *obramiti* a substantiva *obrna* elize postihla přímo interpretačně klíčový, totiž náslovný kořený konsonant – srov. *chromý*).

9.5.2 Starým způsobem tvoření onomatopoických nebo expresivních lexikálních jednotek byla reduplikace jako nástroj intenzifikace, umocnění nějakého smyslového vjemu. Vlivem hláskového vývoje – zejména metateze likvid nebo zániku nosovek – lexikální systém tento prostředek ztratil, protože řada těchto jednotek tak oslabilu svoji elementární motivovanost akustickým vjemem a ztratila tak svoji formální signifikantnost danou opakováním slabiky – stala se synchronně zcela nemotivovanou (srov. **golgol* > *hlahol*; **porpor* > *prapořec* – nediminuované *prapor se* v stč. oproti stsl. nedochovalo; **polpol* > *plápol*, *plápolati*; **bolbol* > *bláboliti*, **golgol* > *hlahol*, *hlaholiti*; **bombom* > *buben*). Alespoň částečná periferizace tak postihla každou z těchto lexikálních jednotek – v rámci subsystému lexikálních jednotek se zřejmou slovotvornou motivací i v rámci slovněčeledového subsystému.

9.6 Vývoj sémického systému

²³⁵ Viz Němec, 1959; Václav Machek (Machek, 1971, s. v. *obrama*) uvažuje ještě o dalším možném výkladu.

Také proměna dobových významových univerzálií ovlivňuje uspořádání lexikálního systému a změny v něm. Zmíněné zastírání zvukomalebnosti vede k rozpadu systémové opozice v pojmenováních hudebních nástrojů: zánikem nosovky v kořeni *gom- ztrácejí stč. *húslí* svoji „prototypovost“ (temný, hučivý tažený tón střevových strun) v opozici k *pi-sk- (*píščěla* – ostrý vysoký tón vzniklý v tenkém vzduchovém sloupci), k *trom- (*trúba* – břeskný ostrý vysoký tón) i k *bombom- (*buben* – opakovaný temný, dunivý tón).²³⁶

9.6.1 Starověké kultury užívaly při budování lexikálního systému obdobné sémantické modely založené na ustavování významu na základě elementární jevové souvislosti a na následném přenášení významu z konkrétního na abstraktum. Jak se rozvíjela, obohacovala slovní zásoba, vznikala další synonyma a ta se následně diferencovala často právě pomocí přenášení významu a budováním opozitních dvojic konkrétního (srov. *krútiti*) a abstrakta (srov. *vir- – *uviry*). Ztráta souvislosti s motivujícím významem konkrétním často celkově oslabila systémové zapojení lexikální jednotky abstraktnější. Zároveň však také tyto sémantické modelové posuny ztratily na produktivě a významy s nimi spjaté ustoupily na periferii ve prospěch významů sekundárních, přenesených: výchozí význam slovesa *obleviti* ‚uvolnit něco napjatého‘ (*mladec počě...lučišče napínaje táhnúti, a dlúho tak držav, tětivu oblevi* PasMuZA 67) zaniká během 14. století oproti významům přeneseným ‚polevit, přestat, ochabnout‘ (*ruka, která obleví, bude poddána dani* BiblDrážď Pr 12,24; *toho [dobývání] nemieniece obleviti* ListářRožmb 3,57, 1445).²³⁷ Podobně sloveso *pósobiti* ve významu ‚řídít, spravovat složitý celek‘ (*neb jest mu [králi Tristram] královstvie dobřě puosobil* TristB 2b pflag) se objevuje naposledy na začátku 16. století (*chrámy i oltáře i jiné věci ve jménu jich světců puosobili* LukOtáz A7a, 1523), kdežto v řadě významů jiných přetrvává.²³⁸

9.7 Vývoj kategoriálních determinant jazykového systému

²³⁶ Viz Dittmann a kol., v tisku.

²³⁷ Viz StČS, s. v. *obleviti* (zvl. v pozn.); Machek, 1971, s. v. *leviti*, vysvětluje jinak.

²³⁸ Blíže viz Němec, 1963; Nejedlý, 2007.

Ústup lexikální jednotky mohly konečně ovlivnit či přímo iniciovat některé měnící se obecné vlastnosti jazykového, už ne pouze lexikálního systému.

9.7.1 Se zánikem kategorie determinovanosti se původní určenostní demonstrativum stává postverbiem a posléze formantem (psl. *novъjъ*, stsl. *rabosъ*, stč. *večeros*, novočeské *letos*, *dnes*) nebo postponovaným určitým členem (bulharské *ženata*, rumun. *doctorul*).²³⁹ Adverbia *dnes*, *letos* se tak kvůli své slovtvorné struktuře dostávají na periferii slovnědruhového subsystému, *večeros* zaniká (podrobněji viz výše sub 8.1.4).

9.7.2 Slovnědruhový systém indoevropský s preverbii (pozdějšími prepozicemi a adverbii) využíval slovosledu k určení aktuálního funkčního charakteru daného preverbia – mohlo stát za slovesem, před slovesem, a to v bezprostředním sousedství i s odstupem a jeho postavení se postupně interpretovalo jako jeho syntakticko-sémantické zapojení (srov. vznik předponových sloves na základě spojení typu *nésti ot = ot nésti* → *nésti ot + gen. = otnésti + gen. → otnésti ot + gen.*). Okolnostní adverbia v pozici preverbia si zachovávají lexikální samostatnost. Do období, v němž se již ustavila skutečná předponová slovesa, se zachoval pozůstatek tohoto stavu – tmésis, tj. oddělení formantu a jeho samostatná pozice ve větě.²⁴⁰ S konstituováním slovních druhů v dnešní podobě však přestala být tato možnost odděleného uvádění částí slova konformní se zásadou formální ucelenosti lexikální jednotky. Stará čeština rozpor vyřešila funkčním rozlišováním předložky a předpony (*odtad [ze Syrakus] okolo plovúce, přišli smy do toho města* BiblDrážď A 28,13 *circumlegentes* × *Sbyhněv okolo svatého Juříe hraditi mějieše* DalC 45,18 *umb das closter*). Zůstaly pouze relikty předchozího stavu – k nim patří tmetické oddělování vyčleňující záporku *ne-* a nezáporné substantivum v předložkovém pádu, při němž se někdy zdvojuje daná předložka: *jmáš v sobě drahú vóňu v ne u mieřě* HradMagd 46b; *na pokoji i ne na pokoji* AlbRájA 20b. Přímo do lexikálního

²³⁹ Viz Nejedlý, 2014a.

²⁴⁰ Srov. řecké *κατέσθαι* ‚pojítat‘ v homérském *kata bús esthion* Odys 1,8.

systemu proniklo spojení *v ni več* (*vniveč*), sice frekventované (viz StčS, s. v. *ničse* 3 a 4), ale slovotvorně zcela izolované, které na periferii systému zůstalo podnes.

9.7.3 Pro češtinu je typologicky charakteristická flektivnost a polysyntetický typ slova je příznakový. Proto zanikla většina staročeských i středněčeských kompozit klaretovských i jiných (*škodoradosta* RešSir 73a aj. – viz též výše sub 9.4) a jen některá se uplatnila, a to především na periferii – v pozici termínů apod. (*smrtonoš*, *milosrdie*, *kozorožec*, *miestopis*).

10. Závěr

10.1 Posun stč. lexikálních jednotek na periferii lexikálního systému je důsledkem vývojových procesů, které probíhají nejen v tomto systému, ale v jazyce vůbec. V některých případech to jsou procesy, které spadají ještě do období předčeského (*hramotina* ‚vzdělanost v písmu‘), v jiných případech proběhly, popř. započaly až v době staročeské (*náruk* ‚paže‘). V krajním případě tyto procesy vedly dříve či později k úplnému zániku lexikální jednotky, častěji však lexikální jednotka zůstala v systému zachována, pouze se modifikovaly její systémové vztahy s dalšími jednotkami, a to tak, že se snížil její funkční, komunikační potenciál. Změna funkčního využití se projevovala buď proměnami formálními, nebo proměnami obsahovými – významovými; v řadě případů se proměnily složky obě – forma i význam.

10.2 Ústupu na periferii podlely jak stč. lexikální jednotky, které zaujímaly místo v centru lexikálního systému, tak jednotky, které na tuto centrální pozici nikdy plně nedosáhly. Samo místo na periferii systému (stejně jako v jeho centru) totiž musíme vnímat jako pozici na jednom z celé škály bodů, nikoli jako jedinou pozici krajní, opačnou vůči (rovněž jediné) protikladné pozici centrální. Intenzita perifernosti je dána souběžným působením řady faktorů, počínaje paradigmatickými činiteli slovnědruhovými (srov. slabou substantivní pozici lexikalizovaného adjektivního feminina *kopaná*), gramatickými (srov. nesklonná adjektiva *komorníč, páň*), hláskoslovnými (srov. vzácné prastaré substantivní zakončení *-ogъ > -oh* – *batoh, raro, tvaroh* atd.) a slovotvornými (srov. alternací *k > c* poznamenané slovotvorně málo zapojené *strúček* → *stroužek*) přes činitele syntagmatické (srov. nedějové genitivní vazby *účastník koho* a *společník koho*) a konče činiteli obsahovými, významotvornými v užším smyslu (srov. pokles kořene *s-* v prefix – *sdoba, sčestie, sbožie, smrt*).

10.3 Do periferní pozice se může dostat lexikální jednotka jako celek nebo v případě jednotky polysémní jen některý její význam (základní lexikální jednotka). Jednotka pak může

zaniknout, protože se zcela vyváže z formálních (*připuditi ot sebe*) či obsahových (*ojničník*) systémových vztahů. Jindy nezanikne a na periférii setrvá v podobě buď nezměněné jako reziduum svého druhu (formální – *arci*, obsahové – *palcát*, nebo textové, frazematické – *podmazati někoho*), nebo formálně (*dřez*) či obsahově pozměněné (*chyba lávky*). Jednotka se může na periférii zapojit do některého parasystému (terminologického – *bukač*, expresivního – *krchov*, propriální – *Soukup*). Může rovněž na periférii nabýt nový význam (*háv*, *pobuda*, *brtník*), přičemž může doznat změn hláskoslovných (*hvozd*), morfologických (*dna*) nebo syntagmatických (*zbla*). Vzácně se do centra systému lexikální jednotka znovu vrací, ovšem s jiným významem (*kluk*, *střelnice*).

10.4 Periferizaci lexikální jednotky ovlivňují faktory jazykové projevující se v jednotlivých jazykových rovinách: patří k nim hláskoslovný vývoj psl. vokálů, který vyústil v homonymii dvou základových formantů *obud-*, stejně jako morfologické zařazení zdánlivého formantu přejatého slova *-le* k životným *nt*-kmenům, které jsou vyhrazeny pojmenováním mlád'at, či zdloužený adjektivní prefix *ná-*, který se z modifikace způsobové proměny v modifikaci měrovou (*náryšav*), nebo postupné omezení dativu u slovesa *překaziti* na životný agens děje a výhradní vyjadřování tohoto děje akuzativem (*překaziti čemu* > *překaziti komu co*). Podobně k periferizaci přispívá složitý významový vývoj kořene **lęk-*, který zastře výchozí sémantické souvislosti.

10.5 Psychické faktory se projevují na ústupu lexikálních jednotek, které vývojem ztratily vědomí slovotvorné nebo etymologické souvislosti, a to i tehdy, pokud si asociativně vybudovaly sekundární souvislost jinou (*zpratek*).

10.6 Tyto asociace se rovněž často (de)formují v souvislosti s faktory mimojazykovými (zánik prvků hmotné či duchovní kultury – *píščěl*, *návuz*, *pokobiti sě*; odlišné psychické zpracování skutečnosti ve vědomí uživatelů nebo její odlišná pojmová diferenciaci – *zelva*,

slaměný klášter × *slaměný vdovec*; kontakty s jinojazyčnými společenstvími – *bochnec*, *břítov*, *váček*).

10.7 Periferizaci lexikální jednotky konečně ovlivňují také vývojové změny uvnitř jazykového systému, nikoli primárně uvnitř lexikální jednotky samotné, protože po jejich proběhnutí dochází k nastavení nových systémových vztahů jednotky k okolním prvkům dílčích subsystémů: přehláska *'u > i* odsunula na periferii kombinaci *žu* (*žežule*), ustavení složené adjektivní flexe eliminovalo centrální pozici krátkých tvarů jmených adjektiv (*léta Páně*), nárůst funkcí předpony *po-* v rámci budování vidového systému potlačil slovtvorný model sloves *po-* + substantivní základ (*podářiti se*), ústup ablautu i reduplikace odsunuly na periferii slovesa typu *vřieti* nebo oslabily elementární zvukomalebnou motivovanost slov typu *hlahol*.

10.8 Také měnící se obecné vlastnosti jazykového systému mohly v některých případech oslabit pozici lexikální jednotky. Rozvoj slovní zásoby vedl ke vzniku synonym a jejich následnému významovému rozlišení na konkréta (*krútiti*) a abstrakta (**vir-* – *uvírý*), přičemž ztráta souvislosti s motivujícím významem konkrétním celkově oslabila systémové zapojení lexikální jednotky s významem abstraktním. Posílením flektivnosti češtiny zanikla původní okolnostní adverbia a až na výjimky (*v ni več*) se transformovala do podoby předpon.

Literatura:²⁴¹

- Bartoš, 1895: František Bartoš, *Dialektologie moravská, 2. díl*. Brno: Matice moravská.
- Bartoš, 1906: František Bartoš, *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie pro vědy, slovesnost a umění.
- Bičan, 2015: Aleš Bičan, Fonologický lexikální korpus češtiny a slabičná struktura českého slova. *Bohemica Olomucensia*, 7, 2015, č. 3–4, s. 45–59.
- Blanár, 1984: Vincent Blanár, *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda.
- Blanár, 1993: Vincent Blanár, *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska*. Bratislava: Veda.
- Bloomfield, 1956: Leonard Bloomfield, *Language*. New York: Henry Holt and Co.
- Buchner, 1971: Alexandr Buchner, *Musikinstrumente von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Praha: Artia.
- Cejtlin(ová), 1996: Rajla M. Cejtlin, *Sravnitel'naja lexikologija slavjanskich jazykov X/XI–XIV/XV vv (Problemy i metody)*. Moskva: Nauka.
- Čermák, 1985: František Čermák, Frazeologie a idiomatika. In: Filipec, J. – Čermák, F., *Česká lexikologie*. Praha: Academia, s. 166–236.
- Čermák, 2010: František Čermák, *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák, 2011: František Čermák, *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum.
- Čermák, 2014: František Čermák, *Jazyk a slovník*. Praha: Karolinum.
- Čermák, 2015: František Čermák, Josef Filipec: Poznámky a vzpomínky spolupracovníka. *Jazykovědné aktuality*, 52, s. 142–146.
- Čermák, 2013: Jan Čermák, *Ztracená slova: zánik slov v rané střední angličtině (1100-1300) z hlediska jazykové typologie*. Praha: FF UK, http://www.ff.cuni.cz/FF-72-version1-teze_cermak.pdf.

---

²⁴¹ Následující soupis neobsahuje seznam pramenů, protože ty jsou souhrnně uvedeny v StčS, 1968, a Nejedlý a kol., 2012; ojediněle citované prameny pocházející z 19. a 20. století jsou bibliograficky upřesněny vždy přímo v textu.

- Čermák – Tichý, 2015: Jan Čermák – Ondřej Tichý, *Zánik slov: strukturní příčiny a metodologické poznámky (na materiálu anglickém)*. Konference *Lingvistika Praha 22. 10. 2015*. Praha: FF UK (nepublikováno).
- Černý, 1996: Jiří Černý, *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- Daneš, 1966: The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal. In: *TLP* 2, s. 9–21.
- David a kol., 2014: Jaroslav David – Radek Čech – Jana Davidová Glogarová – Lucie Radková – Hana Šústková, *Slovo a text v historickém kontextu. Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno: Host.
- Diakorp: Karel Kučera – Anna Řehořková – Martin Stluka: *DIAKORP: Diachronní korpus, verze 6*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2015, https://kontext.korpus.cz/first_form?corpname=diakorp_v6. [online: 12. 3. 2016].
- Dittmann a kol., v tisku: Robert Dittmann – Karel Kučera – František Martínek – Petr Nejedlý – Jiří Rejzek – Miloslava Vajdlová – Šárka Zikánová, *Historická mluvnice a historická lexikologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Dokulil, 1962: Miloš Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil a kol., 1967: Miloš Dokulil a kol., *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia.
- ESČ, 2002: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- ESJS: Eva Havlová – Adolf Erhart – Ilona Janyšková a kol., *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Academia / Brno: Tribun EU, 1989–.
- ESSČ: Miloslava Vajdlová a kol., *Elektronický slovník staré češtiny (A – K, příb- – Ž)*. Praha: Ústav pro jazyk český, 2005–, <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> [online: 12. 3. 2016].

- Fiedlerová a kol., 1977: Alena Fiedlerová a kol.,²⁴² Ze stč. terminologie sociálních vztahů (*pán*). *Slovo a slovesnost*, 38, s. 53–64.
- Fiedlerová a kol., 1982: Alena Fiedlerová a kol.,²⁴³ Ze stč. terminologie sociálních vztahů (*paní*). *Slovo a slovesnost*, 43, s. 218–222.
- Filipec, 1962: Josef Filipec, K otázce slova a významu. In: Bělič, J. – Doležel, L. – Peciar, Š. (eds.), *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 275–277.
- Filipec, 1966: Josef Filipec, Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes. In: *TLP* 2, s. 257–275.
- Filipec, 1985: Josef Filipec, Lexikologie. In: Filipec, J. – Čermák, F., *Česká lexikologie*. Praha: Academia, s. 13–165.
- Filipec, 1995: Josef Filipec, Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14–49.
- Fries, 1954: C. C. Fries, Meaning and Linguistic Analysis. *Language*, 30, s. 57–68.
- Le Goff, 1999: Jaques Le Goff (ed.), *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- GbSlov: Jan Gebauer, *Slovník staročeský*. Praha: Academia 1970 (2. vyd.).
- GbHistMl: Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého I, III*. Praha: F. Tempsky 1894 a 1898.
- Hausenblas, 1966: Karel Hausenblas, Über die Bedeutung sprachlicher Einheiten und Texte. In: *TLP* 2, s. 59–69.
- Hausenblas, 1971: Karel Hausenblas, Subjekty v promluvě. In: *Sesja naukowa międzynarodowej komisji budowy gramatycznej języków słowiańskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich Polskiej akademii nauk, s. 217–223.

²⁴² Psáno ve spolupráci s Josefem Mackem (viz pozn. 213 a Nováková, 1991, s. 263).

²⁴³ Viz předchozí poznámku a Nováková, 1991, s. 264.

- Havránek, 1966: Bohuslav Havránek, Zur Problematik der Sprachmischung. In: *TLP* 2, s. 81–95.
- Havránek, 1980: Bohuslav Havránek, *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (skriptum).
- Heřmanská, 2014: Kateřina Heřmanská, Poznámky k vývoji sekundárních imperfektiv s formantem *-ova-*. In: Dudová, K. (ed.), *Varia. XXII. Zborník plných príspevkov z XXII. kolokvia mladých jazykovedcov*. Nitra: FF UKF, s. 117–124.
- Hjelmslev, 1972: Louis Hjelmslev, *O základech teorie jazyka*. Academia: Praha.
- Hock, 1991: Hans Henrich Hock, *Principles of Historical Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Holub – Kopečný, 1952: Josef Holub – František Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Homoláč – Mrázková, 2014: Jiří Homoláč – Kamila Mrázková, K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. *Slovo a slovesnost*, 75, s. 3–38.
- Horálek, 1981: Jan Horálek, Slovo *šelma* na pozadí kulturní a společenské situace středověkých Čech. *Listy filologické*, 104, s. 121–131.
- Horálek, 2005: Jan Horálek, *Diachronní sémantika a pragmatický význam*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Hujer, 1961: Oldřich Hujer, *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Hujer a kol., 1922: Vladimír Groh – Prokop Haškovec – Oldřich Hujer – Josef Páta – Antonín Kolář – Ferdinand Stiebitz, Drobné zprávy. *Listy filologické*, 49, s. 57–64.
- Chládková a kol., 1977: Věra Chládková a kol.,²⁴⁴ Ze stč. terminologie sociálních vztahů (*šlechta, šlechtic*). *Slovo a slovesnost*, 38, s. 229–237.

---

²⁴⁴ Psáno ve spolupráci s Josefem Mackem (viz pozn. 213 a Nováková, 1991, s. 263).

- Chládková a kol., 1980: Věra Chládková a kol.,²⁴⁵ Ze stč. terminologie sociálních vztahů (*rytieř*). *Slovo a slovesnost*, 41, s. 62–71.
- Chytková, 2008: Dagmar Chytková, *Nejstarší česká terminologie pivovarnická*. Bakalářská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita (rkp).
- Chomsky, 1966: Noam A. Chomsky, *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.
- IJP: Kolektiv, *Internetová jazyková příručka*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2016, prirucka.ujc.cas.cz [online: 12. 3. 2016].
- Janyšková, 1970: Ilona Janyšková, Poznámky k staroslověnskému pivo. In *Slavia*, 39, s. 361–363.
- JgSlov: Josef Jungmann, *Slovník česko-německý I–V*. Praha: Josefa Fetterlová, 1835–1839.
- Jireček, 1875: Josef Jireček, *Anthologie z literatury české 2*. Praha: Fridrich Tempský.
- Kluge, 2011: Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (ed. E. Seebold). Berlin – Boston: de Gruyter (25. vydání).
- Kolektiv, 1981: [Josef Macek – Milada Homolková],²⁴⁶ Pojem vlasti v češtině 14. století. In: Porák, J. (ed.), *Mezinárodní vědecká konference „Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR.“ Materiály ze sekce jazyka a literatury*. Praha: Univerzita Karlova, s. 85–98.
- Komárek, 2012: Miroslav Komárek, *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- Kopečný, 1977: František Kopečný, K některým novým etymologickým výkladům. *Slavia*, 44, 21–22.
- KottSlov: František Štěpán Kott, *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-frazeologický. + Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště gramaticko-frazeologickému*. Praha: J. Kolář, F. Šimáček, 1878–1897.
- Kreisingerová, 2013: Hana Kreisingerová, Sémantická struktura lexému *kluk* ve stč. textech a její pozdější proměny. *Usta ad Albim Bohemica*, 13, č. 2, s. 35–44.

²⁴⁵ Viz předchozí poznámku a Nováková, 1991, s. 264.

²⁴⁶ Protože Josef Macek nesměl být jako autor jmenovitě uveden (viz pozn. 213), byl článek nepřesně nadepsán jako dílo „Kolektivu Staročeského slovníku“ (viz Nováková, 1991, s. 264) – viz též pozn. 247.

- Kyas a kol., 2009: Vladimír Kyas – Jaroslava Pečírková – Hana Sobalíková – Markéta Pytlíková – Milada Homolková (eds.), *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká, V. díl*. Praha: Academia.
- Kybalová, 2001: Ludmila Kybalová, *Dějiny odívání: Středověk*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lexer, 1872: Matthias Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Leipzig: S. Hirzel.
- Lehár, 1990: Jan Lehár, *Česká středověká lyrika*. Praha: Vyšehrad.
- Lišková 2015: Michaela Lišková, Problematika vymezení pojmů archaismus a historismus. *Jazykovědné aktuality*, 52, s. 102–116.
- Lutz – Perdrizet, 1916: J. Lutz – P. Perdrizet (eds.), *Speculum humanae salvationis*. Leipzig: Karl W. Hiersemann.
- Macek, 1990: Josef Macek, Historická sémantika. *Český časopis historický*, 89, s. 1–30.
- Macek, 1992–1999: Josef Macek, *Jagellonský věk v českých zemích 1–4*. Praha: Academia.
- Machek, 1971: Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia (3. vyd.).
- Manuscriptorium: *Manuscriptorium – digitální knihovna dokumentů z oblasti historických fondů*. Praha: Národní knihovna ČR, www.manuscriptorium.cz [online: 24. 3. 2016].
- Mareš, 2000: František Václav Mareš, *Cyriometodějská tradice a slavistika*. Praha: TORST.
- Martincová a kol., 1996: Olga Martincová – Václava Holubová – Zdeňka Kavková – Vladimír Mejstřík – Zdeňka Opavská – Albena Rangelova – Jindra Světlá – Milada Voborská, *Neologie a neografie. Výběr z národních bibliografií*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Mathesius, 1911: Vilém Mathesius, O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Královské české společnosti nauk 1911–1912*, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná, č. 2. Praha: KČSN, 1912, s. 1–24.

- MČ 1: Jan Petr a kol., *Mluvnice češtiny*, 1. díl. Praha: Academia, 1986.
- Michálek, 1971: Emanuel Michálek, Pojmová diferenciacie – ústřední problém terminologie viděné historicky. *Slovo a slovesnost*, 32, s. 312–317.
- Michálek, 1978: Emanuel Michálek, K vývoji české slovní zásoby v době Karlově. *Naše řeč* 61, s. 233–240.
- Michálek, 1984: Emanuel Michálek, Český spisovný jazyk v době Karlově, In: Vaněček, V. (ed.), *Karolus Quartus. Sborník vědeckých prací o době, osobnosti a díle českého krále a římského císaře Karla IV.* Praha: Univerzita Karlova, s. 307–318.
- Michálek, 1981: Emanuel Michálek, *Podmazat – ,podplatit‘.* *Naše řeč*, 64, s. 269–271.
- Miklošić, 1862–1865: France Miklošić, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.* Wien: Wilhelm Braumüller.
- MSS: Jaromír Bělič – Adolf Kamiš – Karel Kučera, *Malý staročeský slovník.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.
- Nagy, 2013: Marek Nagy, Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy. In: Martinková, M. – Uličný, O. (eds.), *Dynamika českého lexika a lexikologie. Studie k Moderní mluvnici češtiny.* Olomouc: Univerzita Palackého, s. 24–51.
- Nagy, 2014: Marek Nagy, Kde žijí lvi: komentář k (anti)encyklopedické tezi strukturalistické lexikální sémantiky v poválečném Československu. In: Ondrejovič, S. – Satinská, L. – Vrábľová, J. (eds.): *Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu od narodenia Štefana Peciara.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 111–126.
- Nejedlý, 1980: Petr Nejedlý, Ze staročeského slovníku. (1. Čeď staročeského slova ozd.) *Listy filologické*, 103, s. 224–226.
- Nejedlý, 1982: Petr Nejedlý, Počítač. Z historie slov a věcí. *Svobodné slovo*, 13. 10. 1982.
- Nejedlý, 1985: Petr Nejedlý, Fikator. *Naše řeč*, 68, s. 53–54.

- Nejedlý, 1990a: Petr Nejedlý, Archaičnost a historická lexikologie. *Jazykovědné aktuality*, 27, č. 3 a 4, s. 79–80 (teze přednášky).
- Nejedlý, 1990b: Petr Nejedlý, "Reket"? *Naše řeč*, 73, s. 165–166.
- Nejedlý, 1992: Petr Nejedlý, Ze staročeského slovníku. Stč. kalandr a klaretovský výraz pozpěvle. In: *Palaeobohemica Immanueli Michálek septuagenario oblata. Listy filologické – Supplementum II*. Praha 1992 (1993), s. 128–131.
- Nejedlý, 1996: Petr Nejedlý, Ze staročeského slovníku: Pojem cesty ve světle stč. slovní zásoby. *Listy filologické*, 119, s. 52–55.
- Nejedlý, 1997: Petr Nejedlý, Co ve slovnících nenajdete: Zhůvěřilost. *Naše řeč*, 80, s. 213–215.
- Nejedlý, 2007: Petr Nejedlý, Rekonstrukce sémantického vývoje lexikálních jednotek v období humanismu a baroka. In: Kamper-Warejko, J. –Kaproní-Charzyńska, I. (eds.), *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, s. 127–134.
- Nejedlý, 2008a: Petr Nejedlý, Neznámý kurtoazní výraz ve staré češtině? In: Karlíková, H. – Janyšková, I. (eds.), *Studia etymologica Brunensia 6*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, s. 275–280.
- Nejedlý, 2008b: Petr Nejedlý, O hlavách zelených a hlavách bílých, *Naše řeč*, 91, s. 222–223.
- Nejedlý, 2010a: Petr Nejedlý, Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou. In: Janečková, M. – Alexová, J. – Pospíšilová, V., a kol., *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 105–117.
- Nejedlý, 2010b: Petr Nejedlý, Diskontinuita jazykového vývoje a lexikální systém In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – Havlová, E. (eds.), *Užívání a prožívání jazyka*. Praha: Karolinum, s. 183–187.

- Nejedlý, 2010c: Petr Nejedlý, Nad původem českého *leknouti* z hlediska opozice homonymie a polysémie. *Slavia*, 79, 2010, s. 93–98.
- Nejedlý, 2011: Petr Nejedlý, *Nazádisté a násadisté*. *Naše řeč*, 94, s. 159–161.
- Nejedlý, 2012a: Petr Nejedlý, Reflexe prostoru v české slovní zásobě pozdního středověku. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – Klímová, J. (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, s. 173–178.
- Nejedlý, 2012b: Petr Nejedlý, The place and function of taboo appellations in Old Czech. In: Karlíková, H. – Janyšková, I. (eds.), *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 219–226.
- Nejedlý, 2014a: Petr Nejedlý, Korelace systému slovtvorného a lexikálního z hlediska diachronního (na příkladu sufixu *-izna*). In: Gębka-Wolak, M. – Kamper-Warejko, J. – Moroz, A. (eds.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 241–252.
- Nejedlý, 2014b: Petr Nejedlý, Lexikograficky sporné výrazy *říčník, ručník, ryčník*. *Listy filologické*, 137, s. 121–128.
- Nejedlý, 2014c: Petr Nejedlý, Enantiosémie jako výsledek vývojových procesů. *Slovo a slovesnost*, 75, s. 181–192.
- Nejedlý, 2015: Petr Nejedlý, Vulgarismy a co s nimi? *Český jazyk a literatura*, 66, 2015/2016, s. 5–13.
- Nejedlý, 2016: Petr Nejedlý, K interpretaci středověkých latinsko-českých slovníkových ekvivalentů. *Bohemica Olomucensia*, 7, 2015, č. 3–4, s. 32–44.
- Nejedlý a kol., 2012: Petr Nejedlý a kol., *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, <http://madla.ujc.cas.cz> [online: 20. 3. 2016].

- Němec, 1957: Igor Němec, Česká slovesa změny vlastnosti typu blednouti/zblednouti. *Listy filologické*, 80, s. 258–263.
- Němec, 1959: Igor Němec, Staročeské obrama, obramiti. *Listy filologické*, 82, s. 211–216.
- Němec, 1960: Igor Němec, Zaniklý čes. název pouta – obnož. (Ze staročeského slovníku 1). *Listy filologické*, 83, s. 93–97.
- Němec 1961a: Igor Němec, *Chyba a chybatí*. (Ze staročeského slovníku 2). *Listy filologické*, 84, s. 24–28.
- Němec 1961b: Igor Němec, K studiu soudobého kmenoslovného systému českého slovesa. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 107–120.
- Němec 1963: Igor Němec, Původ českého slovesa působiti. *Listy filologické*, 86, s. 131–133.
- Němec, 1968a: Igor Němec, *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha.
- Němec, 1968b: Igor Němec, Strukturní předpoklady zániku slov. *Slovo a slovesnost*, 29, s. 152–158.
- Němec, 1970: Igor Němec, O změnách slovní zásoby. *Naše řeč*, 53, s. 235–242.
- Němec, 1971: Igor Němec, Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. In: *Miscellanea linguistica (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Philologica Suppl.)*. Ostrava: Profil, s. 63–69.
- Němec, 1972: Igor Němec, Slovo tvorný význam a expresivita. *Slovo a slovesnost*, 33, s. 116–121.
- Němec, 1978: Igor Němec, Prostorové modely v historické lexikologii. *Jazykovědné aktuality*, 15, s. 94–95 (teze přednášky).
- Němec, 1980a: Igor Němec, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- Němec, 1980b: Igor Němec, Česká slova někdejší magické terminologie. *Listy filologické*, 103, s. 31–39.

- Němec, 1986: Igor Němec, Raskrytije ponjatijnogo jadra slova pri leksičeskom analize jazyka drevnego perioda. In: *Etimologija 1984*. Moskva: Nauka, s 156–162 (český překlad viz Němec, 2009, s. 105–108).
- Němec, 1987a: Igor Němec, Předložka *po* se substantivem jako základ sloves a jejich etymologické východisko. *Naše řeč*, 70, s. 177–184.
- Němec, 1987b: Igor Němec, Psl. magický termín *chytbka*. *Slavia*, 56, 1987, s. 1–4.
- Němec, 1990: Igor Němec, Magisches Denken und die archaische Schicht des Wortschatzes. In: *Croatica, Slavica, Indoeuropäea – Wiener Slavistisches Jahrbuch. Ergänzungsband VIII*, s. 163–170.
- Němec, 1992: Igor Němec, Nejstarší české názvy kostela. *Slavia*, 61, s. 61–65.
- Němec, 1995: Igor Němec, Diachronní lexikografie. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 182–210.
- Němec, 2009: Igor Němec, *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia.
- Němec – Homolková – Nedvěďová – Nejedlý – Povejšil, 1993: Igor Němec – Milada Homolková – Milada Nedvěďová – Petr Nejedlý – Jaromír Povejšil, Erscheinungen der schriftlosen Kommunikation in den ältesten schriftlichen Denkmälern. *Slovo a slovesnost*, 54, s. 198–201.
- Neustupný, 1966: Jiří V. Neustupný, On the Analysis of Linguistic Vagueness. In: *TLP 2*, s. 39–51.
- Nováková, 1991: Marie Nováková, *Bibliografie české lingvistiky 1989*, Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Novotný, 2013: Jiří Novotný, Benátky staročeského Mastickáře. *Český jazyk a literatura*, 63, 2012/2013, s. 223–228.
- Oberpfalcer, 1928: František Oberpfalcer, Slovní hříčky v české mluvě lidové. *Naše řeč*, 12, s. 121–128.

- Ondruš, 1975: Šimon Ondruš, Praslovanský pôvod českých pomenovaní psa „věžník“ a „vyžle“. *Slavia*, 44, s. 337–340.
- Opočenský, 1907: Hanuš Opočenský, Pasquilly z posledních let vlády Rudolfa II. *Český lid*, 16, s. 423–428.
- Pečírková, 1979: Jaroslava Pečírková, K vývoji polysémních struktur. *Listy filologické*, 102, s. 189–192.
- Pečírková, 1985: Jaroslava Pečírková, Nekontextové doklady v historickém slovníku. *Zprávy Jednoty klasických filologů*, 36, s. 50–54.
- Propp, 1970: Vladimír Jurjevič Propp, *Morfologie pohádky*. Praha: Ústav pro českou literaturu ČSAV.
- PSJČ: Oldřich Hujer – Emil Smetánka – Miloš Weingart – Bohuslav Havránek – Vladimír Šmilauer – Alois Získal kol., *Příruční slovník jazyka českého I–VIII*. Praha: Školní nakladatelství / Státní nakladatelství (učebnic) / Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957.
- Rejzek, 2009: Jiří Rejzek, *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum.
- Rejzek, 2015: Jiří Rejzek, *Český etymologický slovník*. Praha: Leda (3. vyd.).
- Saussure, 1989: Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- SaD, 1980: [Igor Němec – Josef Macek – Jan Horálek a kol.],²⁴⁷ *Slova a dějiny*. Praha: Academia.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Academia/Euroslavica, 1956–2003.
- Skalička, 1951: Vladimír Skalička, *Typ češtiny*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Srezněvskij, 1893: Izmail Ivanovič Srezněvskij, *Materialy dlja slovarja drevně-russkago jazyka po piš'mennymъ pamjatnikamъ, tomъ I (A–K)*. Sanktpetěrburgъ: Imperatorskaja akademija naukъ.

²⁴⁷ Protože Josef Macek a Jiří Cejnar nesměli být mezi autory jmenovitě uvedeni, formálně byla kniha – ne zcela přesně – v titulu nadepsána jako kolektivní dílo (viz Nováková, 1991, s. 264) – viz též pozn. 246.

- SSJČ: Bohuslav Havránek a kol., *Slovník spisovného jazyka českého I–IV*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd / Academia, 1960–1971.
- SSČ: Josef Filipec – František Daneš a kol., *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1978.
- STB: *Staročeská textová banka*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> [online: 20. 3. 2016]
- StčS: Igor Němec a kol., *Staročeský slovník (na – při)* Praha: Academia, 1968–2008.
- StčS 1968: Igor Němec, Zdeněk Tyl a kol., *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia, s. 55–118.
- Sychra, 1821: Matěj Josef Sychra, *Versuch einer böhmischen Phraseologie*. Brno: Joseph Georg Trassler, http://hw.oeaw.ac.at/oebl/oebl_S_43/Sychra_Matej-Josef_1776_1830.xml [online: 17. 11. 2015].
- Szydłowska-Cegłova, 1977: Barbara Szydłowska-Cegłova, *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*. Wrocław: Ossolineum, wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- Šimek, 2011: Štěpán Šimek, K diskontinuitě slovní zásoby – na příkladu slova *stinný*. *Jazykovědné aktuality*, 48, s. 44–50.
- Šlosar, 1994: Dušan Šlosar, Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině. *Naše řeč*, 77, s. 147–152.
- Šmahel, 1990: František Šmahel, Silnější než víra: Magie, pověry a kouzla husitského věku. In: Brandl, Z. – Petrání, J. (eds.), *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka*, 30. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, s. 31–51.
- Šmilauer, 1960: Vladimír Šmilauer, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Šmilauer, 1971: Vladimír Šmilauer, *Novočeské tvoření slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- TLP 2: Josef Vachek (ed.), *Travaux linguistique de Prague 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*. Praha: Academia 1966.
- Trávníček, 1944: František Trávníček, Jazykové zákampí. *Lidové noviny*, 10. 5. 1944, s. 4.
- Vachek, 1966: Josef Vachek, On the Integration of the Peripheral Elements into the System of Language. In: *TLP 2*, s. 23–37.
- Vachek, 1970: Josef Vachek, *U základů pražské jazykové školy*. Praha: Academia.
- Vajdlová, 2001: Miloslava Vajdlová, Koláč. *Naše rodina*, 26. 11. 2001.
- Vajdlová, 2004: Miloslava Vajdlová, Tisty, vyžlata i masojedky k ničemuž neužitečné aneb Analýza sémantického pole a čeledi slova *pes* ve staré češtině. *Naše řeč*, 87, s. 136–144.
- Vajdlová, 2014: Miloslava Vajdlová, Význam lexikální jednotky v historické perspektivě. In: Gębka-Wolak, M. – Kamper-Warejko, J. – Moroz, A. (eds.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mykołaja Kopernika, s. 297–310.
- Vaňková a kol., 2005: Irena Vaňková – Iva Nebeská – Lucie Saicová Římalová – Jasňa Šlédrová, *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, 2007: Irena Vaňková, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- Večerka, 2006: Radoslav Večerka a kol., *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Voleková, 2015: Kateřina Voleková, *Česká lexikografie 15. století*. Praha: Karolinum.
- Vostokov, 1861: A. Ch. Vostokov, *Slovar' cerkovno-slavjanskago jazyka, tomъ 2*. Sanktpeterburgъ: Imperatorskaja akademija naukъ.
- Zíbrt, 1911: Čeněk Zíbrt, Život lidu českého na divadle 1785. *Český lid*, 20, s. 99–105 a 177–186.

Zubatý, 1945: Josef Zubatý, *Studie a články. Svazek I. Výklady etymologické a lexikální. Část 1.* (ed. O. Hujer). Praha: Česká akademie věd a umění.

Zubatý, 1949: Josef Zubatý, *Studie a články. Svazek I. Výklady etymologické a lexikální. Část 2.* (eds. O. Hujer, V. Machek). Praha: Česká akademie věd a umění.

- Dodatek k seznamu literatury: práce konstatující obecně ústup lexikálních jednotek apod. – tituly v disertaci zmíněné, ale nezohledněné (viz pozn. 24)
- Adam, 2006: Robert Adam, Jazykové okolí Boženy Němcové. Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných. In: Horký, M. – Horký, R. (eds.), *Božena Němcová: život – dílo – doba*. Česká Skalice: Muzeum B. Němcové, s. 12–20.
- Balhar, 1994: Jan Balhar, Vývoj nářeční slovní zásoby, zvláště zemědělské terminologie. *Naše řeč*, 77, s. 246–251.
- Bauerová, 2001: Helena Bauerová, K lexikálním archaismům charvátskohlaholských textů. *Slavia*, 70, s. 291–298.
- Berger, 2008: Tilman Berger, Nezdařilé národní obrození Pomořanských Slovanů. In: *Ročenka textů zahraničních profesorů 2 / The Annual of Texts by Foreign Guest Professors*. Praha: FF UK, s. 7–20.
- Betsch, 2004: Michael Betsch, Zur sprachlichen Höflichkeit im Tschechischen des 19. Jahrhunderts. In: Bayer, M. – Betsch, M. – Błaszczak, J. (eds.), *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Bd. 7. München: Sagner, s. 11–17.
- Crystal, 2000: David Crystal, *Language Death*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Fischer, 2006: Gero Fischer, Jazyk českých vídeňských médií v době poválečné obnovy po roce 1945. In: Helena Basler, H. – Marie Brandeis, M. – Kroupa, J. K. – Starek, J. (eds.), *Die Wiener Tschechen 1945-2005 / Vídeňští Češi 1945-2005, sv. 1. Zur Geschichte einer Volksgruppe / K dějinám národnostní menšiny*. Praha: Koniasch Latin Press, s. 434–438.
- Hannan, 2007: Kevin Hannan, Understanding language death in Czech-Moravian Texas. In: *Research in Language*, 5, s. 147–163.
- Heiderová, 2008: Karolína Heiderová, Archaismy v mluvě české menšiny v rumunském Banátu. In: Polách, V. P. (ed.), *Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie "cutting-edge"*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 114–119.

- Hoffmannová, 2000: Jana Hoffmannová, Styl současných teenagerů (na pozadí úvahy o "stylech věkových"). *Stylistyka*, 9, s. 247–262.
- Hora, 1998: Petr Hora, K některým aspektům slovesného umění Jana Čepa. *Česká literatura*, 46, s. 602–605.
- Hostovská-Castiellová, 1995: Olga Hostovská-Castiellová, K problémům archaismů v díle Egona Hostovského. In: Kolár, J. (ed.), *O Karlu Poláčkovi a o jiných*. Boskovice: Albert, s. 223–229.
- Chmelíková – Chýlová, 2000: Věra Chmelíková – Helena Chýlová, Řemesla a jazyk řemesel v lidové slovesnosti. In: Klimeš, L. (ed.), *Jazyk a literatura*, 17. Plzeň: Západočeská univerzita, s. 14–24.
- Jančák, 1994: Pavel Jančák, Jazykové svědectví o původu českého osídlení na Střelínku u Vratislavi. *Naše řeč*, 77, s. 139–146.
- Jankowiak, 2013: Mirosław Jankowiak, Gwary białoruskie na zachodniej Smoleńszczyźnie – dzieje agonii. *Slavia*, 82, s. 315–332.
- Kapusch, 1996: Alla Kapusch, Archaisierung und Revitalisierung: Prozeduren und Resultate, dargestellt an Beispielen der deutschen Gegenwartssprache in Ostdeutschland. In: Stupek, I. (ed.), *Germanistisches Jahrbuch Ostrava – Erfurt. Nr. 2. Literaturwissenschaft, Linguistik, Didaktik*. Ostrava: Ostravská univerzita, s. 109–122.
- Komárek, 2011: Karel Komárek, Čeština klasiků – jazyk cizí? Problém jazykové srozumitelnosti české literatury 19. století. *Český jazyk a literatura*, 61, 2010–2011, s. 213–217.
- Komárek, 2012: Karel Komárek, Generační rozdíly ve vnímání starších podob češtiny. In: Balowski, M. (ed.), *Konflikt pokoleń a różnice cywilizacyjne w języku i w literaturze czeskiej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, s. 471–475.

- Kosta, 2010: Peter Kosta, Problém jazykových menšin v Radě Evropy – mezi ochranou, revitalizací a jazykovým útlakem (na příkladě Lužických Srbů v Německu). In: Krčmová, M. a kol., *Integrace v jazycích, jazyky v integraci*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 275–293.
- Kučera, 1995: Karel: Výrazy ustupující ze současného českého úzu. In: Kuklík, J. – Hasil, J. (eds.), *Přednášky z 37. a 38. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Pražská imaginace, s. 75–80.
- Krzywicka-Ustrzycka, 2007: Anna Krzywicka-Ustrzycka, Archaizmy jako šrodky stylizacji językowej w ukraińskich powieściach historycznych XX wieku (na materiale powieści Juliana Opilskiego *Idu na was*, Bohdana Lepkiego *Motrja* i Andrija Czajkowskiego *U czużomu hniźdi*). In: *Slovanské studie = Studia Slavica 11*, s. 137–144.
- Kvítková, 1993: Naděžda Kvítková, K centru a periferii slovní zásoby. In: Čechová, M. – Moldanová, D. – Milerová, Z. (eds.), *Okraj a střed v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, s. 35–40.
- Lederbuchová, 2011: Ladislava Lederbuchová, Ještě čteme Jiráska? *Český jazyk a literatura*, 62, 2011–2012, s. 13–21.
- Lišková, 2014: Michaela Lišková, Reflexe lexémů označujících diachronní příznakovost (neologismus, archaismus) ve vybraných českých médiích za rok 2011. In: Dudová, K. (ed.), *Varia 22*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, s. 51–52.
- Mikeš, 2007: Pavel Mikeš, Ongota – rozhodující jazyk afroasijské prehistorie. *Nový Orient*, 62, s. 40–41.
- Pelán, 2000: Jiří Pelán, K otázce "marinismu" v české barokní poezii. *Česká literatura*, 48, s. 21–35.
- Povejšil, 1992: Jaromír Povejšil, K překladatelské praxi Pavla Eisnera. *Časopis pro moderní filologii*, 74, s. 14–16.

- Ribarova, 1995: Zdenka Ribarova, Kirilometodievská tradicija vo parimejniot tekst od triodite Orbelski i Chludov. In: *Referati na makedonskite slavisti za XI Megunaroden slavistički kongres vo Bratislava*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, s. 91–98.
- Savà – Mauro, 2007: Graziano Savà – Tosco Mauro, Ongota: back to reality? In: Machalík, T. – Záhořík, J. (eds.), *Viva Africa 2007*. Plzeň: Západočeská univerzita, s. 71–80.
- Schmiedtová, 2006: Věra Schmiedtová, Laj mě, lhu-li. Knižní a mluvené jazykové prvky v Babičce. In: Piorecký, K. (ed.), *Božena Němcová a její Babička. Sborník příspěvků z 3. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Hodnoty a hranice. Svět v české literatuře, česká literatura ve světě, sv. 3*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 139–165.
- Skladaná, 2000: Jana Skladaná, Kvalifikátory vo výkladovom slovníku na časovej osi. In: Martinová, O. – Světlá, J. (eds.), *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 91–97.
- Sloboda, 2013: Marián Sloboda, Zanikání státního jazyka: běloruština v procesu formování národa. *Slavia*, 82, s. 281–314.
- Soukup, 2005: Daniel Soukup, Literarische Verwendungen von lexikalischen Germanismen in den Liedtexten Jaromír Nohavicas. *Germanistica Pragensia*, 18, s. 121–136.
- Šlosar, 1998: Dušan Šlosar, Jazyk publicistiky Leoše Janáčka a jeho přeměny. In: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. Brno: Masarykova univerzita, s. 63–69.
- Varbot, 2000: Žanna Žanovna Varbot, Indojevropejskije i praslavjanskije archaizmy v slavjanskich nereguljarnych preobrazovanijach. In: Janyšková, I. – Karlíková, H. (eds.), *Studia etymologica Brunensia 1*. Praha: Euroslavica, s. 45–50.

- Voleková, 2012: Kateřina Voleková, Zum alttschechischen Adjektiv des Typs *-ují*. In: Janyšková, I. – Karlíková, H. (eds.), *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 253–261.
- Vondrová – Blažek, 2001: Marcela Vondrová – Václav Blažek, Slovanské archaismy a dialektismy v toponymii Čech. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.), *Čeština – univerzália a specifiká 3*. Brno: Masarykova univerzita, s. 311–342.
- Vykypěl, 2003: Bohumil Vykypěl, Wo jednym delnjoserbskim słowotwornym archaizmje. In: Janyšková, I. – Karlíková, H. (eds.), *Studia etymologica Brunensia 2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 417–421.
- Zajícová, 2003: Lenka Zajícová, Las lenguas muertas de Hispanoamérica: un sondeo ecolingüístico. *Romanica Olomucensia*, 12, s. 339–350.
- Zajícová, 2005: Lenka Zajícová, El desplazamiento lingüístico en la región del Titicaca: historia y actualidad. *Romanica Olomucensia*, 15, s. 293–305.
- Zajícová, 2007: Lenka Zajícová, La decadencia de las lenguas en el siglo XXI. *Romanica Olomucensia*, 18, s. 355–364.
- Zajícová, 2010: Lenka Zajícová, *Český jazyk v Paraguayi. Studie o jazykovém kontaktu a zániku*. Olomouc: Univerzita Palackého.